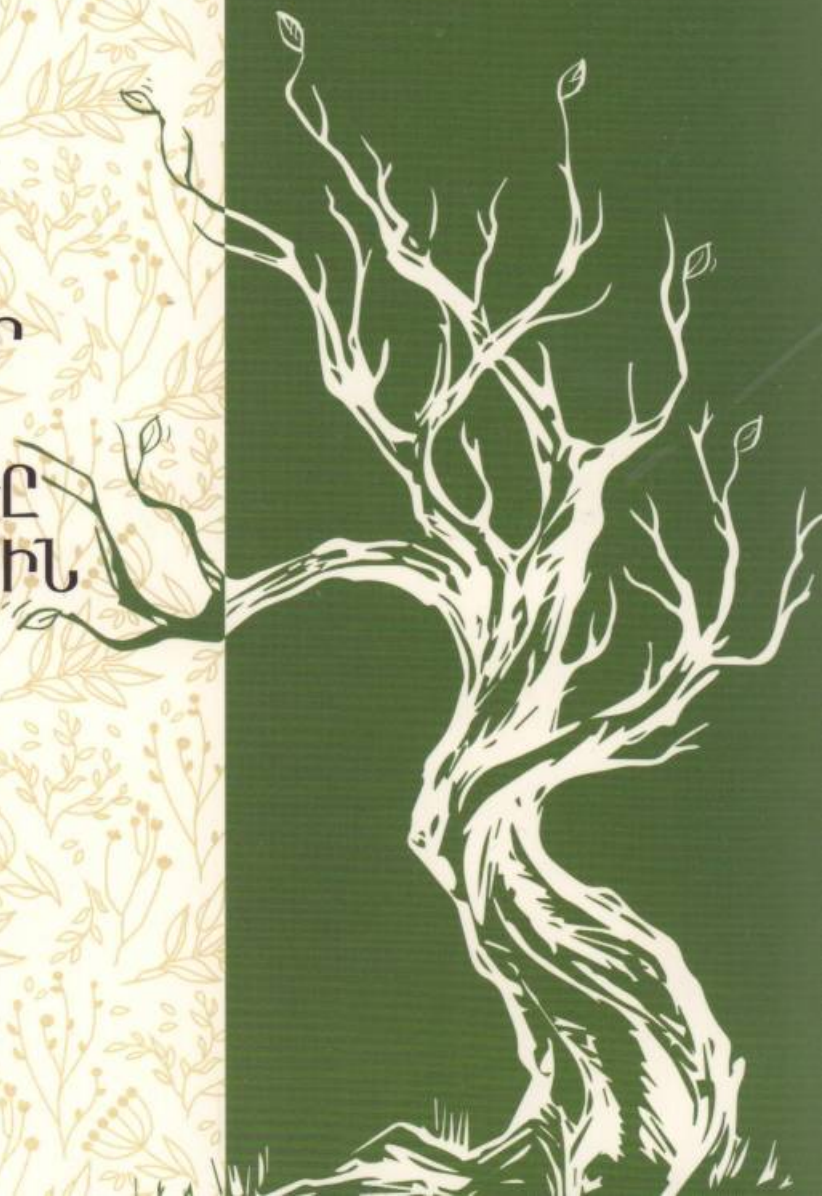

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԻՌԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻԸ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

ՌՈՒԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԵԱՆ

ՌՈՒԲԵՐՏ ԱՐԱՄԱՅԻՍԻ ԹԱԹՈՅԵԱՆ

Ծնունդ է 1976-ին Երեւանում:

1997-ին, գերազանցութեամբ ասարտել է Խ. Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան ֆակուլտետի պատմութեան բաժինը:

1997–2002-ին, ուսանել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտուրան, եւ միաժամանակ, 1999–2001 սովորել է ՀՀ Պետական Կառավարման Ակադեմիայում:

2013 թուականից աշխատում է Հայոց Յեղասպանութեան-Թանգարան-ինստիտուտում որպէս աւագ գիտաշխատող:

2015-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտում պաշտպանել է քեկնաժողովական ատենախօսութիւն «Արեւմտահայութեան բուսքանակի վերաբերեալ Օսմանեան կառավարութեան եւ Կ.Պոլսի հայոց պարզրիարքարանի վիճակագրական տրուէալները հայկական հարցի համարեքսդում (1878–1914 թթ.)» թեմայով:

Հեղինակել է երեք տասնեակից արելի գիտահետազօտական յօդուածներ, որոնք նուիրուել են Հայոց ցեղասպանութեան նախօրեակին Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրութեանը, կրօնական եւ մշակութային կեանքին, եւ Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով արեւմտահայութեան կրած մարդկային ու նիւթական կորուստներին:

7.9257
-15-

ՀԵՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄ ԵՎ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄ ԵՎ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության
Ստատիստիկական կենտրոն
ՀՀ-ի մարտի 1-ին օրվա
Հայաստանի Հանրապետության
Հայաստանի Հանրապետության
Հայաստանի Հանրապետության

Հայաստանի Հանրապետության
Ստատիստիկական կենտրոն

ՀՀ-ի մարտի 1-ին օրվա
Հայաստանի Հանրապետության
Հայաստանի Հանրապետության
Հայաստանի Հանրապետության

ON THE EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE
THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE VIJLET OF BITLS, WESTERN ARMENIA.

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԻՌԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻԸ
ՄԵԾ ԵՂԵՌԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

2022

Հրատարակություն

Հ.Բ.Ը.Միության ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ

Գնահատիչ Յանձնախումբ **Գերապայծառ Լևոն Արք. Չեքիեան**
(պատուոյ Անդամ)
Վիգեն Լևոն Աղդարեան
Արծուի Բախչինեան
Յովիկ Էօրտեքեան
Դոկտ. Անդրանիկ Տազեան

Համադրող **Յուլակ Ապտալեան**

Կողք եւ ենթախորագիրեր **Համօ Ապտալեան**

Ներկայ աշխատասիրությունը կը վայելէ երաշխատրությունը Հայոց
Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտի Գիտական Խորհուրդին

Robert Tatoyan

**THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE VILAYET OF BITLIS, WESTERN ARMENIA,
ON THE EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

© 2022 **Ռոբերտ Թաթոյեան**
Ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին

Ոչ մէկ մասնակի կամ ամբողջական հրատարակութիւն թոյլատրելի է առանց
գրատր արտօնութեան:

ISBN: 978-9953-475-07-3

9(47.925).

ՁԻ-15

h2

ՌՈՒԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԵԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարություն

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻԸ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

7649

Շնորհակալություն եմ յայտնում պատմական գիտությունների թեկնածու Տիգրան Մարտիրոսեանին՝ սոյն ուսումնասիրության բարելամանն ուղղուած բազմաթիւ արժէքաւոր դիտողութիւնների եւ առաջարկութիւնների համար:

Երախտագարտ եմ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Տեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի յուշագրութիւնների, վաւերագրերի եւ մամուլի ուսումնասիրութեան բաժնի վարիչ Միհրան Միւսաբեանին՝ ուսումնասիրութեան մէջ արծարծուող հարցերի վերաբերեալ լրացուցիչ աղբիւրներ առաջարկելու, ինչպէս նաեւ շեռագիր փաստաթղթերում տրուող տեղանունների գրելաձեւերը ճշտելու հարցում օգնելու համար:

Շնորհակալ եմ Փարիզի ՀԲԸՄ Նուպարեան Մարեմադարանի վարիչ Բորիս Աճէմեանին՝ թեմային վերաբերող առանցքային փաստաթղթերի՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913ի վիճակացոյցի՝ Պիթլիսի նահանգի թեմերի հարցաթերթերի պատճենները տրամադրելու համար:

Շնորհակալ եմ «Յուշամատեն» նախագծի համակարգող Վահէ Թաշճեանին՝ կարեւոր սկզբնաղբիւրի՝ Մշոյ թեմի հայ բնակչութեան 1902ի հաշուառման տեւորակի պատճենը տրամադրելու, ինչպէս նաեւ աշխատանքը՝ դասական ուղղագրութեան փոխադրելու գործում օգնելու համար:

Յանկանում եմ նաեւ երախտագիտութիւնս յայտնել Պէյրութի Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի տնօրէն Անդրանիկ Տազեանին՝ սոյն ուսումնասիրութեան խմբագրումը ստանձնելու համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երախտագիտութեան խօսք	6
Ա. Աշխատանքի նպատակը եւ խնդիրները	9
Բ. 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ վիճակագրական աղբիւրների ընդհանուր բնութագիր	13
Գ. 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վրայ ազդեցութիւն ունեցած գործօնները	21
Դ. Պիթլիսի նահանգի վարչատարածքային բաժանումը 1878–1914ին	49
Ե. Օսմանեան իշխանութիւնների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ (1878–1914)	53
Զ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի եւ այլ հայկական սկզբնաղբիւրների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ (1878–1914)	59
Է. Ռուս եւ արեւմտեան ուսումնասիրողների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ (1878–1914)	67
Ը. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի՝ ժամանակակից ուսումնասիրողների հաշուարկներ	71
Թ. Պիթլիսի նահանգի այլազգի բնակչութեան թուի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալները	73
Ժ. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի հաշուարկի մեթոդաբանութիւնը	79
ԺԱ. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի հաշուարկ	83
1. Պիթլիսի գաւառ	83
1.1. Պիթլիսի գաւառակ	83
1.2. Խլաքի գաւառակ	90
1.3. Մօտկանի գաւառակ	94
1.4. Խիզանի գաւառակ	102

2. Մուշի գաւառ	111
2.1. Մուշի գաւառակ	111
2.2. Սասունի գաւառակ	116
2.3. Մանազկերտի գաւառակ	127
2.4. Պուլանրիսի գաւառակ	132
2.5. Վարդոյի գաւառակ	136
3. Կէնճի գաւառ	140
3.1. Կէնճի գաւառակ	140
3.2. Ճապաղջուրի գաւառակ	143
3.3. Խուլփի գաւառակ	145
4. Սղերդի գաւառ	152
4.1. Սղերդի գաւառակ	153
4.2. Շիրվանի գաւառակ	155
4.3. Խարզանի գաւառակ	157
4.4. Էրուիի գաւառակ	162
4.5. Պերվարի գաւառակ	164
ԺԲ. Հաշուարկի ամփոփում եւ եզրակացութիւններ	167
Պիթիսի նահանգի քարտէզ	169
Յաւելուած	171
Յանկ աղբիւրների	181
Յանկ տեղանունների	191

Ա. Աշխատանքի նպատակը եւ խնդիրները

Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին արեւմտահայութեան, նրա տարբեր հատուածների, այդ բում՝ Պիթիսի (Բաղէշ) նահանգի՝ հայ բնակչութեան թուաքանակի, Արեւմտեան Հայաստանում իսլամադաւան ազգաբնակչութեան նկատմամբ հայերի յարաբերակցութեան հարցերը շարունակում են մնալ Հայկական Հարցի եւ Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան առաւել կնճռոտ հարցերից մէկը:

1878ի Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով օսմանեան իշխանութիւնները պարտաւորուեցին «առանց յետագայ յապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից յարուցուած բարելաւումներն ու բարեւորագումները»²: Այս պարտաւորութիւնը ստանձնելու պահից սկսած՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ը, ապա նաեւ երիտթուրքական կառավարութիւնը, ասպարէզ հանելով նորանոր վիճակագրական տուեալներ, փորձում էին «համոզել» հայկական բարեկարգումների իրականացման երաշխատը մեծ տէրութիւններին, որ Օսմանեան Կայսրութիւնում «հայաբնակ մարզեր» գոյութիւն չունեն, հայերը երկրի «արեւելեան վիլայէթներ»ում չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում: Իրենց հերթին, արեւմտահայութիւնը ներկայացնող հիմնական ազգային կառոյցը՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, ինչպէս նաեւ Հայկական Հարցի լուծումը հետապնդող հայկական հասարակական-քաղաքական այլ կառոյցներն ու գործիչները հակադարձում էին օսմանեան իշխանութիւնների այդ պնդումներին՝ ասպարէզ հանելով արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի ազգաբնակչութեան էթնիկական կազմի սեփական հաշուարկներ:

¹ Ի. դարի սկզբներին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքը տրոհուած էր վարչատարածքային հետեւեալ միաւորների (ըստ հերթականութեան՝ խոշորից մանր).- *վիլայէթ* (պատմագիտական գրականութեան մէջ հայերէն համարժէք եզրոյթը՝ նահանգ), *սանջակ* (գաւառ), *կազա* (գաւառակ), *նահիէ* (գիւղախումբ): Սոյն աշխատանքում հիմնականում օգտագործուած են վերոնշեալ միաւորների հայերէն անուանումները:

Պիթիսի նահանգի հայաբնակ բնակավայրերի անունների ուղղագրութեան հարցում հետեւել ենք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարների ցուցակներում, երբեմն այլ ցանկերում ընդունուած գրելաձեւին (տե՛ս նաեւ աշխատանքի «Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի հաշուարկի մեթոդաբանութիւնը» բաժինը): Արեւմտեան Հայաստանի նահանգային կենտրոնների անունները օգտագործել ենք արեւմտահայ հնչիւնաբանութեամբ (Պիթիս, Տիարպէփր), օտար տեղանունները եւ յատուկ անունները՝ արեւելահայ հնչիւնաբանութեամբ: Մի շարք եզրերի եւ անուանակոչումների դէպքում (սանջակ, եզդի եւն.) պահպանել ենք ՀՀ գիտական գրականութեան մէջ օգտագործուող ընդհանրացած տարբերակը:

² Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածը մէջբերում է ըստ *Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828–1923)*, խմբ.՝ Ջ.Ս. Կիրակոսեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1972, էջ 128:

Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցի շուրջ ընթացող այս «վիճակագրական առճակատում»ը դրսեւորումներ է ունեցել 1878ից առ 1914՝ Հայկական Հարցի արժարժման բոլոր հանգրուաններում, ինչպէս նաեւ առաջին աշխարհամարտից յետոյ հաշտութեան պայմանագրի շուրջ ընթացող բանակցութիւնների ընթացքում:

Հայկական Հարցի միջազգային դիւանագիտական ասպարէզից իջնելուց յետոյ, Օսմանեան Կայսրութիւնում հայ բնակչութեան թուաքանակի հարցը ձեռք է բերել նոր որակ՝ շաղկապուելով Յեղասպանութեան զոհ գնացած հայերի թուի շուրջ ընթացող պատմագիտական եւ քաղաքական բանավեճին, որը պայմանաւորուած է ներկայիս Թուրքիայի իշխանութիւնների, ինչպէս նաեւ թուրքական պաշտօնական պատմագիտութեան որոշ ներկայացուցիչների՝ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը նաեւ ժողովրդագրական «փաստարկներով» ժխտելուն ուղղուած կեցուածքով³:

Ներկայ աշխատանքի նպատակն է վիճակագրական աղբիւրների տուեալների համեմատական վերլուծութեան միջոցով եւ հիման վրայ կատարել Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Օսմանեան Կայսրութեան Պիթիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկ:

Վերոնշեալ նպատակից բխել են հետազօտական հետեւեալ հիմնական խնդիրները.-

1. Տալ Հայկական Հարցի 1878ին միջազգային դիւանագիտութեան օրակարգ մտնելուց առ 1914 առաջին աշխարհամարտի սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում Պիթիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տուեալներ հաղորդող առկայ վիճակագրական հիմնական սկզբնաղբիւրների ընդհանուր բնութագիրը.
2. Ներկայացնել 1878–1914՝ նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վրայ ազդեցութիւն ունեցած գործօնները, անդրադառնալ Արեւմտեան Հայաստանում օսմանեան իշխանութիւնների կողմից իրականացուող վարչա-ժողովրդագրական քաղաքականութեանը, ներկայացնել, թէ ինչպէս է այն արտացոլուել Պիթիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ առկայ վիճակագրական նիւթի մէջ.
3. Ներկայացնել 1878–1914՝ Պիթիսի նահանգի վարչատարածքային բաժանումների պատմութիւնը.
4. Խմբաւորուած կերպով ներկայացնել եւ վերլուծութեան ենթարկել Պիթիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1878–1914՝ օսմանեան, հայկական, ռուսական եւ արեւմտեան հիմնական սկզբնաղբիւրների տուեալները.
5. Անդրադարձ կատարել Պիթիսի նահանգի տարածքում բնակուող այլ ազգութիւնների թուաքանակի հարցին, այդ նպատակով ներկայացնել եւ վերլուծութեան ենթարկել այլ ազգութիւնների թուաքանակի վերաբերեալ հիմնական վիճակագրական սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալները.

³ Ռոբերտ Թաթոյեան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Օսմանեան Կայսրութիւնում հայ բնակչութեան թուաքանակի խնդիրը թուրքական պատմագրութեան մէջ», *Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան եւ պատմագրութեան հարցեր*, 2002:5, էջ 116–25:

6. Համադրել Պիթլիսի նահանգի հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակներ պարունակող հիմնական վիճակագրական սկզբնաղբիւրների տուեալները ըստ նահանգի մանր վարչատարածքային միաւորների՝ գաւառակների, այդ համադրման միջոցով եւ հիման վրայ կատարել Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի սեփական հաշուարկ:

Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հարցի ուսումնասիրութիւնը կարեւորում է յատկապէս այն նկատառումով, որ այն՝ Վանի, Էրզրումի, Տիարպեքիի, Խարբերդի եւ Սեբաստիայի նահանգների հետ միասին, Հայկական Հարցով նախատեսուող բարեփոխումների ենթակայ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի՝ այսպէս կոչուած «վեց նահանգներ»ից մէկն էր, իսկ նահանգի կազմի մեջ մտնող շրջաններից յատկապէս Մուշն ու Սասունը ԺԹ դարի երկրորդ կէս-Ի. դարի սկզբներին հայկական ազգային-ազատագրական պայքարի, արեւմտահայութեան ազգային, հասարակական-քաղաքական, կրթամշակութային եւ կրօնական կեանքի առանցքային կենտրոններից էին:

Ներկայ աշխատութեան մէջ քննութեան առնուած խնդիրներն իրենց ժամանակագրական ընդգրկմամբ եւ արժարժուող հարցերի ամբողջականութեամբ առաջին անգամ են գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ դառնում: Աշխատանքի մէջ օգտագործուել է փաստաթղթերի լայն շրջանակ, առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ են դրուել հարցին վերաբերող նոր սկզբնաղբիւրների տուեալներ, այդ թում՝ նոր վիճակագրութիւններ:

Բ. 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուի վերաբերյալ վիճակագրական աղբյուրների ընդհանուր բնութագիր

Ինչպես Արեւմտեան Հայաստանի ու Օսմանեան Կայսրութեան այլ նահանգների, այնպես էլ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության բուաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական աղբյուրներն ուսումնասիրելու ժամանակ, հետազոտողը բախում է մի շարք խնդիրների, որոնք էապես դժուարացնում են հարցի ուսումնասիրութիւնը: Նշենք դրանցից հիմնականները.-

1. Վիճակագրական նիւթի սակաութիւնը, ոչ-շարունակական բնոյթը ու ցրուած լինելը

Ուսումնասիրութեան առարկայ ժամանակաշրջանում արեւտահայութեան տարբեր հաշուառումների, 1878–80ի, 1913–14ի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարների¹ անցկացումը բացառապէս կամ մեծ չափով դրուած էր տեղերում հայկական եկեղեցական-թեմական կառոյցների, Պիթլիսի նահանգի պարագայում Բաղէշի, Մշոյ եւ Սղերդի առաջնորդարանների, ինչպէս նաեւ Աղթամարի կաթողիկոսարանի² վրայ: Անկասկած վերոնշեալ գործունէութեան արդիւնքում նշուած կառոյցների արխիւներում պէտք է պահուէր հարուստ վիճակագրական նիւթ, որը սակայն մեզ չի հասել՝ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին առաջնորդարանների եւ ազգային այլ կառոյցների արխիւների կողոպտումի եւ/կամ ոչնչացման հետեւանքով: Ներկայ դրութեամբ մեզ հասել է միայն առաջնորդարաններից Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան ուղարկուած վիճակագրական նիւթը, այն էլ ոչ-ամբողջութեամբ՝ այն ծաւալով, որով պատրիարքարանից այդ նիւթը տրամադրուել է այլ կառոյցների ու անհատների եւ դրանով ի վերջոյ հանգրուանել տարբեր արխիւներում (ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Արխիւ (ՀԲԸՄ ՆՄԱ), Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) արխիւում Թորոս Ագատեանի ֆոնդ եւն.): Նշուած եւ այլ պահոցներից դեռեւս անտիպ վիճակագրական նիւթի հայթայթումը՝ արեւտահայութեան ժողովրդագրութեան հարցերով զբաղուող ուսումնասիրողի առջեւ ծառացած գլխատր մարտահրաւերներից է:

¹ Օսմանեան կառավարութեան, այնպէս էլ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից կազմակերպուած մարդահամարները չեն համապատասխանում ժամանակակից մարդահամարների պահանջներին: Դրանք համընդհանուր եւ ընդգրկուն չէին, չէին ներառում առանց բացառութեան բոլոր շրջանները եւ դրանց բնակչութիւնը, բնակչութեան հաշուառումը չէր իրականացում միասնական նոյն մեթոդներով, ծրագրով եւ կանոններով, չէր ապահովում հաշուառման միաժամանակութեան սկզբունքը եւն. (Մարդահամարների անցկացման ժամանակակից սկզբունքների մասին տե՛ս օրինակ՝ *Н. Л. Антонова, Демография, Издательство Уральского университета, Екатеринбург, 2014, էջ 21–22. նաեւ՝ Л. П. Харченко, Демография. Учебное пособие, Омега-Л, Москва, 2006, էջ 47–48*):

² Կառոյցի իրաւասութեան տակ էր Պիթլիսի նահանգի Պիթլիսի գաւառի կազմում ընդգրկուած Խիզանի գաւառակը:

եւ այն բազմապատկել տների ընդհանուր թուին: Արեւմտահայութեան ժողովրդագրական հարցերով զբաղուող տարբեր ուսումնասիրողներ որպէս մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւ ընդունել են 6, 7 կամ 8: Կարծում ենք, որ Պիթլիսի նահանգի պարագայում վերջին թիւը առաւել մօտ է իրականութեանը՝ այն անգամ պէտք է ընդունել որպէս նուազագոյն թիւ: Դա մենք կարող ենք փաստել ելնելով հետեւեալ երկու հիմնական նկատառումից.-

1. Աղբիւրներում բազմաթիւ են վկայութիւնները Արեւմտեան Հայաստանի, յատկապէս Պիթլիսի, Սասունի եւ Մուշի շրջաններում բնակուող հայ ընտանիքների բազմանդամութեան վերաբերեալ⁴.
2. Այն դէպքում, երբ պատրիարքարանի կողմից իրականացուած մարդահամարի տուեալը պարունակում է ե՛ր ծխերի, ե՛ւ շնչերի թիւը՝ մէկ տանն ընկնում է միջինը 8, 9, անգամ 10 շունչ (աւելի մանրամասն՝ աշխատանքի ըստ գաւառակների տուեալները պարունակող համապատասխան բաժիններում):

Տուեալ վարչական միատրի համար մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւը որոշելու անհրաժեշտութեան դէպքում՝ ընտրել ենք տարբերակուած մօտեցում՝ հիմնուելով աղբիւրների կողմից հաղորդուող տեղեկութիւնների ուսումնասիրութեան վրայ:

4. Առկայ վիճակագրական նիւթի ոչ-համաչափ բաշխումը եւ հակասականութիւնը

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի այլ նահանգների, այնպէս էլ 1878–1914՝ Պիթլիսի վիլայեթի հայ բնակչութեան թուաքանակի ուսումնասիրութեամբ զբաղուող հետազօտողի առջեւ ծառայած խնդիրներից է առկայ վիճակագրական նիւթի ոչ-համաչափ բաշխումը ըստ նահանգի առանձին վարչատարածքային միատրների: Եթէ մի շարք վարչատարածքային միատրների համար ունենք նշուած ժամանակաշրջանին վերաբերող միջանի գուգահեռ գիղացուցակներ, ապա այլ շրջանների պարագայում տուեալները սակաւ եւ ոչ-ամբողջական են: Շատ դէպքերում տուեալ աղբիւրի հաշուառումից դուրս են թողնուած առանձին բնակավայրեր, անգամ՝ գիղախմբեր, շրջաններ ու գաւառակներ. այլ դէպքերում աղբիւրի հեղինակը իր տրամադրութեան տակ չունենալով համապատասխան գիղացուցակի տուեալ, ստիպուած է վարչական միատրի բնակչութեան թուաքանակի եւ էթնիկական կազմի հաշուարկ կատարել՝ հիմնուելով այլ աղբիւր(ներ)ի տուեալների վրայ (մասնատրապէս, Մանեսկին նման կերպ է վարում Սղերդի եւ Կէնճի գաւառների պարագայում օգտագործելով Քինէի տուեալները):

Հայկական, ռուսական եւ արեւմտեան աղբիւրներում Պիթլիսի նահանգի՝ վիճակագրական առումով առաւել լիարժէք ներկայացուած շրջաններն են յատկապէս Խլաթի գաւառակը (Պիթլիսի գաւառ), Մշոյ դաշտը (Մուշի գաւառի Մուշի գաւառակ), Մանագլերտի գաւառակը (Մուշի գաւառ), իսկ համեմատաբար կցկտուր եւ ոչ-ամբողջական՝

⁴ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ռոբերտ Թարոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը 1878–1914 թուականներին*, ՀՅԹԻ հրատ., Երեւան, 2015, էջ 33–34:

Մասունը (բաժանուած էր տարբեր վարչական միաւորների միջեւ) եւ Մղերդի գաւառը:

Առանձին վարչական միաւորների պարագայում առկայ վիճակագրական նիւթը յաճախ հակասական եւ իրարամերձ է: Դա արտայայտուած է ինչպէս մէկ աղբիւրի կողմից հաղորդուող բնակավայրի մասին մէկ այլ աղբիւրում յիշատակութեան բացակայութեան տեսքով (այսինքն գիւղերի անունները չեն երկրորդում), այնպէս էլ մէկ բնակավայրի մասին երկու աղբիւրների հաղորդած բուային տուեալների միջեւ մեծ տարբերութեամբ:

Յաճախ որեւէ վարչական միաւորի վերաբերեալ առկայ տուեալները այն աստիճանի են իրար հակասում, որ հարցով զբաղուող ուսումնասիրողները ներկայացնում են երկու գիւղացուցակի տուեալները զուգահեռաբար, առանց որեւէ փորձի՝ դրանք մեկնաբանելու եւ հաշտեցնելու (օրինակ, հարցին քաջատեղեակ Կարօ Սասունին իր *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* ուսումնասիրութեան մէջ ներկայացնում է Մօտկանի գաւառակի (Պիթլիսի նահանգի Պիթլիսի գաւառ) երկու գիւղացուցակներ՝ ըստ Ա-Դոյի եւ ըստ Վ. Պետոյեանի)⁵:

Նման խառնաշփոթը ունի ինչպէս առարկայական՝ պայմանաւորումը օսմանեան կառավարութեան հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով յատկապէս Պիթլիսի նահանգում արագ ընթացող բացասական ժողովրդագրական գործընթացներով (դրա մասին աւելի մանրամասն՝ յաջորդ բաժնում), այնպէս էլ ենթակայական պատճառներ (հայ բնակչութեան թիւը իրականից բարձր կամ ցածր ներկայացնելու ձգտում⁶, անտեղեակութիւն, խառը բնակավայրի տների կամ շնչերի ընդհանուր թիւը որպէս զուտ հայ բնակչութեան թիւ ներկայացում են.):

Պիթլիսի նահանգում վիճակագրական տուեալների հաւաքմանը խոչընդոտում էին նաեւ դժուարամատչելի տեղանքը, հաղորդակցական ուղիների ծայրայեղ թերզարգացած վիճակը, քրդերի յարուցած արգելքները⁷ եւն.:

Պիթլիսի նահանգին վերաբերող վիճակագրական նիւթում հանդիպող հակասութիւնների պատճառ կարող են

⁵ Կարօ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, Տարօն-Տուրուբեան հայրենակց. միութ. կեդր. վարչ., տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1956, էջ 345, 378:

⁶ Ինչպէս արդէն նշել էինք, Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով «հայաբնակ մարզեր»ում նախատեսուած բարեփոխումների իրականացումից խուսափելու նկատառումով՝ օսմանեան իշխանութիւնները շահագրգռուած էին իրականից ցածր ցոյց տալու Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների հայութեան թիւը: Նոյնպէս եւ հայերը՝ հարկերից (յատկապէս «բեղէլ-ի ասքերիէ» զինուորագրութեան տուրքից) խուսափելու նպատակով, հակուած էին թաքցնել սեփական թիւը (մանրամասն տե՛ս՝ Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան բուաքանակի հարցը*, էջ 64–70):

⁷ Որոշ դէպքերում քրդերը խոչընդոտում կամ էապէս դժուարացնում էին օսմանեան եւ հայ հաշուառողների մուտքը իրենց վերահսկողութեան տակ գտնուող շրջաններ եւ բնակավայրեր: Այսպէս, քրդերը խոչընդոտել էին Գարեգին Սրուանձտեանցի աշխատանքները, որը հայ բնակչութեան մարդահամար անցկացնելու նպատակով 1878ին ճանապարհորդել էր Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներով (Տիգրան Մարտիրոսեան, Պուլանըլի քազա. ժողովրդագրութիւն, առցանց <http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/locale/kazaofbulanikdemography.html> (ղխուած է 29.11.2017)):

լինել նաեւ 1878–1914՝ նահանգի կազմում ընդգրկուած վարչական միաւորների սահմանների վերաձեւումները: Նշուած ժամանակաշրջանում օսմանեան իշխանութիւնները փոփոխութիւնների էին ենթարկում Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների - այդ թում նաեւ Պիթլիսի նահանգի - ներքին վարչական սահմանները՝ էլնելով նաեւ քաղաքական նկատառումներից: Սահմանների փոփոխութիւնները հիմնականում պայմանաւորուած էին հայաշատ շրջաններում իսլամադաւանների նկատմամբ հայերի տեսակարար կշիռը նուազեցնելու միտումով, ինչպէս նաեւ տեղերում կառավարութեան վերահսկողութիւնը ուժեղացնելու նկատառումով⁸:

1895–99՝ Վանում ռուսական փոխհիւպատոս Վլադիմիր Մաեսկին, արձանագրելով օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութեան թուերի մէջ փոփոխութիւնների փաստը, նշում է, որ դժուար է ասել՝ արդեօք դա բնակչութեան անտանելի վատ հաշուառման, թէ՞ նահանգների, գաւառների եւ անգամ գաւառակների սահմանների յաճախակի փոփոխութեան արդիւնք է⁹:

Հեղինակը ներկայացնում է տուեալների խառնաշփոթի որոշ օրինակներ: Այսպէս, Մանազկերտի եւ Պուլանըխի գաւառակներին նուիրուած բաժնում, նա նշում է, որ տարբեր աղբիւրներում (Ա. Կոլիբակին, Քինէ, օսմանեան տարեգրքեր) գաւառակների բնակավայրերի թիւը տարբեր է տրուում, երբեմն աղբիւրները իրարամերժ տուեալներ են հաղորդում: Այս իրողութիւնն ուսումնասիրող փորձում է բացատրել իրար հարեան գաւառակների սահմանների յաճախակի փոփոխութիւններով, որի արդիւնքում Պուլանըխին պատկանող բնակավայրերն անցնում էին Մանազկերտին եւ հակառակը¹⁰:

Այս հանգամանքները հաշուի առնելով՝ Պիթլիսի նահանգում ռուսական հիւպատոսութեան քարտուղարը 1913ին նշում էր. «եթէ Թուրքիայում ընդհանրապէս պէտք է զգուշութեամբ վերաբերուել վիճակագրական տուեալներին, ապա

⁸ 1878–1914՝ օսմանեան կառավարութեան կողմից Արեւմտեան Հայաստանում իրականացուող վարչական քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցի պատմութեան համեմատաբար լաւ լուսարարուած թեմաներից է (Ե.Կ. Տարկսյան, «Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении», *Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. V. Турция*, изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1970, էջ 362–63. նաեւ՝ Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide. Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, Transaction Publishers, New Brunswick, USA and London, U.K, 1999, էջ 139–44. նաեւ՝ Գ. Մ. Բաղդալեան, «Սուրբանական կառավարութեան վարչաժողովրդագրական քաղաքականութիւնը», *Հայոց պատմութիւն, հոլր. III. Նոր ժամանակաշրջան*, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կէս – XIX դարի վերջ), ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97», Երեւան, 2015, էջ 448–50. նաեւ՝ Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 52–57):

⁹ В.Т. Маевский, *Военно-Статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ*, Типография Штаба Кавк. воен. окр., Тифлисъ, 1904, էջ 193:

¹⁰ Տե՛ս՝ նոյն գրքի «Отдѣль приложений» բաժինը, էջ 118:

նման բացառիկ վայրենի երկրում, ինչպիսին Պիթլիսն է, այդ զգուշատրուքները պետք է փաստապարհիկ առել լինի»¹¹:

Վերոնշեալը պարտադրում է ուսումնասիրողին Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակի դրութեամբ ինչպէս Պիթլիսի նահանգի, այնպէս էլ Արեւմտեան Հայաստանի այլ նահանգների հայ բնակչութեան թուաքանակի իրակացութեանը մօտ պատկեր ստանալու նպատակով մէկտեղել եւ համադրել սկզբնադրիւրի նշանակութիւն ունեցող հնարատրինս մեծաթիւ վիճակագրական տուեալներ՝ նահանգի ինչպէս խոշոր, այնպէս էլ մանր վարչատարածքային միատրների համար:

¹¹ «Битлицкий вилайеть. Записка секретаря Консульства въ Битлицъ тит. сов. Лойко», *Известія министерства иностранныхъ делъ*, СПб., 1913, т. 2 117:

Գ. 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության քուաքանակի վրայ ազդեցություն ունեցած գործոնները

1. Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության ժողովրդագրության համար 1894–96ի զանգուածային ջարդերի եւ Աբդուլ Համիդի վարչակարգի հակահայկական քաղաքականության հետեւանքները

1878ին Հայկական Հարցի միջազգային դիւանագիտութեան օրակարգում ընդգրկուելուց յետոյ, սուլթան Աբդուլ Համիդը սկսեց հետետողական քաղաքականութիւն իրականացնել՝ ուղղուած բարեփոխումների ենթակայ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում հայկական ներկայութեան նուազեցմանը ոչ միայն բոլորի վրայ վիճակագրութիւն խեղա-
թիւրելով, այլ նաեւ իրականում:

Այս քաղաքականութեան հիմնական թիրախներից մէկը դարձաւ Պիթլիսի վիլայէթը, որտեղ, անգամ ըստ օսման-
եան վիճակագրութեան, հայերի յարաբերակցութիւնը իսլամադաւան ազգաբնակչութեան նկատմամբ բաւականին
բարձր էր (1890ին Մեծն Բրիտանիայի դիւանագէտներին օսմանեան կառավարութեան կողմից ներկայացուած
օսմանեան պաշտօնական տուեալներով՝ ոչ-իսլամադաւանները (որոնք Պիթլիսի նահանգում գրեթէ բացառապէս
հայերն էին), կազմում էին նահանգի ազգաբնակչութեան մօտ 41%ը)¹:

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի այլ նահանգներում, Պիթլիսի նահանգում եւս օսմանեան իշխանութիւնների
հակահայկական ժողովրդագրական քաղաքականութեան տարրերն էին բնակչութեան ուղղակի ջարդերը (յատկա-
պէս 1894ին Սասունի ապստամբութեան ճնշմանն ուղեկցած կոտորածը եւ 1895–96ի զանգուածային կոտորածները),
ջարդերին ուղեկցող հայերի իսլամացման ու բնակչութեան արտագաղթի գործընթացները: Հակահայկական քաղա-
քականութեան արդիւնք էր, ինչպէս նաեւ տարբեր ընկերային-տնտեսական գործօններով էր պայմանաւորուած
Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան ներքին (ղէպի Կիլիկիա, Փոքր Ասիա եւ Կ. Պոլիս) ու արտաքին (հիմնականում
ղէպի ռուսական Կովկաս) պանդխտութիւնն ու արտագաղթը:

ա. Սասունի ինքնապաշտպանութեան եւ 1895–96ի զանգուածային ջարդերի արդիւնքում Պիթլիսի նահանգում գոհուած հայերի թիւը

Բաւականին լուրջ բացասական հետեւանքներ ունեցան Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան քուաքանակի վրայ

¹ Turkey № 8 (1896). Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, in Continuation of Turkey № 2, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. August 1896, Harrison and Sons, London, 1896, էջ 99. նաեւ՝ Ռոբերտ Թաքոյեան, «Արեւմտահայութեան քուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը XIX դարի 90-ական թթ. կէսերին Հայկական Հարցի սրման ժամանակաշրջանում», *Յեղասպանագիտական հանդէս*, 2016:4(2), Երեւան, էջ 17:

1890ականների կեսերին Հայկական Հարցի սրման ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած զանգուածային ջարդերը (1894ին Սասունի ապստամբութեան ճնշում, 1895ի զանգուածային կոտորածներ):

1895 Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին կոտորածներ տեղի ունեցան Պիթլիսի նահանգի ամբողջ տարածքի գրեթե բոլոր վարչական միավորներում: Դրանց պատճառած աներաժուրիւնների ծառայի մասին կարելի է պատկերացում կազմել նահանգի եկեղեցական թեմերից ստացուած տեղեկագրերից, որոնցում անուն առ անուն նշում են ջարդերից տուժած նահանգի հայաբնակ բնակավայրերը:

Այսպէս, Մշոյ թեմի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Յակոբեանը 1895 Դեկտեմբերի 26 թուակիր տեղեկագրում հաղորդում է, որ ջարդերից տուժել են Պիթլիս քաղաքը եւ Պիթլիսի, Խլաթի, Մօտկանի գաւառակների 102 հայաբնակ գիւղեր: Գիւղերից միքանիսում բնակչութիւնը կոտորուել է, միւսներում թալանի ենթարկուել: Մեծ թուով հայկական գիւղերի հայ բնակչութիւնը իրենց քահանաների հետ բռնի մահմեդականացուել է, եկեղեցիները վերածուել են մզկիթների: Կողոպտուել եւ կոտորուել են նաեւ Խիզանի գաւառակի հայաբնակ գիւղերի մեծ մասը, 29 հայաբնակ գիւղերի հայ բնակչութիւնը բռնի մահմեդականացուել է (բնակավայրերի անունները թուարկում են)²:

Սղերդ քաղաքում կոտորածը տեղի էր ունեցել 1895 Նոյեմբերի 3 (16)ին, Սղերդի գաւառի Էրուհ գաւառակում՝ Հոկտեմբերի 13 (26)ին (աղբիւրներում թուարկում է ջարդի ենթարկուած գաւառակի 13 հայաբնակ բնակավայրի անուն): Սղերդի գաւառի Շիրվանի գաւառակում թուարկում է կոտորածից տուժած քսան հայաբնակ բնակավայրի անուն: Դրանց բնակչութիւնը նոյնպէս բռնի իսլամացուել է: Ջարդեր են տեղի ունեցել նաեւ Սղերդի գաւառի այլ վարչական միավորների հայկական գիւղերում: Տեղեկագրերում թուարկում է Ճապաղջորի եկեղեցական թեմում (Կէնճի եւ Ճապաղջորի գաւառակներ) կոտորածներից տուժած տասից արեւ բնակավայրի անուն³:

Համիդեան կոտորածներին զոհ գնացած Պիթլիսի հայերի թուաքանակը դեռեւս ճշտուած չէ: Հարցի վերաբերեալ որեւէ յատուկ ուսումնասիրութիւն ներկայ պահի դրութեամբ գոյութիւն չունի⁴: Հարցին առնչուող սկզբնաղբիւրներից

² Տե՛ս՝ Մշոյ թեմի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Յակոբեանի 1895 Դեկտեմբերի 26 թուակիր տեղեկագիրը (*Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու*, խմբ.՝ Մ.Գ. Ներսիսեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1991, էջ 131–35): Ջարդերի մասին տարբեր տեղեկագրերից քաղուած տուեալները տե՛ս՝ «Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում», *Արարար* (Ս. Էջմիածին), ԻԹ. տարի, Փետրուար 1896:2, էջ 89–90):

³ Նոյն, էջ 90:

⁴ Պիթլիսի գաւառում Համիդեան կոտորածների ընթացքին առանձին կերպով անդրադարձել է Ստեփան Պողոսեանն իր *Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն* ուսումնասիրութեան «1895–96 թթ. զանգուածային կոտորածը» գլխի «կոտորածները Բաղէշում» ենթագլխում, որտեղ սակայն հեղինակը սահմանափակուել է թեմային առնչուող միքանի փաստեր ներկայացնելով՝ առանց զոհերի թուի հաշուարկի (Ստեփան Պողոսեան, *Պարմագիրական ուսումնասիրութիւններ, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, I*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2008, էջ 606–9):

Պիթիսի նահանգում հայ զոհերի թուի վերաբերեալ ամփոփ վիճակագրութիւն են հաղորդում ֆրանսիական *Դեղին գիրքը* (1897-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարարութեան կողմից հրատարակուած դիւանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու) եւ գերմանացի հասարակական գործիչ Եոհաննէս Լեփսիուսը իր «Հայաստան եւ Երուսա» աշխատութիւնում:

Ըստ *Դեղին գիրքի* տուեալի՝ 1896 Փետրուարի վերջի դրութեամբ Պիթիսի նահանգում սպանուել էր 1400 քրիստոնէայ, աւերուել եւ թալանուել էին 6050 տուն ու 450 կրպակ (վիճակագրութեան բացուածքն ըստ մանր վարչական միատրների չի տրուում)⁵: Լեփսիուսի հաշուարկի համաձայն՝ Պիթիսի նահանգում սպանուած հայերի եւ այլ քրիստոնէաների թիւը 1600 է (Պիթիս եւ շրջակայ բնակավայրեր 900, Մուշ 100, Խիզան 300, Սպարկերտ 300), աւերուած բնակավայրեր՝ 195, աւերուած ու թալանուած տներ եւ խանութներ (միայն Սպարկերտում ու Խիզանում)՝ 1221⁶:

Լեփսիուսի տուեալների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրանք որոշ չափով ցածր են այլ՝ աւելի արժանահաստ աղբիւրների կողմից հաղորդուող թուերից⁷: Գերմանացի գործչի մօտ նաեւ բացակայում է Սղերդի եւ Կէնճի գաւառներում տեղի ունեցած ջարդերի արդիւնքում զոհուած հայերի վիճակագրութիւնը (ինչպէս յայտնի է, նշուած վարչական միատրներում եւս հայերը մեծապէս տուժել էին կոտորածներից):

Բացի դրանից, ե՛ր *Դեղին գիրքի*, ե՛ր Լեփսիուսի տուեալներում չեն ներառուած 1894ի Սասունի ապստամբութեան ընթացքում եւ դրա ճնշմանը հետեւած ջարդի արդիւնքում զոհուած հայերի թիւը, որի վերաբերեալ տուեալները տատանում են: Ըստ 1895 Յունուարի 21ին մեծ տէրութիւնների դեսպաններին ներկայացուած Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տեղեկագրի տուեալի՝ Սասունի դէպքերի արդիւնքում զոհուել է շուրջ 5500–6000, վիրատրուել շուրջ 1000 հայ, ամբողջովին կամ մասամբ աւերուել է 22 հայաբնակ բնակավայր (1088 տուն)⁸:

Սասունի ջարդի զոհերի աւելի ցածր թիւ են տալիս դէպքերին ժամանակակից բրիտանացի դիւանագետները, մասնատրապէս՝ Սասունի դէպքերը հետաքննելու նպատակով ստեղծուած կառավարական յանձնաժողովում Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցիչ փոխհիւպատոս Համոնդ Շիփլին (Hammond Smith Shipley): 1895 Յուլիսի 20 թուակիր իր տեղեկագրում նա նախ նշում է ջարդի ընթացքում աւերուած Սասունի Տալտրիկի, Վերին Գաւառի,

⁵ France. Ministère des affaires étrangères. *Affaires arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893–1897*, Imprimerie nationale, Paris, 1897, էջ 238:

⁶ Johannes Lepsius, *Armenia and Europe*, Hodder and Stoughton, London, 1897, էջ 322:

⁷ Այսպէս, ըստ Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի 1895 Դեկտեմբերի 19ի տեղեկագրի՝ Խիզանի գաւառակի Խիզանի շրջանի գիւղերում կոտորածներին զոհ է գնացել 400, Սպարկերտի շրջանում՝ 298, Ստորին Կարկառում՝ 68 հայ («Աղթամարայ հանգուցեալ Խաչատուր կաթողիկոսի վերջին թուրթն եւ տեղեկագիրը», *Արարատ*, Ս. Էջմիածին, ԻԹ տարի, Մայիս 1896:Ե, էջ 246):

⁸ Տեղեկագիրը (ֆրանսերէն) տե՛ս՝ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. III*, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1989, էջ 555–63:

Գաւառի եւ Շատախի հայաբնակ բնակավայրերի թիւը՝ քսանչորս, այդ թումը՝ Տալուրիկի շրջանի բոլոր տասներեք գիւղերը եւ որոշում դրանց բնակչութեան թիւը (Տալուրիկի շրջան՝ 455 տուն - 4500 շունչ, Վերին Գաւառի, Գաւառի եւ Շատախի տասնմէկ բնակավայրեր՝ 5000–6000 շունչ, ընդամենը 10,000 շունչ): Այնուհետեւ փոխհիւպատոսն արձանագրում է, որ յուշագիրը գրելու պահին նշուած բնակչութիւնից 6000–7000ը վերադարձել է իրենց աւերուած բնակավայրեր: Նա աւելացնում է, որ հետաքննութեան ընթացքում կոտորածներից տուժած բնակավայրերի հայերի ստոյգ հարցաքննութիւնը ցոյց է տուել, որ իւրաքանչիւր տուժած բնակավայրում ջարդերի զոհ է գնացել քսանից վաթսուն մարդ, եւ, հաշուելով մէկ բնակավայրում զոհերի միջին թիւը քառասուն շունչ, զոհերի ընդհանուր թիւը կարելի է հաշուել 900⁹:

Ամերիկացի միսիոներ Ֆրեդերիկ Դեյիս Գրինը 1895ին հրատարակած իր գրքում Սասունի հայերի տուած կորուստների թիւը նշում է 10,000, մէկ այլ տեղ կորուստների առաւել իրատեսական թիւը տեղակայում է 3000–8000ի միջեւ¹⁰:

Հայ ուսումնասիրողներից Հայկազ Պօղոսեանն իր *Սասունի պատմութիւն* աշխատութիւնում ներկայացնելով միքանի աղբիւրներից քաղուած զոհերի թուի տարբեր հաշուարկներ (800ից մինչեւ 10,000), վերջում դժուարանում է այս հարցում որեւէ եզրակացութեան յանգել՝ լոկ արձանագրելով «հազարաւոր զոհերի» փաստը¹¹:

Ըստ հայկական պատմագրութեան մէջ ընդունուած կարծիքի՝ 1894ին Սասունի կոտորածների զոհերի թիւը մօտ 10,000 է կամ 10,000ից աւելի է¹²:

Մեր կարծիքով, Սասունի կոտորածների արդիւնքում հայկական կորուստների թիւը չի կարող լինել 10,000 կամ աւելի, քանի որ ըստ տարբեր վիճակագրական աղբիւրների նշուած ժամանակաշրջանում մօտաւորապէս այդքան էր ինքնապաշտպանութեան մասնակից եւ կոտորածներից տուժած Տալուրիկի տասներեք եւ Վերին Գաւառի, Գաւառի ու Շատախի շրջանների հայաբնակ բնակավայրերի ամբողջ հայ բնակչութեան թիւը: Ուստի 10,000 զոհերի պարագայում, այդ թիւը չէր կարող չարտացոլուել յետագայ տարիներին հաւաքուած վիճակագրութեան մէջ բնակչութեան նուազման տեսքով: Մինչդեռ կոտորածներից առաջ եւ յետոյ կատարուած վիճակագրական տուեալներում

⁹ *Turkey № 1 (1895), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey Events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush - presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty; September 1895, London, 1895, էջ 204:*

¹⁰ Frederick Davis Greene, *The Armenian crisis in Turkey*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1895, էջ 14, 24:

¹¹ Հ.Մ. Պօղոսեան, *Սասունի պատմութիւն*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1985, էջ 202–203:

¹² Մասնատրապէս տե՛ս՝ Կ. Թառոյեան, *Ժողովրդական շարժումները Սասունում*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1996, էջ 98. նաեւ՝ *Հայկական հարց, հանրագիտարան*, Հայկական հանրագիտարանի գլխատր խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 402. նաեւ՝ Արման Կիրակոսեան, «Թուրքական բռնատիրութեան դէմ արեւմտահայութեան ընդվզումները 1890-ական թուականների սկզբին», *Հայոց պատմութիւն, հրդր. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կէս – 1918 թ.)*, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կէս – XIX դարի վերջ), ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2010, էջ 518:

կարուկ փոփոխութիւններ չենք նկատում (տե՛ս՝ սոյն աշխատանքի համապատասխան բաժնում): Վերոնշեալ նկատառումներից ելնելով մեզ համար առաւել ընդունելի է իրողութիւններին քաջատեղեակ ուսումնասիրող Սասունու գրքում ներկայացուած տուեալը, թե՛ 1894ի դէպքերի ժամանակ Սասունը տուել է 500 կոռուղների կորուստ, իսկ ժողովրդից սպանուել են 1200 հոգի, ընդհանուր թուով 1700 հայ¹³:

Հիմք ընդունելով վերոնշեալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ 1894ի Սասունի ապստամբութեան եւ Պիթլիսի նահանգում Համիդեան կոտորածների ուղղակի զոհերի թիւը մօտ 5000 էր:

Սասունի հայութիւնը մեծապէս տուժեց նաեւ 1904ի գոյամարտի արդիւնքում: Հայկական պատմագրութեան մէջ ընդունուած է Սասունի 1904ի ապստամբութեան զոհերի թիւը հաշուել մօտ 8000 մարդ¹⁴, ինչը չի հաստատում այլ՝ մեր կարծիքով աւելի արժանահաւատ սկզբնաղբիւրների կողմից:

Այսպէս, ըստ ՀՅԴ օրգան *Դրօշակ* թերթի Մուշից 1904 Մայիսի 15ին ստացած թղթակցութեան՝ կոտորածներին զոհ էր գնացել մօտ 2500 հոգի¹⁵:

Իրողութիւններին քաջատեղեակ Սասունին իր ուսումնասիրութիւնում նշում է, որ 1904ի Սասունի ապստամբութեան ամբողջ ընթացքին զոհ է գնացել շուրջ 1000 հայ¹⁶:

բ. Պիթլիսի նահանգում հայերի կրօնափոխութեան (իսլամի ընդունման) երեւոյթի դրսեւորումները 1878–1914ին

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի այլ նահանգներում, այնպէս էլ Պիթլիսի նահանգում արեւմտահայութեան թուաքանակի վրայ բացասական ազդեցութիւն ունեցող հիմնական գործօններից էր հայերի կրօնափոխութեան՝ իսլամի ընդունման, երեւոյթը: Ուսումնասիրութեան առարկայ 1878–1914 ժամանակաշրջանում կարելի է առանձնացնել այս երեւոյթի դրսեւորման երկու ձեւ. կամովին՝ երբ առանձին անհատներ կամ ընտանիքներ տարբեր (հիմնականում ընկերային-տնտեսական) պատճառներից ելնելով յայտարարում էին իսլամադաւան դառնալու մասին, եւ բռնի՝ երբ

¹³ Սասունին մասնատրապէս նշում է. «Սասունյ 1894 ապստամբութեան սասունցիները հազիւ 500 հոգի զոհ փրսած էին կռիւներու ընթացքին: Բայց պարտութենէն ետք քրտական խուժանը եւ կառավարական զօրքերը կոտորեցին բաւական թիւով սասունցիներ, որոնք չեռք կու գային այս ու այն շորին մէջ: Քարոզչական նպատակով, այդ թուականներուն յայտարարուեցաւ թէ **փասը հազար** (ընդգծումը հեղինակին է - Ռ.Թ.) սասունցիներ կոտորուած էին: Այս թիւը թէ՛ երոպական եւ թէ՛ հայկական փարեզրութիւններուն մէջ անփոփոխ մնաց. սակայն ճշգրիտը այն է որ սասունցիները **հազար եօթ հարիւր** (ընդգծումը հեղինակին է - Ռ.Թ.) հոգի զոհ փրսած էին» (Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, էջ 580):

¹⁴ Պօղոսեան, *Սասունի պատմութիւն*, էջ 265. նաեւ՝ Ազատ Ս. Համբարեան, «Սասունի 1904 թուականի գոյամարտը», *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1989:4, էջ 34. նաեւ՝ *Հայկական հարց, հանրագիտարան*, էջ 403:

¹⁵ «Սասունի դէպքերը», *Դրօշակ*, Յուլիս, 1904:7(148), էջ 92:

¹⁶ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 683:

կրօնափոխութիւնը զանգուածային բնոյթ ունէր, իրականացում էր հայերի մեծ խմբերի՝ հայաբնակ բնակավայրերի, շրջանների նկատմամբ:

Եթէ կամովին կրօնափոխութիւնը դրսեւորում էր ուսումնասիրութեան առարկայ ամբողջ ժամանակաշրջանում¹⁷ ապա բռնի իսլամացման գործընթացը, որպէս կանոն, կոտորածներին եւ հալածանքներին, յատկապէս 1895–96ի համիդեան ջարդին ուղեկցող երեւոյթ էր:

Համիդեան կոտորածների ժամանակ բռնի իսլամացման ենթարկուեցին Պիթլիսի նահանգի բազմաթիւ հայկական բնակավայրեր: Այսպէս, Սղերդի գաւառի Էրուսի գաւառակի տասներկու հայաբնակ գիւղերում եկեղեցիները վերածուեցին մզկիթների, մահից խուսափած հայերին ստիպեցին մահմեդականութիւն ընդունել եւ քլիատուել: Քահանաներին պարտադրեցին մահմեդական գլխափաթոց կրել, նրանք բաժանուեցին սեփական կանանցից եւ կնութեան ստացան քուրդ կանանց՝ հաւատափոխութիւնը «*հասարարուն կապերով կարարեալ դարձնելու համար*»¹⁸:

Մահուան սպառնալիքի տակ մահմեդականութիւն ընդունեցին Շիրվան գաւառակի մօտ քսան հայաբնակ գիւղերի հայերը: Եկեղեցիների մի մասն աւերուեց, միւս մասը վերածուեց մզկիթների: Գաւառակի Գորինան (Կուրենա) գիւղի հայ ազգաբնակչութեան կէսը կոտորուեց, իսկ մնացած մասը բռնի մահմեդականացուեց¹⁹:

Ճապաղջուրի եկեղեցական վիճակում (Կէնճի եւ Ճապաղջուրի գաւառակներ) բռնի իսլամացուել էին մօտ տաս գիւղի բնակիչներ (Չիրլիկ (Չըռըկ), Մատրակ, Սիմսոր, Գողեմ (Բողի), Պետշիւր (Փեշար), Բիգ, Նորշէն, Մուրդարիկ,

¹⁷ Այսպէս, 1893 Յունիսի 25 թուակիր բրիտանական դիւանագիտական հաղորդագրութեան մէջ կարդում ենք. «*Գնալով շարունում են դէպքերը, երբ հայերը ճնշող հարկերի եւ այլ դժուարութիւնների պարմառով, որոնց ենթակայ են, երես են թերել իրենց հայրերի հասարից եւ մահմեդական դարձել: Մի գիւղում չորս ընկրանիք, միսում վեց, եւս մէկում այլ քսանհինգ ընկրանիք, ներառեալ քահանան, վերջերս յայտարարել են մահմեդականութիւն ընդունելու մասին: Քանի որ նման գործողութիւնը պարգևատրուում է քսանհինգ տարով հարկերից ազատուելով, ապա շար հաւանական է, որ աւելի ու աւելի այս բշտառ քրիստոնէականներից կը դրդունն նոյնպէս վարուել» (Turkey № 3 (1896), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1892–93, Harrison and Sons, London, 1896, էջ 159):*

Բացարձակապէս նիւթական նկատառումներով պայմանաւորուած՝ հայերի կողմից իսլամի ընդունման դէպքերի մասին հաղորդում է նաեւ յետագայ տարիների բրիտանական դիւանագիտական հաղորդագրութիւններում: Դրա հետ մէկտեղ նշում է, որ տեղական իշխանութիւնները առանձին դէպքերում մերժում էին իսլամ ընդունելու հայերի դիմումները՝ ելնելով այն նկատառումից, որ դրանով կը նուազեն հարկային մուտքերը (տե՛ս՝ Էրզրումում Մեծն Բրիտանիայի հիւպատոս Գրեւի 1895 Յունուարի 17ի նամակը դեսպան Ֆիլիպ Քարիին Turkey № 6 (1896). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894–1895, Harrison and Sons, London, 1896, էջ 217):

¹⁸ Տոնելներն՝ ըստ Պիթլիսի նահանգի թեմերից ստացուած տարբեր տեղեկագրերի («*Հայաստանեայց Եկեղեցին Տաճկաստանում*», էջ 89):

¹⁹ Նոյն:

Մեծի (Հերքին), Մեզուկի (Մըլզակ))²⁰:

Ըստ Ադրամարի կաթողիկոսութեան տեղեկագրի՝ 1895ի վերջերին մահմեդականութիւն էր ընդունել Խիզանի գաւառակի Խիզանի շրջանի շուրջ քառասուն եւ Մամուտանքի շրջանի շուրջ քսան հայաբնակ գիւղ²¹: Նշուած տուեալը հաստատում են եւ օսմանեան պաշտօնական աղբիւրները. ըստ 1895–96ին Պիթլիսի վալի Օմէր փաշայի տուեալների, որոնք նա ստացել էր Խիզանի գաւառակի կայմակամից (կառաւարիչ), 1896 Յունուարի դրութեամբ, իբր, «իրենց սեփական կամքով» իսլամադաւանութիւն ընդունելու մասին էին յայտարարել գաւառակի յիսունչորս հայաբնակ գիւղերում բնակուող 3211 հայ, այդ թւում՝ 2206 տղամարդ եւ 1015 կին²²:

Կոտորածների եւ հալածանքների շրջանի աւարտից յետոյ բռնի իսլամացում հայ բնակչութիւնը սկսեց աստիճանաբար վերադառնալ Հայ Առաքելական Եկեղեցու գիրկը: 1897ի ամռանը քրիստանացի հիւպատոս Մոնահանը (Monahan) հաղորդում էր, որ մոլլաները թողել են Խիզանի գաւառակի հայաբնակ բնակավայրերը եւ դրանցում մըզկիթներ այլեւս գոյութիւն չունեն: Բնակիչները, սակայն, դեռեւս ի վիճակի չէին քրիստոնէութիւն դաւանել՝ քրդերից ունեցած իրենց վախի պատճառով: Քսան բնակավայրի հայեր տեղափոխուել էին հարեւան շրջաններ, որտեղ նրանք նմարարութիւն ունէին բացայայտօրէն վերադառնալ քրիստոնէութեանը²³:

Ըստ քրիստանացի հիւպատոսի Յուշագրի տուեալների՝ 1897ի ամռանը քրիստոնէութեան էին վերադարձել նաեւ Մեզուկ քաղաքի մահմեդականութիւն ընդունած հայերը, սակայն այլ էր դրութիւնը Սղերդի գաւառի շրջաններում: Ելազէս, Շիրվանի գաւառակի բռնի իսլամացում բազմաթիւ հայեր եւ ասորիներ չէին համարձակուիմ բացայայտօրէն յայտարարել իրենց քրիստոնէադաւանութեան մասին, քանի որ շրջանում մեծամասնութիւն կազմող քրդերը նրանց շարունակական ահաբեկման մէջ էին պահում՝ պարտադրելով առերես մնալ իսլամադաւան²⁴:

Համեմատաբար անլի բարուօք էր վիճակը Խարզանի գաւառակում, որտեղ բռնի իսլամացում հայերի մեծ մասը վերադարձել էր քրիստոնէութեան: Էրուիի գաւառակում դեռեւս իսլամադաւան էր Տէի գիւղը եւ մէկ այլ բնակավայր, որի անունը չէր նշուում²⁵:

²⁰ Նոյն, էջ 90:

²¹ «Ադրամարայ հանգուցեալ Խաչատուր կաթողիկոսի վերջին թուղթն եւ տեղեկագիրը», էջ 246:

²² Selim Deringil, “The Armenian Question is finally closed”: Mass conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897,” *Comparative studies in society and history*, April 2009:51(2), էջ 359: Ըստ օսմանեան տուեալների՝ Խիզանի գաւառակում բնակում էր մօտ 6000 հայ, այսինքն դաւանափոխ էր եղել գաւառակի հայ բնակչութեան շուրջ կէսը (նոյն, էջ 358):

²³ *Turkey, № 1 (1898), Further Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey*, Harrison and Sons, London, 1898, էջ 175:

²⁴ Նոյն, էջ 175–76:

²⁵ Նոյն, էջ 176:

Օսմանեան իշխանութիւնները շատ դէպքերում հրաժարում էին ճանաչել բռնի կրօնափոխուած հայերի իսլամադաւանութիւնը: Սա անշուշտ ոչ այնքան իշխանութիւնների բարիկամեցողութեան, որքան՝ այդ ուղղութեամբ մեծ տէրութիւնների դիւանագէտների ճնշման արդիւնք էր, որոնք շարունակաբար բարձրացնում էին ինչպէս սուլթանական կառավարութեան, այնպէս էլ տեղական իշխանութիւնների առաջ բռնի իսլամացուած հայերի հարցը: Իր դերն էին խաղում նաեւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ օսմանեան իշխանութիւնների առջեւ միջնորդութիւնները եւ տեղերում եկեղեցական-թեմական կառոյցների աշխատանքը:

Դրա հետ մէկտեղ, քանի որ իսլամից հրաժարուելը, ըստ այդ կրօնի օրէնքների, համարում էր ծանր մեղք, որը պատժում է մահով, ապա բազմաթիւ հայեր շարունակում էին առերես իսլամ դաւանել երկիւղելով, որ տեղացի մահմեդական ազգաբնակչութիւնը կարող է պատժել նրանց կրկնակի կրօնափոխութեան համար, ինչը շատ դէպքերում եւ տեղի էր ունենում²⁶:

Այս մասին վկայում է մէկ այլ քրիտանացի դիւանագէտի Տիարպեքիրում փոխհիւպատոս Ա. Թ. Վոյի (A.T. Waugh), 1897 Մարտի 16 թուակիր գեկուցագիրը, որտեղ փոխհիւպատոսն անդրադառնում էր Կէնճի եւ Ճապաղջուրի բռնի իսլամացուած հայ բնակչութեան հարցին: Մասնաւորապէս, փոխհիւպատոսը նշում էր, որ նրան դիմել էին նշուած գաւառակների մահմեդականութիւն ընդունած մօտ քառասունից յիսուն տուն հայ, որոնք ցանկանում էին վերադառնալ քրիստոնէութեան, սակայն երկիւղ են կրում տեղացի քրդերի հաւանական վրէժխնդրական գործողութիւններից: Այս հարցով դիւանագէտը խօսում է Ճապաղջուրի կայմակամի հետ, որը նրան հաւաստիացումներ է տալիս, որ նորից քրիստոնէա դարձած հայերը վախենալու պատճառ չունեն եւ իշխանութիւնները կը միջամտեն, եթէ նրանց նկատմամբ որեւէ ոտնձգութիւն կատարուի: Բրիտանացի դիւանագէտը նաեւ զրոյց է ունենում Կէնճի գիւղերից մէկի քուրդ աղայի հետ, որը, կանչելով հայ տանուտէրներին, հիւպատոսի առաջ յայտարարում է, որ եթէ հայերը ցանկանում են վերադառնալ քրիստոնէութեանը, ապա նրանք չեն հետապնդուի դրա համար. «*եթէ նրանք [բռնի իսլամացուած հայերը - Ռ.Թ:] մնան մահմեդականներ՝ մենք եղբայրներ ենք, եթէ դառնան քրիստոնէաներ՝ մենք հարեւաններ ենք*»՝ յայտարարում է քուրդ աղան²⁷:

Հիւպատոսն իրաւացիօրէն կասկած էր յայտնում կայմակամի եւ քուրդ աղայի հաւաստիացումների մեծ արժէք ունենալու վրայ՝ դրա հետ մէկտեղ նշելով, որ տեղացի հայերը ունեն իսլամադաւան մնալու բոլոր խթանները՝ սկսած դրացի քրդերի բարեհաճութիւնից, վերջացրած հարկերի հարցում որոշակի արտօնութիւններից:

Չզուտելով ամրագրել հայերի իսլամացումը եւ դժուարացնել նրանց վերադարձը քրիստոնէութեան՝ Կէնճի գաւառակում օսմանեան իշխանութիւններն անգամ փորձեցին օգտագործել հայերի հարկուելուց խուսափելու նպատակով հաշուառումից խուսափելու փաստերը: Ինչպէս հաղորդում է Ա. Վօն իր 1897 Մարտի 16ի վերոյիշեալ գեկուցագրում՝

²⁶ Deringil, էջ 347:

²⁷ Turkey, № 1 (1898), էջ 118:

համեմատ կոտորածների ընթացքում Կենճի եւ Ճապաղջուրի կրօնափոխուած որոշ հայեր դժկամ էին քրիստոնէութեանը վերադառնալու հարցում՝ հաշուի առնելով նաեւ այն, որ այդ դէպքում նորից ստիպուած են լինելու վճարել կոտորածներէն փոխարէն գանձուող «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» տուրքը: «Իսլամ ընդունելոց յետոյ նրանք չեն վճարել տուրք եւ երկիւղ են կրում, որ եթէ նորից ճանաչուեն որպէս քրիստոնէայ, ապա ստիպուած են լինելու փակել կոտորած պարտքը: Եթէ հարցը մնայ առանց լուծման, ապա կ'աւարտուի նրանով, որ հայերի մեծ մասը կը գերատու մնայ մահմեդական»՝ եզրափակում էր փոխհիւպատոսը²⁸:

1857 թուականը Կենճի գաւառակ այցելած Մեծն Բրիտանիայի փոխհիւպատոս Ֆ. Է. Կրոուն (F. E. Crow) իր զեկուարում ներկայացնում է գաւառակի դեռեւս բռնի իսլամացումից չազատգրուած հայ ընտանիքների ցուցակը: Իսլամացում էին Փեշարի գիւղախմբի Փեշարի՝ 10, Բիզի՝ 50, Մուրդարիկի՝ 9, Եղմուկի՝ 3, Հերքիմի՝ 1 ընտանիք, Չքքեհի գիւղախմբի Կարթերոյի՝ 7, Հերեզիմի՝ 7, Կոպարի՝ 5, Չմահենի՝ 6, Վալիբի՝ 8, Կռնուսի՝ 5, ընդամենը՝ 110 ընտանիք, շուրջ 900 հայ²⁹: Չորսուկը նշում է, որ այդ ընտանիքները ցանկանում են վերադառնալ քրիստոնէութեանը, սակայն վախենում էին որ անել բարդ բեկերի ու օսմանեան իշխանութիւնների կողմից հնարատր պնտժիչ գործողութիւնների, ինչպէս նաեւ հայերը տարիների համար չգանձուած «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» տուրքը վճարելու պարտաւորութեան պատճառով³⁰:

²⁸ Նոյն Եր. վեցի մասին որոշակի մանրամասնութիւններ է պարունակում մէկ այլ քրիստոնէայի փոխհիւպատոս Ֆ. Է. Կրոունի (F. E. Crow) 1857 Յուլիսի 14ի զեկուցագիրը: Համիդեան կոտորածների մախօրեակին Կենճի գաւառակում բնակչութեան հաշուառումը արեւ վարդ պաշտօնեաներից մէկը խաբէութեան ճանապարհով (նա յայտարարեց, որ կառավարութիւնն իբր գրանցուած իսլամացիք գլխից ներում է մէկ թուրքական լիրայի չափ «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» հարկ) կարողացաւ գրանցել գաւառակի բազմաթիւ հայերի, որոնք մինչ այդ խուսափել էին հաշուառուելոց: Կոտորածների ժամանակ Կենճի գաւառակի հայ բնակչութիւնը լրիւ իսլամացուեց եւ համապատասխանաբար նրանցից դադարեց գանձուել «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» հարկը: 1897ի սկզբներին, երբ մեծ աշտրեփիւնների ճնշման տակ սուլթանական կառավարութիւնը հրահանգ իջեցրեց նահանգներ, որով թոյլ էր տրուում իսլամացում հայերին նորից քրիստոնէութիւն դառնել, գաւառակի Վալիբ գիւղի վեց հայ ընտանիք յայտարարեց, որ քրիստոնէութեան է վերադառնում: Կենճի կառավարիչը, դրան ի պատասխան, պահանջեց այդ ընտանիքների բոլոր արու անդամներին գանձել «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» հարկը ամբողջ ծաւալով՝ ներառեալ այն տարիները, որոնց ընթացքում նրանք խուսափել էին հաշուառումից եւ հարկուելոց: Բնակիչները դիմեցին գիւղի միւղիբին, որը յորդորեց նրանց մնալ մուսուլման՝ ասելով, որ այդ վեցում չգանձուած հարկը կը ներուի: Նոյնը յայտարարեց նաեւ գաւառակի կառավարիչը (ոչ-բառացի մեջբերում, նոյն, էջ 245):

²⁹ Փեշարի գիւղախումբը եղել է Կենճի գաւառակի կազմում 1889–96ին դրանից առաջ եւ յետոյ յիշատակուում է Տիարպեքիի պատմի Լեճի գաւառակի մէջ (Tahir Sezen, *Osmanli yer adlari*, Ankara, 2017, էջ 118):

³⁰ Նոյն, էջ 245: Կ. Պոլսում Մեծն Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Բարին (Philip Currie) պաշտօնական դիմում յղեց Կենճի գաւառակի բռնի իսլամացում հայերի հարցով օսմանեան կառավարութեանը, որն էլ հրահանգ իջեցրեց Պիթիսի վալիին՝ յարցնելու Կենճի հայերի քրիստոնէադաւանութեանը վերադառնալուն եւ դրա հետ մէկտեղ յայտարարել, որ անկախ կրօնափոխութեան փաստից, հայերից գանձուելու է նախորդ տարիներին չվճարուած «*բեղէլ-ի սաքերիէ*» տուրքը: Արդէն 1897ի վերջի դրութեամբ օսմանեան պաշտօնական գրագրութեան մէջ նշուում է, որ Կենճի գաւառակի խնդրոյ առարկայ բռնի իսլամացում 900 հայերը վերադարձել են քրիստոնէադաւանութեանը (Deringil, էջ 367):

Պիթլիսի նահանգում հայերի կրօնափոխութեան երեւոյթը համիդեան կոտորածներից յետոյ շարունակուեց դրսևտորուել արդէն անհատական մակարդակով: Այսպէս, պատրիարքարանի կողմից 1913–14ին ձեռնարկուած մարդահամարի հարցաթերթերում առանձին սիւնակով պահանջուած էր նշել իսլամացուած հայերի թիւը: Ըստ հաւաքուած տուեալների՝ Մանագլերտի գաւառակում հաշուած էր 69, Սասունի գաւառակում 27, Բաղէշի գաւառակում 43, Պուլանըլի գաւառակում 47, Կէնճի գաւառակում 10, Մուշի գաւառակում 151, Խիանք-Խուլփում 29 իսլամադաւան հայ³¹:

գ. 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգից հայերի պանդխտութիւնն ու արտագաղթը

1878–1914 ժամանակաշրջանը բնութագրուած է ինչպէս Պիթլիսի նահանգի տարածքից, այնպէս էլ Արեւմտեան Հայաստանի այլ շրջաններից հայ բնակչութեան կայուն-շարունակական արտահոսքով: Այդ երեւոյթը դրսևտորուել է երկու կողմերով. - 1) հայ արական բնակչութեան որոշակի մասի արտագնայ աշխատանքի մեկնելը (պանդխտութիւն, «ղարիբութիւն») եւ 2) անհատ հայերի ու հայ ընտանիքների տեղաշարժ-արտագաղթը:

Պիթլիսի նահանգի տարածքից հայերի արտագաղթն ու պանդխտութեան մեկնելը դարերից եկող երեւոյթներ էին, սակայն 1877–78ի ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ դրանք նոր թափ ստացան հետզհետեւ վատթարացող քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով: Պանդխտութեանն ու արտագաղթին նպաստող քաղաքական գործօններն էին օսմանեան իշխանութիւնների եւ տեղի քրդական ցեղերի հալածանքներն ու հարստահարութիւնները (ջարդեր, սպանութիւններ, բռնութիւններ, հայերին պատկանող ունեցուածքի, անասունների կողոպուտ, գոյքի հրդեհում, երկակի՝ օրինական եւ ապօրէն հարկահանութիւն, հողագրկման եւ ունեզրկման գործընթացներ եւն.), եւ այս ամէնի արդիւնքում հայերի ընդհանուր անապահովութեան վիճակը: Այս գործօնները մեծ դեր խաղացին յատկապէս Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին՝ հայերի նկատմամբ քրդերի շարունակական հարստահարութիւնների եւ հալածանքների նրա կողմից փաստացի քաջալերման հետեւանքով:

Պիթլիսի նահանգից արտագաղթի եւ պանդխտութեան տնտեսական պատճառներն էին՝ երկրամասի տակաւ խորացող ընդհանուր ընկերային-տնտեսական թերզարգացուածութիւնը, դրանից բխող հողագործութեան ու անասնապահութեան ցածր եկամտաբերութիւնը: Քաղաքական գործօններով էր յատկապէս պայմանաւորուած հայերի տեղաշարժ-արտագաղթի գործընթացը, տնտեսական գործօններով՝ յատկապէս պանդխտութեան երեւոյթը:

Դէպքերին ժամանակակից, ծնունդով մշեցի Սարգիս Բդէեանը, ի մի բերելով Տարօնից եւ ընդհանրապէս Պիթլիսի նահանգից արտագաղթի եւ պանդխտութեան պատճառները, արձանագրում է. «Շարեր որեւէ պատճառով մը կը կորսնցնէին իրենց ունեցածը, կամ սալաֆի³² պատճառով, կամ փոկոսով պարտքի փակ կ'իյնային, կամ երկրագոր-

³¹ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 44–61:

³² «Սալաֆ» հողի գրաւարդում: «Սալաֆ»ի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գեղամ Տեր-Կարապետեան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Իրատ.՝ Հ.Յ. Դաշնակցութեան, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 28–29:

ժուրններ անպակաս փորձանքներու կենթարկուէին. ինչպէս մարախ, փասարի ցաւ, երաշտ, եւ այլն, եւ յուսահար փրճակի մը մէջ կը սրիպուէին դիմելու պանդխտութեան: Իսկ 1890էն յետոյ, զաղթականութիւնը ընդհանուր երեւոյթ դարձաւ, ամէնամեծ մասով երկրէն հեռանալու, փախչելու դիրաւորութեամբ, հարստահարութենէ ազատելու, իր կենանքը փրկելու համար»³³:

1890ականներին Արեւմտեան Հայաստան այցելած անգլիացի ճանապարհորդ Հենրի Լինչը արձանագրում էր, որ Պիթլիսի նահանգից հայերի արտագաղթի թափը փոփոխական է իր ուժգնութեամբ՝ կախուած այն բանից բերքը լա՞ն է, թե՞ աղէտալի, իսկ քրդերը քաջալերուած են, թե՞ զսպուած: Նա նշում էր, որ նահանգում իր գտնուելու ժամանակ բազմաթիւ շրջանների հայ գիւղացիներ ջանքեր էին գործադրում իրենց պարտքերը մարելու եւ երկրից հեռանալու թոյլտուութիւն ստանալու համար³⁴:

Աշխարհագրական առումով կարելի է առանձնացնել Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան գաղթի չորս ուղղութիւններ.- ա) ներնահանգային, բ) դէպի հարեւան նահանգներ, գ) դէպի Օսմանեան Կայսրութեան այլ շրջաններ եւ դ) դէպի արտերկիր: Հայ բնակչութեան զանգուածային ներնահանգային եւ դէպի հարեւան նահանգներ շարժ է նկատուում յատկապէս Սասունի 1894ի եւ 1904ի ապստամբութիւնների եւ համիդեան կոտորածների ժամանակ, երբ սեփական կեանքը փրկելու նպատակով փախուստի էին դիմում եւ փախստական դառնում օսմանեան բանակի պատժիչ զործողութիւնների թիրախ հայաբնակ բնակավայրերի հայերը: Ներնահանգային շարժերը որպէս կանոն կարճաժամկետ բնոյթ ունէին. կոտորածների դադարից եւ յարաբերական անդորրի հաստատումից յետոյ բնակչութեան մեծ մասը վերադառնում էր լքուած բնակավայրեր³⁵:

Աւելի տեսական էր քրդերի շարունակական հարստահարութիւնների հետեւանքով իրենց բնակավայրը թողած հայերի արտագաղթը: Քրդերից պաշտպանութիւն գտնելու նպատակով հայ բնակչութիւնը տեղափոխուում էր կա՛մ տուեալ շրջանի կենտրոնական բնակավայր, կա՛մ հարեւան աւելի խոշոր հայկական բնակավայրեր, կա՛մ նահանգի սահմաններից դուրս դէպի երկրի հիւսիս եւ հիւսիս-արեւելեան շրջաններ Էրզրումի նահանգի Պիթլիսի նահանգին

³³ Սարգիս եւ Միսակ Բղէեան, *Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ*, խմբ. Աղան Տարօնեցի, տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», Գահիրէ, 1962, էջ 29:

³⁴ H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and studies, Volume II: The Turkish provinces*, Longmans, Green, and Co., London, 1901, էջ 426:

³⁵ Այսպէս, քրիտանական դիւանագիտական զեկուցագրերից մէկում նշում է, որ 1894ի Սասունի ապստամբութեան ժամանակ Տալուրիկի փախստական հայերը ապաստան էին գտել Փսանքի հայկական գիւղերում եւ անգամ Տիարպէթիի նահանգում եւ արդէն 1895ի գարնանը սկսել էին վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրեր (*Turkey № 1 (1895), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush - presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty; September 1895*, Harrison and Sons, London, 1895, էջ 132). նաեւ՝ տյն աշխատանքի Սասունի ապստամբութեան զոհերի թուին վերաբերող բաժինը:

սահմանակից (յատկապէս Խնուս) եւ/կամ Ռուսաստանին մօտ շրջաններ (Պայագէտի գաւառ), կամ արտերկիր՝ Ռուսաստան եւ ԱՄՆ³⁶:

Քրդական հալածանքների հետեւանքով 1880–90ականներին հայերի կողմից լքուեցին Պիթլիսի նահանգի տասնեակ բնակավայրեր: Այսպէս, 1902ին Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանի կարգադրութեամբ Օսմանեան Կայսրութեան, այդ բուն Պիթլիսի նահանգի հայկական թեմական իշխանութիւնների կողմից անցկացուած հայ բնակչութեան «վիճակագրութեան» տետրակներում եւ տեղեկագրերում իրենց հայ բնակչութիւնից զուրկ էին նշում Խոյթի հետեւեալ 14 բնակավայրերը.- Գործըվար, Պարզղենք, Տափ, Սխուրս, Կոտըլկանք, Փիրիվանք, Ռաբաթ, Փարիզանք, Հաւաստիկ, Դառնճի, Խիւերք, Թաղվու (Թաղ), Խաչքաղ, Ակնէր³⁷: Կենճի գաւառակում որպէս «այժմ քրդաբնակ» էին նշում հետեւեալ ութ բնակավայրերը.- Հովիտ, Շարկիր, Կինճ, Քարուտ, Վերսըք (Վեամըրգ), Կարմիր վանք, Բողքար, Աւերբերդ³⁸: Սղերդի գաւառի Սղերդի գաւառակում որպէս նախկինում հայաբնակ էր նշում Փաթան գիւղը, Էրուի գաւառակում՝ 17 բնակավայր (Միլիանս, Փլվելա, Պեշի, Տէրէ-Սերէ, Կովիթա, Չարխիա, Կուրճիտա, Քերի, Տէրէ-Հոսթա, Գավլէ Շուխա, Աւանս, Թերիհան, Շերիքա, Հըլելա, Քիաշէ, Նիտ, Քելիոք): Շիրվանի գաւառակում 1895ի կոտորածների արդիւնքում հայաթափուած եւ 1902ի դրութեամբ այլեւս քրդաբնակ էին նշում 21 բնակավայր (Տարզըն, Շըմէլան, Պէյթ-Հարուն, Տէր Բապան, Սեմատար, Մուրատ, Պեմլա, Կունտօ, Ներպան, Հաւէլ, Ռըճլէ, Ռըճլաի, Յարոնք, Սոգ, Սեֆոր, Փուլ, Մզրէ, Ղարուէ, Սար, Ֆելունա, Ալենգա): Խարզանի գաւառակում յիշատակում է 28 հայաթափուած բնակավայր (Հըլլար, Պէյթ Համմ, Սալաս, Սուլան, Թափի, Կանըշըրք, Ղարֆաս, Տերբեսա (Դըրպէսան), Պաճըֆթ, Մելքա, Տելան, Պաշտըրմ, Հաֆիք (Հաֆրգ), Քանիզուլ, Չենկովիլ, Կոլամասի, Ճըմզարկ (Ճմսարիկ), Մէյտ-Մեշտամ, Մերճէ, Մելիա, Կըրկուրգ, Տուվիք, Բգեգիկ, Բիրիհապիպ, Սըլեվանք, Սէր խոշի, Գայնտար, Գոմըք)³⁹:

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի այլ նահանգների, այնպէս էլ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան մշտական արտագաղթի հիմնական ուղղութիւններն էին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Ռուսական Կայսրութիւնը: Պիթլիսի նահանգից հայերի դէպի ԱՄՆ արտագաղթին նպաստեցին ԺԹ դարի կէսերին Մուշ եւ Պիթլիս քաղաքներում

³⁶ Պիթլիսի նահանգից հայերի քրդական ճնշումներից փրկուելու նպատակով ռուսական սահմանին մօտ տեղափոխուելու փաստն արձանագրում է Լինչը (Lynch, էջ 426):

³⁷ Տե՛ս՝ «Վիճակագիր Մշոյ Առաջնորդական բոլոր թեմին - վարժարանաց, եկեղեցեաց, վանօրէից, վկայարանաց, շէն եւ աւեր (ի դաշտ Մշոյ եւ շրջակայս) - Մատրանց, Նուիրական տեղեաց, բնակչութեան Աւանայ եւ Շինից եւ Եկեղեցական պաշտօնէից Հաւաքեալ ըստ հրահանգի Ազգ. Պատրիարքարանի 1902 Յունվ. 5 եւ Յունիս 21 թիւ Շրջաբերական Գրութեանցն Գեր. Պատր. Փոխանորդ Տ. Խոսրով ծ. վրդ. Պէիրիկեան» (ՀՅԳ Բոստոնի Արխիւ, Անձնական գրութիւններ, Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Տատրակ) ֆոնդ, պահ 16, դ. 1, էջ 153):

³⁸ Նոյն, էջ 180:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856, քք. 4, 5, 7, 8 («Վիճակագրութիւն Սղերդի եւ իր թեմերուն, 12 Մարտ, 1902»):

աւետարանական համայնքների հաստատումն⁴⁰ ու ամերիկեան բողոքական միսիոներների կրթական գործունեութիւնը⁴¹: Պիթիսուն հաստատուած ամերիկեան միսիոներներից մէկը 1887ին վերաբերուող իր գեկուցագրերից մէկում նշում էր, որ բողոքական ուսումնական հաստատութիւնների հայ ուսանողներից եւ ուսուցիչներից շատերը մեկնում են ԱՄՆ՝ Կալիֆորնիայում այդ ժամանակ նկատուող մեծ տնտեսական աշխուժացման պայմաններում փող վաստակելու ակնկալիքով. «Այսրեղի խեղճ, ծեծուած մարդկանց կարծիքով գնացողները մեծ կարողութեան փեր են քառնում կամ աներեսակայի մեծ աշխատավարձ են սրանում: Երեսակայութիւնը գրգռող պատմութիւնները քաջալերում են երկրասարդների մէջ արտագաղթը, ինչին նպաստում է նաեւ նրանց կողմից անգլերէնի իմացութիւնը»⁴²:

Արդուլ Համիդի վարչակարգը շատ դէպքերում ձգտում էր խոչընդոտել դէպի ԱՄՆ հայերի արտահոսքը՝ երկիւղ կրելով, որ նրանցից ոմանք ԱՄՆ քաղաքացիութիւն ձեռք բերելուց յետոյ կարող են վերադառնալ եւ յեղափոխական գործունեութիւն ծաւալել՝ որպէս ԱՄՆ քաղաքացիներ օժտուած լինելով համապատասխան անձեռնմխելիութեամբ⁴³: Պիթիսի նահանգից հայերի արտագաղթը դէպի ԱՄՆ աճի միտումներ դրսեւորեց 1908ի երիտթուրքական յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ վերացուեցին երկրից մեկնելու արդուլհամիդեան վարչակարգի սահմանափակումները⁴⁴:

Դէպի ԱՄՆ եւ Ռուսաստան հայերի արտագաղթը մեծ ծաւալներ ընդունեց համիդեան կոտորածների տարիներին: 1894–96՝ Այսրկովկասի տարածք ներգաղթեցին հազարաւոր արեւմտահայեր: 1896ին միայն Կարսի մարզում գաղթականների ընդհանուր թիւը կազմում էր 12,334 շունչ՝ հիմնականում Էրզրումի եւ Վանի նահանգների՝ Ռուսական Կայսրութեանը սահմանամերձ շրջաններից հայեր⁴⁵: Գաղթական այս բազմութեան մէջ, անշուշտ, պատկառելի թիւ պէտք է կազմէին նաեւ Պիթիսի նահանգի արեւելեան շրջաններից (Մանագկերտ, Պուլանըլիս) հայ փախստականները:

Արդուլ Համիդի վարչակարգի կողմից իրականացուող հակահայկական քաղաքականութեան՝ Վանի եւ Պիթիսի

⁴⁰ 1855ին Մուշում (Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 304), 1864ին Պիթիսուն (R. Mirak, *Torn between two lands, Armenians in America, 1890 to World War I*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983, էջ 42):

⁴¹ Նշուած տարիներին Պիթիս քաղաքում գործում էին աւետարանական երկու գիշերօթիկ վարժարաններ՝ նախատեսուած անջատաբար աղջիկների եւ տղաների համար, ինչպէս նաեւ ամերիկեան որբանոց (կրթարանների ցանկը տե՛ս՝ Վեր. Կ. Պ. Ատանալեան, *Յուշարձան հայ աւերարանականաց եւ աւերարանական եկեղեցոյ (քննական ծանօթութիւններով)*, Ֆրեզնօ, Քալիֆորնիա, 1952, էջ 472–74):

⁴² Mirak, էջ 42:

⁴³ Նոյն, էջ 43: Մասնաւորապէս, այդ նպատակով 1892ին խստացում է դէպի Օսմանեան Թուրքիայի նաւահանգիստներ ներքին ճանապարհորդական թոյլտուութիւնների՝ *թեսթերէ*ների տրամադրման կարգը (նոյն, էջ 46):

⁴⁴ Բրէտաններ, էջ 28:

⁴⁵ А. Амбарян, «Численность и национальный состав «временно-проживающих» в Закавказье и Восточной Армении в 1914 г.», *Լրարէր հասարակական գիտութիւնների*, 1979:8, էջ 38. նաեւ՝ Մ. Մալխասեան, *Կարսի մարզի քննչութիւնը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2015, էջ 32):

նահանագների հայ բնակչության համար ժողովրդագրական հետեւանքների ամփոփ պատկերն է տալիս դեպքերին ժամանակակից, 1895–99ին Վանում ռուսական փոխհիւպատոս Մաեսկին. «1894–1896 թթ. Վանի եւ Պիթլիսի վիլայեթների սահմաններում տեղի են ունեցել բաւականին էական փոփոխութիւններ բնակչութեան տեղաշարժի մէջ: Հազարաւոր հայեր գնացել են մասամբ Ռուսաստան, մասամբ Պարսկաստան, մասամբ վերաբնակուել են մի կազայից միւր: Ինչ յայտնի են ընտանիքներ, որոնք անգամ տեղափոխուել են Ամերիկա: Որոշ կազաներ գրեթէ ամբողջութեամբ զրկուել են իրենց նախկին հայ բնակչութիւնից, որի փոխարէն մասամբ այլ կազաներից, մասամբ այլ վիլայեթներից եւ մասամբ անգամ Պարսկաստանից տեղափոխուած քրդեր են յայտնուել»⁴⁶:

Պիթլիսի նահանգից հայ արական բնակչութեան պանդխտութեան երեւոյթը պայմանաւորուած էր գլխաւորապէս տնտեսական գործօններով:

Նահանգի հայ բնակչութեան գլխաւոր զբաղմունքը գիւղատնտեսութիւնն էր: Հողագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ զբաղուող հայերի մեծ մասը գտնուում էր ծանր պարտքերի տակ, ինչ պանդխտութիւնը դիտուում էր դա քօթափելու հիմնական միջոցներից մէկը: «Տարօնցի հայք ամէնն ալ գրեթէ պարտոց տակ ընկնուած են, տրակի տէր մարդ դժուարին է գրնել մէջերնին, իրենց պարտք ընդհանրապէս տանկիներու եւ քրդերու է ծանր տոկոսով»՝ նշում է 1890ականներին վերաբերող մի վկայութեան մէջ⁴⁷: Որպէս պարտքի կուտակման պատճառ առանձնացում էին «երկրագործութեան անյաջողութիւնները եւ հարստահարութիւնները»⁴⁸: Հայը դիմում էր պանդխտութեան՝ «պարտքէն ազատելու եւ ապրելու ճար մը գրնելու յուսով, ուր կամ ...կը մեռնի կամ քանի մը տարիէն կը վերադառնայ քիչ տրակով եւ կամ շեռնունայն, եւ պանդխտութիւնը, որուն արդէն վարժուած կ'ըլլայ, երկրագործութենէն լաւ համարելով նորէն շուրով կը վերադառնայ, մինչեւ որ պանդխտութեան զոհ ըլլայ»⁴⁹:

Պանդխտութեան պատճառների մէջ իրենց դերն էին խաղում նաեւ ենթակայական գործօններ, յատկապէս արագ եւ գիւղատնտեսութեան զբաղմունքի համեմատ աւելի հեշտ եկամուտ ստանալու ձգտումը: «Գիւղացին ամբողջ տարին կաշիստեր եւ հագի կրնար հագուարի մը գինը ճարել եւ իր ընտանիքի անդամներուն մերկութիւնը ծածկել մինչդեռ տեսաւ, որ ոմանք Պոլիս կ'երթան, անկից Աթենա, կամ ուրիշ տեղ մը եւ օրական 10–20 դրուշ կը շահին: ...Ան հաշիւ չ'ըներ թէ մարդը կրնայ գործ չըգրնել, կրնայ հիւանդանալ, կրնայ որեւէ դժուարութեան հանդիպի...»՝ գրում է Սարգիս Բղէեանը⁵⁰:

⁴⁶ Маевский, Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ, էջ 194:

⁴⁷ «Մշոյ աշխարհ», Լուսնայ, գրական հանդէս, Տփլիս, 1899, № 1, էջ 122:

⁴⁸ Նոյն:

⁴⁹ Նոյն, էջ 123:

⁵⁰ Բղէեաններ, էջ 28:

Յայտնի գրող եւ հրապարակախօս Բաֆֆին դեռեւս 1875ին հետեւեալ կերպ էր նկարագրում երեւոյթը՝ «Գաղթականութեան հարցը ամենագլխաւոր տեղն է բռնում Տաճկաստանի հայերի վիճակի մէջ: Ամէն փարի հազարաւոր երիտասարդներ Վանից, Մուշից, Բաղէշից, Կարինից եւ այլ գաւառներից դիմում են դէպի Կ. Պոլիս իրենց ընտանիքի համար ապրուստի շահելու: Այդ հոսանքը գնալով աւելի ընդարձակ քանակութիւն է ստանում, քանի նոյն երկրներում ժողովրդի ապրուստի հնարները դժուարանում են»⁵¹:

Պիքլիսի նահանգից պանդխտութեան հիմնական ուղղութիւններն էին. ա) Կովկասը, որտեղ գնում էին նահանգի արեւելեան շրջաններից հայերը, բ) Պոլիսն ու Չմիւռնիան, որոնք նահանգի արեւմտեան շրջանների հայերի նախընտրելի ուղղութիւններն էին, գ) Կիլիկիան եւ Հալէպը (այս ուղղութեամբ մեծ էր Սասունի եւ Սասունից հարաւ ընկած այլ շրջանների հայութեան հոսքը)⁵²:

Մշեցի եւ սասունցի պանդխտները, շլինելով որեւէ արհեստի տէր մարդիկ, որպէս ոչ-որակեալ աշխատուժ, իրենց պանդխտութեան վայրերում ներգրաւուած էին ամենածանր աշխատանքների մէջ, հիմնականում ծառայելով որպէս բեռնակիրներ (համալներ) մայրաքաղաքի եւ այլ ծովեզերեայ առետրային քաղաքների նաւահանգիստներում, օրավարձով բանուորների փոշերում եւ ջրաղացներում (Հալէպ), երկաթգծերի շինարարութեան մէջ (Կիլիկիա) եւն.:

Մուշի տարբեր բնակավայրերից պանդխտութեան աշխարհագրութեան մասին պատկերացում է տալիս Սարգիս Բդէեանի յուշերից հետեւեալ հատուածը. «Այդ շրջանին զանազան կեդրոններու մէջ, բեռնակրութեան որոշ դիրքեր մշեցոց ձեռքը մնացած էին: ... Պոլսոյ մաքսատան քանուորներուն մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին մշեցի ջրհանկիրները եւ անուն հանած էին իրենց կոռուակնութեամբ: ... Շար մը վանառատուններու պահապաններն էին մշեցիները: Իզմիրի մէջ, կարգ մը հայ վանառականներու քով նորէն մշեցիներ տեղատրուած էին իբրեւ բեռնակիր եւ պահապան: Մպարթալիի, Սիվրիաարեանի, Պաքըրճեանի, եւ այլն, իսկներուն մէջ քաւական թիւով խասգիւղցիներ, արաղցիներ կ'աշխատէին: Էրիրնէ, քանի մը շոգեշարժ ջրաղացներու մէջ կ'աշխատէին արտօնքցիներ, խարսեցիներ, վարդենիացիներ: Տեղէադան, իբրեւ նաւահանգիստ, քաւական թիւով գիւղացիներ կ'աշխատէին: Հոս աւելի յարմար գետին մը գորան ընտանիքով հաստատուելու համար: ... Շարերը ցրուած են Պոլկարիոյ զանազան քաղաքները եւ կայաքանները, ուր որ կրցած են գործ գտնել: ... Նոյնպէս մեծ թիւով մշեցիներ կը գտնուէին Ռումանիոյ Կալաց, Իպրայիլ եւ ճորճուկա քաղաքներուն մէջ»⁵³:

⁵¹ Մէլիքզադէ, «Արտաքին տեսութիւն. Թուրքիա», Մշակ, Թիֆլիս, 16 Յունուարի 1875, № 2, էջ 3:

⁵² Դէպի Հալէպ սասունցիների պանդխտութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Վարդի Քէշիշեան, «Սասուն-Հալէպ պատմական առնչութիւններ. սասունցիներ Հալէպի մէջ», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, 2004:ԻԴ., էջ 93–138. նաեւ՝ Vahram L. Shemassian, “The Sasun Pandukhts in nineteenth-century Aleppo”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, R. Hovannisian (ed.), Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa (Calif.), 2001, էջ 175–89:

⁵³ Բդէեաններ, էջ 27–28:

Պանդուխտները որպես կանոն իրենց կեանքն անցկացնում էին ծայրայեղ թշուառութեան մեջ՝ կենցաղային տարրական պայմաններից զուրկ նկուղային կացարաններում, յաճախ իրենց տալով գինեմոլութեան, ծխամոլութեան ու խաղամոլութեան: Նման ապրելակերպը անշուշտ յանգեցնում էր պանդուխտների բարձր տոկոսի մահացութեան: Այսպես, 1900ականների սկզբներին Հալեպում սասունցի պանդուխտների կեանքը նկարագրող մի վկայությունում կարդում ենք. «Սասունցիք փուռերու վարառողջ մթնոլորտին փակ կեղտոտ ու անխնամ կեանք մը վարող դժբախտ արարածներէ կազմուած են, որոնք հակառակ իրենց զօրաւոր հսկայ կազմին, հեղձեղէ կը ծիրիւն... եւ անհամար զոհեր կու փան, իսկ նիւթապէս ալ իրարու դէմ մրցելով իրարու կը վնասեն եւ շահածնին եւս վաշխառուներու քսակը կը լեցնեն... այս խեղճերը իրենց տգիտութեան հետ խաղամոլ, ծխամոլ ու գինեմոլ ալ են»⁵⁴:

Հալեպ պանդխտութեան մեկնած սասունցիները «գեղնափոր նկուղներու փամուկ անկիւնները կեանք վարելով, փարածամ կը զառամին ու կը կորսնցնեն իրենց առողջութիւնը»: Որպէս հետեւանք պանդուխտ սասունցիների մահւան միջին տարիքը 27ից չէր անցնում⁵⁵:

Պանդխտութիւնը բազմաթիւ դժուարութիւններով ուղեկցուող զբաղմունք էր: Պանդուխտի վաղուայ օրուայ անորոշութեանն ու մտահոգութեանը գումարում էր անվտանգութեան իսպառ բացակայութիւնը: Նրանցից շատերը ճանապարհին յարձակման էին ենթարկուում, ձերբակալուում, վիրատուում, նոյնիսկ սպանուում: Մանաւանդ վտանգաւոր էր ռուս-թուրքական սահմանն անցնելը, ինչը շատերին չէր յաջողում, եւ ամիսներ շարունակ նրանք մութացկանի վիճակում թափառում էին սահմանամերձ շրջաններում: Պանդխտութիւնից վերադարձողներին սպառնում էր ճանապարհին ոչ միայն կողոպտուելու, իրենց վաստակած փողից, այլ յաճախ նաեւ կեանքից զրկուելու վտանգը: Բազմաթիւ պանդուխտներ այդպէս էլ չէին կարողանում կամ չէին ուզում վերադառնալ՝ համալրելով նահանգից ընդմիջտ հեռացած հայերի թիւը⁵⁶:

Պիթլիսի նահանգից հազարաւոր հայերի համար պանդխտութեան հիմնական ուղղութիւններից էր Կ.Պոլիսը: Հրաչեայ Աճառեանի տուեալներով՝ Սկիւտարի թաղամասի հայ բնակչութիւնն ի սկզբանէ կազմուած էր Մուշից գաղթած հայերից⁵⁷:

1890ականներին Պոլսի մէջ կար 60,000 հայ պանդուխտ, որոնք, ըստ իրենց նախկին բնակութեան վայրերի, մաս-

⁵⁴ Ա.Մ. Մեւեան (Իսկէնտէր Գարաճեան), «Հալեպի հայ գաղութին անցեալն ու ներկան», *Արեւիկեան մամուլ*, Չմիւռնիա, 14 Յունիս 1906, թիւ 25, էջ 614: Մէջբերում է ըստ Քէշիշեան, էջ 128:

⁵⁵ Մկրտիչ քինյ. Մուրատեան, «Սասունցիները Հալեպի մէջ», *Տանար*, Կ. Պոլիս, 1910, թիւ 28, էջ 644: Մէջբերում է ըստ Քէշիշեան, էջ 128:

⁵⁶ Պօղոսեան, *Պարմագիրական ուսումնասիրութիւններ, Հայոց Յեղասպանութեան պարմութիւն*, էջ 315–16:

⁵⁷ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ գաղթականութեան պարմութիւն*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2002, էջ 631:

նագիտացած էին առանձին զբաղմունքների մէջ: Այսպէս, ակնեցի հայերի հիմնական զբաղմունքն էր սեղանագործութիւնը, վանեցիների՝ բեռնակրութիւնն ու խոհարարութիւնը, մշեցիների՝ բեռնակրութիւնը, կեսարացիների՝ որմնադրութիւնը եւ ներկարարութիւնը, սեբաստացիների՝ բաղնեպանութիւնը, երզնկացիների՝ սուրճի վաճառքը⁵⁸:

Պոլիս մեկնած պանդուխտներից շատերը ծայրայեղ թշուառ կեանք էին վարում, սովի, գրկուածութեան եւ հիւանդութիւնների զոհ էին դառնում մայրաքաղաքի քարաւանսարանների, բաղնիքների եւ սրճարանների նկուղների «մութ եւ գաղջ պատերի մէջ»⁵⁹:

Հայ համայնները որպէս Կ. Պոլսի հայ բնակչութեան առաւել անպաշտպան եւ խոցելի խումբ, Բանկ Օտոմանի գրաւման գործողութիւնից յետոյ 1896 Օգոստոսի 26–29ին մայրաքաղաքում տեղի ունեցած ջարդերի հիմնական քիրախներէից էին՝ տալով մեծ թուով զոհեր: Դէպքերին ժամանակակից գերմանացի լրագրող Մագդա Նէյմանը գրում է. «*համայնները Պիթլիսի, Վանի, Խարքերդի վիլայէթների հողագործ բնակչութեան քարն ուժերն էին, որոնք քրդերի ճնշումների եւ թուրք պաշտօնեաների կեղեքման հետեւանքով կտրուել են իրենց սննդ հողից: Անէն փարի հազարներով նրաք չգտել են Կոստանդնուպոլիս, Չմիւռնիա եւ եւրոպական ու ասիական Թուրքիայի այլ ծովեզրեայ քաղաքներ ծանր ֆիզիկական աշխատանքով վարչատնտեսային նպատակով... 1896 թ., Կոստանդնուպոլսում համայնների կտորրածից յետոյ, թուրքերը ստիպուած էին նրանց [առժամանակ] փոխարինել քրդերով*»⁶⁰:

Պիթլիսի նահանգի տարածքից մեկնած պանդուխտները երկար ժամանակ՝ երբեմն վեց-եօթ եւ ւաւելի տարիներ, չէին վերադառնում հայրենի բնակավայրեր, յաճախ չէին տեղեկացնում իրենց մասին անգամ սեփական ընտանիքներին: Տեղական հայ եկեղեցական կառոյցները քայլեր էին ձեռնարկում խնդրին լուծում տալու համար: Այսպէս, 1899ին Մշոյ վիճակի առաջնորդական տեղապահ Բարզէն ծայրագոյն վարդապետ Կիլիւստերեանը շրջաբերական նամակով յատուկ դիմում է գաւառից երկար ժամանակով բացակայ հայ պանդուխտներին՝ նրանց յորդորելով սեփական որպիսութեան մասին լուր ուղարկել իրենց կանանց: Շրջաբերականում ասում էր, որ եթէ երեք ամսուայ ընթացքում պանդուխտները նման նամակներ չուղարկեն, ապա տեղապահն իրեն իրաւունք է վերապահելու անգամ արտօնել նրանց կանանց վերստին ամուսնանալու⁶¹:

⁵⁸ Նոյն. նաեւ՝ Բդէեաններ, էջ 27:

⁵⁹ Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարից մինչեւ 1920 թ.), հոր. 2, Ասիայի եւ Աֆրիկայի հայկական գաղութներ, խմբ.՝ Վ. Միքայելեան, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2003, էջ 117:

⁶⁰ Магда Нейман, *Армяне*, Луйс, Ереван, 1991, էջ 107–8 (մէջբերում է ըստ Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարից մինչեւ 1920 թ.), էջ 116):

⁶¹ «Ընկեցիկ անայր կիներ», *Արեւելեան մասուլ*, Չմիւռնիա, 15 Նոյեմբեր 1899, № 22, էջ 938–939): Արձագանգելով խնդրին, 1900ի սկզբին «Մշեցի պանդուխտներու լքեալ կիները» յօդուածով հանդէս է գալիս նաեւ ծնունդով մշեցի Գեղամ Տէր-Կարապետեանը (Գեղամ, «Մշեցի պանդուխտներու լքեալ կիները» *Ծաղիկ, օրաթերթ*, Կ. Պոլիս, 1900, № 112, էջ 1, № 113, էջ 1):

Պիթլիսի նահանգից հայերի պանդխտության եւ արտագաղթի ամբողջական վիճակագրություն գոյութիւն չունի: Կան տուեալներ առանձին բնակավայրերից, լաւագոյն դէպքում առանձին գաւառակների հայաբնակ գիւղերից պանդուխտների թուի վերաբերեալ: Այսպէս, 1883ին Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներով ճանապարհորդած Մանուէլ Միրախորեանը նշում է, որ Մշոյ դաշտի խոշոր հայկական բնակավայրերից մէկից՝ Խասգիւղից, Կ. Պոլիս էր պանդխտել մօտ 400 մարդ (գիւղում նա հաշւում է 300 տուն հայ), իսկ ըստ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալների Խասգիւղից պանդուխտների թիւը 380 էր (բնակավայրում հաշուառուէլ էր 340 տուն հայ բնակչութիւն)⁶²: Մէկ այլ տեղեկութեան համաձայն 1880ականների վերջերին միայն Յունաստանի Կորնթոսի պարանոցի ջրանցքի կառուցման աշխատանքներում ներգրաւուած էր 2000–3000 մշեցի պանդուխտ⁶³:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգից պանդխտութեան ծաւալների մասին պատկերացում են տալիս Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ին կազմակերպած մարդահամարի տուեալները: Մարդահամարի հարցաթերթի հարցերից մէկը վերաբերում է պանդուխտների թուին: Նոյն հարցաթերթիկի «ընդհանուր ծանօթութիւն» սինակում առաջարկում էր նաեւ նշել, թէ յատկապէս ո՞ր երկրներում են գտնուում տուեալ շրջանից պանդուխտները: Ըստ հաւաքուած տուեալների՝ Մուշի գաւառի Սասունի գաւառակում հաշուառուէլ էր 706 պանդուխտ, իսկ որպէս պանդխտութեան վայր գրեթէ բացառապէս նշուել էր Հալէպը⁶⁴:

Պիթլիսի գաւառի Պիթլիսի եւ Խլաթի գաւառակներում հաշուառուէլ էր 4449 պանդուխտ (համեմատութեան համար նոյն տարածքում մարդահամարի ընթացքում հաշուառուած ընդհանուր բնակչութեան թիւը 35,776 էր, այսինքն պանդխտութեան էր մեկնել Պիթլիսի եւ Խլաթի գաւառակների հայ ընդհանուր բնակչութեան շուրջ 10%ը եւ, համապատասխանաբար, քանի որ պանդխտութեան էին դիմում գրեթէ բացառապէս տղամարդիկ, հայ արական բնակչութեան շուրջ 20%ը): Նշուած տարածքի համար որպէս պանդխտութեան երկրներ նշուում էին Ռուսաստանը եւ ԱՄՆը⁶⁵:

⁶² Մանուէլ Միրախորեան, *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, մասն Ա.*, Տրպագրութիւն Մ.Կ. Սարրեան, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 45–46. նաեւ՝ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 58: 1913ին հայկական մամուլում շրջանառուող մէկ այլ տուեալով՝ Խասգիւղից պանդուխտների թիւը շուրջ 600 էր, 400 տուն հայ բնակչութեան պայմաններում (Հ. Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», *Արօր, միամսեայ հանդէս, ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական եւ խաղաղասիրական*, IV տարի, Դեկտեմբեր 1913, էջ 77):

⁶³ Բղէեաններ, էջ 27:

⁶⁴ Տեւ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 45–48: Համեմատութեան համար՝ 1880ին հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ կատարուած մարդահամարի տուեալներով Հալէպում կար 303 սասունցի պանդուխտ (Քէշիշեան, էջ 114): Ծնունդով սասունցի Մկրտիչ քահանայ Մուրադեանը 1910ին գրած «Սասունցիները Հալէպի մէջ» յօդուածում մօտ 4000 սասունցի պանդուխտ է հաշւում Հալէպում եւ շրջակայքում (նոյն, էջ 127):

⁶⁵ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 48–52:

քականութեան որոշ տարրեր վերացնելու, հասարակական-քաղաքական կեանքն ազատականացնելու ուղղութեամբ: Արեւմտահայութեան օգտին անցկացում են որոշ բարելաւումներ. վերացում է Արեւմտեան Հայաստանում հաստատուած արտակարգ դրութիւնը, որը սահմանափակում էր հայերի գաւառից գաւառ, գիւղից քաղաք տեղափոխուելու, արտերկիր մեկնելու իրաւունքը, թոյլատրում է կոտորածների ու հալածանքների հետեւանքով երկրից փախած հայերին վերադառնալ, բանտերից եւ արքորավայրերից ազատ են արձակում բազմաթիւ հայ կալանաւորներ, դադարեցում է հայդուկների հետապնդումը, ինչի շնորհիւ շատերը դուրս են գալիս թաքստոցներից ու վերադառնում իրենց տները, մեծացում են հայերի ներկայութիւնն եւ կշիռը տեղական կառավարման մարմիններում եւն.⁷⁰:

Ծագումով մշեցի, դէպքերին ակնատես Միսաք Բղէեանը, անշուշտ որոշակի չափազանցութեամբ, հետեւեալ կերպ է նկարագրում 1908ի սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ առաջ եկած նոր իրականութիւնը. «Մշոյ գաւառի ամբողջ հայութիւնը լայն շունչ մը առաւ. այլեւս չկային նախկին հարստահարութիւնները, փոքրքերու ապօրինի գանձումները, ժանկարմներու վատ արարքները, միլիթարիզմներու կողմէ գիւղերու թալանումը, խաֆիրութեան⁷¹ փոքրքը... Հայութիւնը, որ իր հոգեվարքի վերջին օրերը կ'ապրէր, նորէն սկսաւ վերակենդանանալ, իր աշխարհունակութեամբ, փոկունութեամբ եւ ջանասիրութեամբ, դեռ մէկ երկու փարի չանցած, ամէն բանի փէր դարձաւ»⁷²:

Արդուլ Համիդի իշխանութեան տարիներին քրդերի միջոցով հայերին զսպելու քաղաքականութիւնը քուրդ ցեղապետներին փաստացի արտօնում էր անպատիժ գործել հայերի նկատմամբ ցանկացած ապօրինութիւն: Դրա արդիւնքում քրդերին յաջողուել էր տիրանալ հայերին պատկանող բազմաթիւ վարելահողերի, քրդացնել բազմաթիւ հայկական բնակավայրեր, դրամի շորթման ռեժիմ հաստատել Պիթլիսի նահանգի առանձին շրջանների հայկական գիւղերի նկատմամբ: Երիտթուրքական յեղափոխութիւնից յետոյ քուրդ ցեղապետերը, որպէս Արդուլ Համիդի «յետադիմական» ռեժիմի յենարան-ուժ, որոշ չափով կորցրին իրենց նախկին արտօնեալ կարգավիճակը: Զգալիօրէն թեթեւացաւ նահանգի հայերի նկատմամբ նրանց լուծը:

Վերոնշեալ գործընթացների հետեւանքով Արեւմտեան Հայաստան սկսեցին վերադառնալ նախկին ժամանա-

⁷⁰ Ազատ Ս. Համբարեան, *Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականութիւնը եւ ազաւրագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1979, էջ 20–21. նաեւ՝ Վահան Բայբորդեան, *Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2011, էջ 608:

⁷¹ *Խաֆիրը* կամ խաֆիրութիւնն առաջացել է արաբերէն *խաֆիր* կամ *դաֆիր* բառից, որ նշանակում է պահապան: Դրա էութիւնն այն էր, որ մի դէպքում գիւղացիներն էին դիմում աղաներին կամ քուրդ ցեղապետներին՝ խնդրելով կողմնակի յարձակումներից պաշտպանութիւն եւ պարտաւորուելով, որ կը վճարեն դրա համար, մի այլ դէպքում աղաներն իրենք էին իրենց յայտարարում գիւղացիներին պաշտպանողներ եւ այդ պաշտպանութեան համար ստիպում էին նրանց վճարել զանազան տուրքեր (Ա. Ս. Համբարեան, «Սոցիալական տերմիններն Արեւմտեան Հայաստանում (XIX դար–XX դարի սկիզբ)», *Պատմաքանասիրական հանդէս*, 1992:2–3, էջ 137–38):

⁷² Բղէեաններ, էջ 269:

կաշրջանում Բալկանեան Երկրներում եւ Կովկասում հանգրուանած տարագիրներից շատերը: Ըստ Պիթլիսում տուսական հիւպատոս Վ. Շիրկովի 1909 Սեպտեմբերի զեկուցագրի արդէն 1909ի սկզբներին Տարօն էր վերադարձել մօտ 5000 մարդ: Հիւպատոսը նաեւ նշում էր, որ Ռուսաստանից Թուրքիա վերադարձող հայերի քանակը գնալով մեծանում է⁷³: Ըստ մամուլում հրապարակուած տուեալների՝ 1909 Սեպտեմբերի դրութեամբ Արեւմտեան Հայաստան էր վերադարձել մօտ 20,000–25,000 վանեցի եւ մշեցի հայ⁷⁴:

Սկսեցին Պիթլիսի նահանգ աստիճանաբար վերադառնալ նաեւ քրդերի ճնշումների հետեւանքով ներքին տեղահանուած՝ հարեւան նահանգներում ապաստան գտած որոշ հայեր: Մասնաւորապէս, այդ երեւոյթի մասին իր նոթերում արձանագրում է 1910 Սեպտեմբերին Խոյթ-Բոնաշէնի գիւղերով ճանապարհորդած Արշակ Սաֆրաստեանը, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Տիարպեքիւրում բրիտանական փոխհիւպատոսի պաշտօնը⁷⁵: Այսպէս, նա նշում է, որ Խոյթ-Բոնաշէնի շրջանի Գեղոնք (Գելոնք) բնակավայրում 1907ին գրեթէ հայ չէր մնացել, սակայն 1910ին իր այցելութեան ժամանակ գիւղը համեմատաբար շէն էր եւ բարգաւաճ: Գիւղի հայ մեծաւորի խօսքերով, մօտակայ ժամանակներում բնակավայր պէտք է վերադառնային նախկինում Խնուս փախած չորս ընտանիք⁷⁶:

Իր բնակչութիւնը սկսել էր վերականգնել նաեւ նոյն շրջանի Լորտնօր (Լողրօր) բնակավայրը: Եթէ Սաֆրաստեանի 1907ի այցելութեան ժամանակ այնտեղ կար ընդամէնը 7 տուն հայ, ապա 1910ին գիւղի հայ տների թիւը հասել էր 23ի: «Այժմ սահմանադրութենէն յետոյ վերադարձած էին փախստականներ եւ դեռ պիտի գային ուրիշներ»՝ հաղորդում է հեղինակը⁷⁷:

Գրա հետ մէկտեղ սակայն, 1912 Հոկտեմբերին Տարօնի թեմի հոգեւոր առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոս Խարախանեանը Տարօնի հայութեան վիճակին նուիրուած իր զեկուցագրերից մէկում արձանագրում էր. «Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումը որքան որ մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ բոլոր հայերու կողմանէ սակայն անոր

⁷³ Համբարեան, *Երիտրուքերի ազգային ու հողային քաղաքականութիւնը*, էջ 20–21:

⁷⁴ «Վարանը ձեզ կանչում է», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 4 Սեպտեմբերի 1909, № 28, էջ 1:

⁷⁵ Ա. Սաֆրաստեան, «Խոյթ-Բոնաշէն գաւառները. ուղեւորական տեղեկագրութիւններ», *Հանդէս ամսօրեայ*, Վիեննա, 1933, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 612 («Սահմանադրութենէն ի վեր զգալապէս թեթեւցած էր Շէկօցի եւ Խութեցի աշիրէթների լուծը այս (Խոյթ-Բոնաշէնի Թաղվրձոր հայաբնակ բնակավայր - Ռ.Թ:) եւ շրջակայ հայ գիւղերի վրայէն, եւ ցիրուցան գաւառացիները փակաւ կը վերադառնային իրենց հողերի վրայ»): Գրա հետ մէկտեղ պէտք է նշել, որ քրդերի կողմից հայկական գիւղերի ասպատակումները եւ հարստահարութիւնները չէին վերացել, Սաֆրաստեանն իր նոթերում նշում է նման միքանի օրինակներ:

⁷⁶ Նոյն, էջ 613 (Գեղոնք գիւղի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալները տե՛ս ստորեւ՝ Խոյթ-Բոնաշէնի շրջանին վերաբերող բաժնում):

⁷⁷ Նոյն, էջ 615: Հայերի տունդարձի երեւոյթի մասին հեղինակն արձանագրում է նաեւ Խոյթ-Բոնաշէնի Թաղավանք եւ Շամէանք բնակավայրերին մասին խօսելիս (Սաֆրաստեան, «Խոյթ-Բոնաշէն գաւառները», *Հանդէս ամսօրեայ*, 1934, Մայիս-Յուլիս, էջ 308):

արդիւնքը չեղաւ այն, ինչ որ կ'ակնկալէր անշուած ժողովուրդը. իրաւ է, մէկ երկու փարի մասնակի խաղաղութիւն մը եւ սպահովութիւն փորեց ու երթեւեկութիւնները դիրացան, բայց հիմնական բարենորոգում մը եւ բարեկարգութիւն մը երբեք չգործադրուեցաւ եւ մեր թեմի մուր անկիւնները, ինչպէս են Սասուն, Խոյժ, Բռնաշէն, Սօփկան եւ այլն, նոյն իսկ ենթարկուած մնացին հնէն ի վեր փիրող բռնութեանց ներքեւ եւ որ սասրիման մը աւելի ծանրացաւ. որովհետեւ ի լուր սահամադրութեան անշուածները շարժում մ'ըրին անոնց լուծը թօթափելու, սպանութիւններ, առեւանգութիւններ եւ աւարառութիւններ ու գողութիւններ շարունակուեցան եւ չարագործները մնացին անպարիժ»⁷⁸:

Պիթլիսի նահանգ վերադարձող հայերը բախուեցին մի շարք խնդիրների, որոնցից ամենակարեւորն ու սուրը հողայինն էր՝ արդուկամիդեան բռնաճնշումների տարիներին քուրդ եւ թուրք խոշոր հողատերերի կողմից տարբեր ճանապարհներով հայերից խլուած հողակտորները ետ ստանալու հարցը: «Հայերը բռնութեան շրջանին ոչ միայն կողոպտուած էին, ոչ միայն հազարաւոր պատուական կեանքեր զոհուած էին, այլ Համիդի հայաջիւղ թաղաքականութենէն քաջաւերուած թուրք ու քիւրդ պէյեր ու աղաներ հայերու կալուածներ յափշտակած էին. զիւղ չկայ, որ այդ գրկանքին ենթարկուած չըլլար: ... Այս մասին մանաւանդ անպատեղի է այն հայերու վիճակը, որոնք ժամանակին սուրէ եւ հուրէ փախչելով գաղթած էին ասոր ու անդ. մեծ մասը ռուսական հողի վրայ սպասարանած ու սահմանադրութեան լուրը առնելով վերադարձած էին հայրենիք. ասոնք մինչեւ այսօր էլ չկրցան ձեռք ձգել իրենց կալուածները ու կը մնան երեսի վրայ դռնէ դուռ թափառական, ոչ վարելահող ունին եւ ոչ փուն-բնակարան, ոչ որ կը գթայ անոնց արտասուքներուն»՝ գրում էր Ներսէս եպիսկոպոս Խարախանեանը⁷⁹:

Թէպէտ Օսմանեան Կայսրութեան հայերի առջեւ ծառացած բազմաթիւ խնդիրներ մնում էին չլուծուած՝ այդուհանդերձ, հալածանքների թուլացման փաստը դրական ազդեցութիւն ունեցաւ այդ թում նաեւ տունդարձի միջոցով Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի աճի վրայ:

Մուշի գաւառի Մուշի, Մանազկերտի եւ Պուլանըխի գաւառակների հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար մենք բացառիկ հնարաւորութիւն ունենք համեմատելու մէկ աղբիւրի՝ Մշոյ թեմի առաջնորդարանի քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի կողմից կազմած երկու վիճակագրական ցուցակ, որոնցից մէկը վերաբերում է 1908ի վերջ–1909ի սկզբի, միւսը 1914ի վերջ–1915ի սկզբի դրութեանը: Ինչպէս կարող ենք տեսնել Ադիսակ 1ում, եթէ 1909ի տուեալներով երկու ցուցակում համընկնող Մշոյ դաշտի 89 հայաբնակ բնակավայրերում կար 7591 տուն հայ, ապա 1914ին արդէն հաշուառուել էր 9511 տուն - 82,276 շունչ հայ: Այսպիսով, ըստ Մարտիրոսեանի

⁷⁸ «Հողային խնդիրը Տարօնում (քաղուածք մի գեկուցագրից)», *Արարատ*, 1913:Ա, էջ 90. նաեւ՝ Պօղոսեան, *Սասունի պատմութիւն*, էջ 288:

⁷⁹ «Հողային խնդիրը Տարօնում», էջ 90–91: Երիտթուրքական յեղափոխութիւնից յետոյ արեւմտահայութեան կողմից առաջ քաշած հողային խնդրի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Տէր-Կարապետեան, *Հողային հարցը* (Պիթլիսի նահանգում հողի գրաման օրինակները էջ 8–28). նաեւ՝ Պօղոսեան, *Սասունի պատմութիւն*, էջ 283–90. նաեւ՝ Համբարեան, *Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականութիւնը*, էջ 48–105:

տուեալների՝ Մշոյ դաշտի հայաբնակ գիւղերի հայ բնակչութեան աճը վեց տարուայ ընթացքում կազմել է շուրջ 25% կամ տարեկան միջինը 4%-ից աւելի (եթէ տարածենք 1914ի վերաբերող տուեալի մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւ 8,6ը 1909ի տների թուի վրայ, ապա Մշոյ դաշտի նոյն 89 բնակավայրերի համար շնչերի թիւը 1909ին 65,735 էր)⁸⁰:

Նոյնպէս, ըստ Մարտիրոսեանի տուեալների՝ Մանագլերտի գաւառակի երկու ցուցակներում համընկնող 34 անուն բնակավայրերում 1909ին կար 1082 տուն հայ, 1914ին՝ 1305 տուն հայ 10,808 շունչ բնակչութեամբ (տների թուի աճը 20.6% կամ տարեկան 3.4% (տե՛ս՝ Աղիւսակ 2)⁸¹: Պուլանըխի գաւառակի պարագայում հայ տների թիւը երկու ցուցակներում համընկնող 24 բնակավայրերում 2393ից (1909) բարձրացել էր 3324ի (1914)՝ 38.9%ով կամ տարեկան շուրջ 6.5%ով (Աղիւսակ 3)⁸²: Անշուշտ, բնակչութեան նման բարձր աճի թափերը պայմանաւորուած էին ոչ միայն բնական աճով, այլ նաեւ տունդարձով⁸³:

1914ի Փետրուարի 8ին ստորագրուեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, որով նախատեսուած էին բարենորոգումներ իրականացնել կայսրութեան արեւելեան հայաբնակ նահանգներում⁸⁴: Այդ համաձայնագրի դրոյթների կեանքի կոչելը, անշուշտ, բարելաւելու էր հայութեան կացութիւնը եւ դրանով նպաստելու էր դէպի Պիթլիսի նահանգ հայերի տունդարձի միտումների ամրապնդմանը: Սակայն յայտարարուած բարեփոխումներն այդպէս էլ մնացին թղթի վրայ. երիտթուրքական կառավարութիւնն առաջին աշխարհամարտի բռնկումից անմիջապէս յետոյ չեղեալ յայտարարեց բարենորոգումների համաձայնագիրը՝ մեկնարկ տալով Օսմանեան Կայսրութիւնում հայ բնակչութեան բնաջնջման միջոցով Հայկական Հարցի վերջնական լուծման իր ծրագրին:

⁸⁰ Մշոյ գաւառակի համար Մարտիրոսեանի 1909ի տուեալները տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ փնթեասական դրութեան*, տպարան «Կուլտուրա», Երեւան, 1912, էջ 104–7, իսկ 1914ի տուեալները՝ Նազարէթ Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ, հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ*, 1916, Փետրուարի 14, № 12, էջ 8–9:

⁸¹ Մանագլերտի գաւառակի համար Մարտիրոսեանի 1909ի տուեալները տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 149–150, իսկ 1914ի տուեալները՝ Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, Փետրուարի 28, № 14, էջ 7:

⁸² Պուլանըխի գաւառակի համար Մարտիրոսեանի՝ 1909ի տուեալները տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 146, իսկ 1914ի տուեալները՝ Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 14, էջ 7:

⁸³ Այդուհանդերձ, չենք կարող նաեւ բացառել Մարտիրոսեանի կողմից 1909ին հայերի թիւը որոշ չափով թերհաշուառելու եւ այդ թերհաշուառումն իր 1914ի վիճակագրութեան մէջ վերացնելու հաւանականութիւնը:

⁸⁴ 1914 Փետրուարի 8ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի մասին տե՛ս՝ «Հայկական հարց» հանրագիտարան, էջ 392–393, համաձայնագրի բնագրի հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Լէօ, *Հայոց Հարցի վաւերագրերը*, տպարան Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1915, էջ 332–340:

Աղյուսակ 1. Մշոյ գաւառակի հայ բնակչութեան բուսական ըստ Նազարէք Մարտիրոսեանի 1909ի եւ 1914ի տուեալներ

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
1	Մուշ ք.	1200	1376	12,450
2	Ալատին	8	25	253
3	Ալիգլբուն	80	65	560
4	Ալիզոնան	30	40	318
5	Ալիջան	80	130	1420
6	Ալուառինջ	160	165	1380
7	Աղբենիս	80	3	27
8	Աղջան	120	220	1860
9	Ապրլպուհար	20	32	278
10	Առաղ	70	103	797
11	Առինջ	150	135	1185
12	Առինջվանք	60	68	540
13	Առնիստ	70	70	600
14	Արագ	30	30	200
15	Արգավանք	80	110	860
16	Արտխօնք	40	75	560
17	Արտօնք	120	147	1105
18	Աւագաղբիւր (Խանդրիսի)	40	42	336
19	Աւագաղբիւր (Չուխուրի)	100	97	672
20	Աւզուտ	60	77	621
21	Աղբզաղի-քոշք	10	13	145
22	Աւրան	170	320	2870
23	Բագու	40	40	290
24	Բզլից	50	74	520
25	Բերդակ	100	145	1170

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
26	Բլէլ	20	22	154
27	Բնտխներ	8	16	143
28	Բոստաքէնտ	80	112	977
29	Գառնի	140	125	1190
30	Գզաղաճ	100	135	1450
31	Գոմեր	80	110	910
32	Գոմս	70	120	944
33	Գուարս	50	75	640
34	Գրմերտ	100	90	872
35	Գւնիկ	30	60	410
36	Երիշտէր	70	95	1160
37	Զիարէք	160	275	2480
38	Թիլ	50	65	545
39	Իրիզակ	50	70	724
40	Խաշխալտաղ	60	90	763
41	Խասգիղ	350	423	3776
42	Խարդոս	30	45	320
43	Խարձ	80	155	1150
44	Խէյպեան	100	122	1070
45	Խոբեր	30	37	340
46	Խորոնք	50	33	236
47	Խուներ	20	44	352
48	Ծղակ	20	50	356
49	Ճոզետ	12	30	210
50	Կուրալի	90	140	1260

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
51	Հասանուա	30	45	425
52	Հաւատորիկ	65	165	1420
53	Հացիկ	30	35	271
54	Հերկերտ	20	45	340
55	Չափնա	40	55	396
56	Չխաւի	45	75	630
57	Մառնիկ	15	35	281
58	Մէղտի	25	42	385
59	Մկրագոն	80	78	780
60	Մոգունք	50	79	577
61	Յարդերք	80	105	865
62	Յողունք	90	120	980
63	Յունան	83	145	1320
64	Յուշտամ	10	40	310
65	Նորակն	15	20	135
66	Նորշէն	300	400	3318
67	Շէխլան	80	64	510
68	Շէխուսուֆ	40	65	550
69	Շէխապրիմ	30	30	250
70	Շմլակ	40	42	295

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
71	Պաղլու	40	45	415
72	Ջրիկ	120	85	680
73	Սնծնուտ	40	35	290
74	Սոխագոն	120	104	832
75	Սորտար	60	68	630
76	Սուլուխ	120	133	1120
77	Վարդենիս	200	189	1712
78	Վարդիսաղ	25	25	200
79	Տերքեւանք	60	90	660
80	Տէրքք	40	4	350
81	Տոն	40	45	432
82	Յրօնք	300	275	2560
83	Ուրուղ	100	135	1350
84	Փեքար	30	52	365
85	Փողեկով	40	75	560
86	Քարձոր	40	65	490
87	Քիւրտմէյտան	50	64	510
88	Քրդագոն	150	161	1388
89	Քօլոսիկ	30	35	245
Ընդամենը		7591	9511	82,276

Աղյուսակ 2. Մանագլերտի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակն ըստ Նազարէք Մարտիրոսեանի 1909 ի եւ 1914ի տուեալների

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
1	Ակներ	35	48	351
2	Այնախօճա	25	40	380
3	Բագրան	15	15	126
4	Բանգոտ	25	26	237
5	Գարաքայա	50	78	725
6	Գերանլղ	9	8	72
7	Եարամիշ	7	8	57
8	Էքմալ	15	17	160
9	Թոնտրակ	35	35	215
10	Էնտրիս գիւղ	10	8	61
11	Խանօղլի Վերին	15	28	234
12	Խանօղլի Ստորին			
13	Խասմիկ	44	75	643
14	Խարապա-խասմիկ	47	31	234
15	Խարալի	6	6	43
16	Խոշաջի	5	3	27
17	Խօթանլի	65	45	400
18	Կանիկոր	15	5	56

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
19	Կուշտիան	15	6	54
20	Հասան փաշա	7	6	59
21	Հաստ	8	12	72
22	Մանագլերտի բերդ	80	126	945
23	Մարմուս	25	37	300
24	Մօլլա Մստաֆա	30	28	217
25	Մօլլաբաղ	10	20	145
26	Նորատին	90	161	1742
27	Շէյթանաւա	3	11	91
28	Ռ-ստամկէտիկ	136	210	1411
29	Սարտաուտ	5	5	37
30	Սուլթանլու	40	15	116
31	Տէրքք	60	95	722
32	Տիւկնուկ	80	45	438
33	Տորախան	30	12	108
34	Տօլաղպաշ	40	40	330
Ընդամենը		1082	1305	10,808

Շքիասակ 3. Պուլանըիսի գաւառակի հայ բնակչութեան բուաքանակն ըստ Նազարէք Մարտիրոսեանի 1909ի եւ 1914ի տաւեալների

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
<i>Վերին Պուլանըիս</i>				
1	Բլուր	60	27	175
2	Գարա-ղըլ	85	186	1372
3	Եօնճէլի	250	225	1650
4	Թէղուտ	70	180	1186
5	Լաքար	80	100	675
6	Խարապաշէիր	30	77	606
7	Կոփ	450	543	4513
8	Համգա-շէլիս	150	179	1264
9	Մէջիթլու	125	135	950
10	Միրպար	30	50	472
11	Շէլիս Եագուր	120	185	1200
12	Շիրուան-շէլիս	150	168	1141
13	Ուտնչոր	90	170	1044
14	Փիրան	20	45	341
15	Քէքէուլու	100	215	1506
Ընդամենը Վերին Պուլանըիս		1810	2485	18,095

№	Բնակավայր	1909	1914	
		Տուն	Տուն	Շունչ
<i>Ներքին Պուլանըիս</i>				
16	Ագրակ	45	40	283
17	Ապրի	30	45	278
18	Բրգաշէն	50	80	593
19	Կէապօլան	30	35	265
20	Լիզ	200	275	1768
21	Խօշ-կեալտի	120	170	1428
22	Կողակ	45	48	471
23	Մօլլաքէնս	25	37	253
24	Յատկոն	38	109	835
Ընդամենը Ներքին Պուլանըիս		583	839	6174
Ընդամուր գումար		2393	3324	24,269

Գ. Պիթլիսի նահանգի վարչատարածքային բաժանումը 1878–1914ին

Արեւմտեան Հայաստանի Պիթլիսի նահանգը կազմուած էր պատմական Մեծ Հայքի Տուրուքերան եւ Աղձնիք նահանգների տարածքների վրայ: Օսմանեան իշխանութիւններն այն ստեղծել էին որպէս առանձին վարչատարածքային միաւոր 1880–81ին՝ Վանի եւ Տիարպեքիի նահանգներից առանձնացուած տարածքներից¹:

1880–90ականներին նահանգի վարչական սահմանները գտնուում էին անընդհատ փոփոխման գործընթացի մէջ: Ըստ 1884–85ի *Սալնամէ*-ի² տուեալների՝ նահանգի վարչական բաժանումն ուներ հետեւեալ պատկերը.-

1. Պիթլիսի գաւառ, որը բաղկացած էր 5 գաւառակներից՝ Պիթլիս, Խլաթ, Խիզան, Մօտկան եւ Կարճկան.
2. Մուշի գաւառ, որը բաղկացած էր 4 գաւառակներից՝ Մուշ, Վարդօ, Պուլանըխ, Մանազկերտ.
3. Սղերդի գաւառ, որը բաղկացած էր 6 գաւառակներից՝ Սղերդ, Շիրվան, Էրուհ, Պերվարի, Ռենդուան, Խարզան.
4. Կենճի գաւառ, որը բաղկացած էր 4 գաւառակներից՝ Կենճ, Ճապաղջուր, Խուլփ եւ Սասուն³:

Արդէն երկու տարի անց ռուս ուսումնասիրող Ալեքսանդր Գիպպիուսը, որպէս սկզբնաղբիւր նշելով Էրզրումի նահանգի 1888ի *Սալնամէ*-ն, տալիս է Պիթլիսի նահանգի վարչական բաժանման հետեւեալ պատկերը.-

1. Պիթլիսի գաւառ. գաւառակներն էին 3ը՝ Պիթլիս, Խլաթ, Խոյթ (Մօտկան).
2. Մուշի գաւառ. գաւառակներն էին 4ը՝ Մուշ, Վարդօ, Պուլանըխ, Մանազկերտ.
3. Սղերդի գաւառ. գաւառակներն էին 7ը՝ Սղերդ, Շիրվան, Աղաքիս (գաւառակի կազմի մէջ էին մտնում Կեցանը, Ներքին Կարկառը եւ Սպարկերտը), Էրուհ, Պերվարի, Ռենդուան եւ Խարզան.
4. Կենճի գաւառ. գաւառակներն էին 4ը՝ Կենճ, Ճապաղջուր, Խուլփ եւ Սասուն⁴:

¹ Sezen, *Osmanli Yer Adlari*, էջ 124: Մուշի սանջակը նախքան վերջնականապէս Պիթլիսի նահանգի կազմում ընդգրկուելը, մի կարճ ժամանակով (1881–83) նորից յիշատակուում է Վանի նահանգի կազմում (մանրամասն տե՛ս՝ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Lidwig Reichert verlag, Wiesbaden, 1976, էջ 184):

² *Սալնամէ* էին կոչուում օսմանեան կենտրոնական եւ նահանգային իշխանութիւնների կողմից հրատարակուող պաշտօնական տարեգրքերը, որոնք տեղեկութիւններ էին պարունակում Օսմանեան Կայսրութեան եւ/կամ նրա առանձին վարչական միաւորների վարչատարածքային բաժանման, բնակչութեան, տնտեսութեան եւ ֆինանսների վերաբերեալ:

³ Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans, 1878–1914. A handbook of historical statistics*, G.K. Hall, Boston, 1982, էջ 16:

⁴ А.И. Гиппиусъ, *Статистическія таблицы вилайетовъ Турецкой имперіи, ближайшихъ къ Закавказью*, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, Тифлисъ, 1889, էջ 12–13:

1880ականների վերջերին Պիթլիսի նահանգը ենթարկում է վարչական նոր վերաձեւումների: Աղաքիսի գաւառակը լուծարում է, նրա կազմի մէջ մտնող Կեցանը, Կարկառը եւ Սպարկերտը ընդգրկում են Խիզանի գաւառակի կազմում: Վանի գաւառին է կցում Կարճկանը (1888), իսկ Սասունի գաւառակը դուրս է քերում Կէնճի գաւառի կազմից եւ միացում Մուշի գաւառին:

Նահանգի վարչատարածքային բաժանումն արդէն 1890ականների սկզբներին ունէր հետեւեալ տեսքը.-

1. Պիթլիսի գաւառ, բաղկացած էր 4 գաւառակից՝ Պիթլիս, Խլաթ, Խիզան, Մօտկան.
2. Մուշի գաւառ, բաղկացած էր 5 գաւառակներից՝ Մուշ, Պուլանըխ, Մանազկերտ, Վարդօ եւ Սասուն,
3. Սղերդի գաւառ, բաղկացած էր 7 գաւառակներից՝ Սղերդ, Ռեդուան, Շիրվան, Էրուի, Խարզան, Պերվարի եւ Հազգօ,
4. Կէնճի գաւառ, բաղկացած էր 3 գաւառակներից՝ Կէնճ, Ճապաղջուր եւ Խուլի⁵:

1890ականների երկրորդ կէսին փոփոխութիւններ են կատարում Սղերդի գաւառի կազմում՝ Ռենդուանը միաւորում է Խարզանի գաւառակին, իսկ Հազգօն միացում է Սասունի գաւառակին (1899): Այս փոփոխութիւններից յետոյ 1900ականների սկզբներին նահանգի վարչական բաժանումը ստանում է այն տեսքը, որը պահպանում է մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակը (Աղիւսակ 4):

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին՝ 1904 թվականի վարչատարածքային բաժանումը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին⁶

	Գաւառակ	Տարածութիւն (քառ. կմ)
Պիթիսի նահանգ	Պիթիսի	1286
	Իլաք	1138
	Խիզան	1394
	Մօսկան	1138
Մուշ գաւառ	Մուշ	2703
	Մանազկերտ	2561
	Պուլանըխ	1679
	Վարդօ	1565
	Սասուն	2219
Կէնք գաւառ	Կէնք (Կինք)	1309
	Ճապաղջուր	2447
	Խուլփ	1422
Սղերդի գաւառ	Սղերդ	797
	Էրուի	1992
	Պերվարի	1536
	Խարզան	1570
	Շիրվան	1195

Այսպիսով, Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթիսի նահանգը բաղկացած էր չորս գաւառից եւ տասներօթ գաւառակից: Նահանգի ընդհանուր տարածութիւնն ըստ տարբեր տուեալների կազմում էր 27,100 քառ. կմ (1904 ընդարշակ օրացոյց),

⁶ McCarthy, *The Arab World, Turkey, and The Balkans (1878–1914)*, էջ 21. նաեւ՝ Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914: Demographic and social characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985, էջ 174: Գաւառակների տարածութիւններն՝ ըստ Маевский, *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Географический очеркъ*, էջ 12–13: Պիթիսի նահանգի վարչական բաժանումն ըստ գաւառների եւ գաւառակների տե՛ս նաեւ՝ 1904 ընդարշակ օրացոյց *Ս. Փրկչեան Հիանդանցի հայոց*, տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1903, էջ 228:

27,951 քառ. կմ (Մաեսկի) կամ 29,850 քառ. կմ (Քինե)⁷:

1878–1914՝ Պիբլիսի նահանգի տարածքն ընդգրկում էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետեւեալ եկեղեցական թեմերի կազմում.-

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ.-

1. Բաղէշի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Պիբլիսի, Խլաքի եւ Մօտկանի գաւառակների տարածքները).
2. Տարօնի արքեպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Մուշի եւ Կէնճի գաւառների տարածքները).
3. Սղերդի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Սղերդի գաւառի տարածքը).

Աղքամարի կաթողիկոսութեան իրաւասութեան տակ էր.-

4. Խիզանի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր համանուն գաւառակի տարածքը)⁸:

1883–1903՝ Մշոյ վիճակից առանձին, «մասնատր թեմի» կարգավիճակով, գոյութիւն է ունեցել Կէնճի (Կինճ) թեմը⁹: 1904ին Կէնճն արդէն նշում է որպէս Մուշի առաջնորդական վիճակի իրաւասութեան տարածք¹⁰:

⁷ Նոյն. նաեւ՝ Маевский, *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Географическій очеркъ*, էջ 13. նաեւ՝ Cuinet, էջ 523:

⁸ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին եւ իր պարմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, քարկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը*, հրատարակիչք՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 261–62. նաեւ՝ 1904 ընդարշակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի հայոց, էջ 373–77, 395–96. նաեւ՝ Արշակ Ալպօյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», 1908 ընդարշակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի հայոց, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 313–15, 346:

⁹ Ուսումնասիրող Յակոբ Պետրոսեանը Կէնճի թեմի ստեղծման տարեթիւ է նշում 1883ը (Յակոբ Պետրոսեան, «Վերջին առաջնորդը Տարօն աշխարհի (Վարդան ծայրագոյն վարդապետ Յակոբեան)», *Էջմիածին*, 2012:ԿԸ(ԺԲ), էջ 51):

¹⁰ 1904 ընդարշակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի հայոց, էջ 375:

Ե. Օսմանեան իշխանութիւնների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ (1878–1914)

Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ օսմանեան կառավարութեան վիճակագրական տուեալները բազմաբնոյթ են: Դրանք օսմանեան մարդահամարների եւ հաշուառումների տեղեկութիւններն են (1881/82–93, 1895, 1896, 1897, 1906), թուրքական նահանգային *սալնամէ*ների տուեալները, մեծ տէրութիւնների դիւանագիտական ներկայացուցիչներին տրամադրուած վիճակագրական աղիւսակները (1878–80, 1897, 1914): Ներկայացնենք դրանք պահպանելով ժամանակագրական կարգը:

1880ին մեծ տէրութիւնների դեսպաններին օսմանեան կառավարութեան կողմից ներկայացուած Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների բնակչութեան թուրքական պաշտօնական վիճակագրական տուեալներով՝ Պիթլիսի նահանգում բնակուած էր արական սեռին պատկանող 77,993 հայ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 5)¹:

1881/82–1893ի օսմանեան մարդահամարի տուեալներով՝ նահանգում հաշուառուել էր 101,358 առաքելական հայ բնակչութիւն: Առանց ազգային պատկանելութեան նշում է նահանգի կաթոլիկ 4948 շունչ, եւ բողոքական 1498 շունչ բնակչութիւնը², ընդամէնը 107,804 շունչ քրիստոնեայ տարբեր յարանուանութիւններին պատկանող բնակչութիւն³:

Ըստ 1897ի օսմանեան տուեալների՝ նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակը 111,102 էր, որից 5636ը՝ կաթոլիկ, 1751ը՝ բողոքական (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 6 եւ 7)⁴:

1906ի մարդահամարի տուեալներով Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թիւն էր 96,944 շունչ, այդ թուած առաքելական հայեր՝ 90,209, կաթոլիկ հայեր՝ 5174 եւ բողոքականներ՝ 1551 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 6 եւ 7)⁵:

1914ի սկզբներին հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ ընթացող դիւանագիտական բանակցութիւնների առթիւ օսմանեան կառավարութեան կողմից մեծ տէրութիւնների ներկայացուցիչներին տրամադրուած վիճակագրական տուեալների համաձայն՝ Պիթլիսի նահանգում կար 110,462 հայ, այդ թուած՝ 65,232 արական եւ 45,230 իգական սեռի (ըստ երեւոյթին այս թուի տակ ներառուած են միայն առաքելական հայերը, տուեալների բաշխումն ըստ նահանգի

¹ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1983, էջ 129:

² Հաշուի առնելով, որ Պիթլիսի նահանգի կաթոլիկ եւ բողոքական բնակչութիւնը չնչին բացառութեամբ ազգութեամբ հայեր էին, այստեղ եւ յետագայ շարադրանքում օսմանեան աղբիւրներում առանց ազգային պատկանելութեան նշման հաղորդուող կաթոլիկների եւ բողոքականների թիւը գումարում ենք հայ բնակչութեան թուին:

³ Karpas, էջ 130 (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 6 եւ 7):

⁴ Karpas, էջ 196:

⁵ Նոյն, էջ 162:

վարչական մանր միատրների բացակայում է)⁶:

1914ի օսմանեան այլ վիճակագրութեան տուեալներով (դրանք օսմանեան իշխանութիւնների կողմից շրջանառութեան են դրուել առաջին աշխարհամարտից յետոյ ի հիմնադրումն, որ հայերը Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում փոքրամասնութիւն են կազմում)՝ նահանգի հայ բնակչութեան թիւն էր 119,132 շունչ, որից առաքելական հայեր՝ 114,704 շունչ, կաթոլիկներ՝ 2788, բողոքականներ՝ 1640 (տե՛ս նաեւ՝ Աղիւսակներ 6 եւ 7) (հայերի ըստ գաւառակների բաշխումը տե՛ս ստորեւ՝ համապատասխան բաժիններում)⁷:

Այսպիսով, ըստ օսմանեան կառավարութեան տուեալների՝ Հայոց ցեղասպանութեան նախօրեակին Պիթլիսի նահանգում բնակուում էր առաւելագոյնը 120,000 հայ:

Ինչպէս արդէն նշել ենք, օսմանեան վիճակագրական տուեալների հիմքերը՝ օսմանեան իշխանութիւնների անցկացուած մարդահամարների եւ հաշուառումների գիղացուցակները, առ այսօր չեն հրատարակուած եւ յայտնի չեն հարցով զբաղուող հետազօտողներին, ինչը հնարաւորութիւն չի ընձեռում համադրել դրանք հայկական գիղացուցակների տուեալների հետ: Մինչդեռ, ինչպէս ցոյց կը տանք աշխատութեան՝ գաւառակ առ գաւառակ հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տարբեր գիղացուցակների տուեալների քննութեանը նուիրուած բաժնում, օսմանեան տուեալները որպէս կանոն չեն հաստատուում եւ ո՛չ մի հիմնական կամ օժանդակ աղբիւրի կողմից, որոնք իրարից անկախ հաղորդում են աւելի բարձր թիւեր:

1878ին Հայկական Հարցի միջազգայնացումից յետոյ օսմանեան իշխանութիւնների կողմից նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակը նուազ ներկայացնելու միտումը ակնյայտ է, երբ համեմատում ենք 1875ի եւ 1878–80ի օսմանեան վիճակագրութիւնը աւելի ուշ ժամանակի օսմանեան մարդահամարների տուեալների հետ: Այսպէս, 1890ականների օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ նախկին շուրջ 77,500 հայ առաքելական արական բնակչութեան փոխարէն նահանգի տարածքում բնակուում էր ընդամենը 55,777: Դրանով իսկ օսմանեան կառավարութիւնը անգա՛մ տեղական *սալնամէ*ների թերի տուեալները նուազեցնում էր շուրջ 20,000ով (Աղիւսակ 5):

⁶ *Armenia. Political and ethnic boundaries, 1878–1948*, Edited by Anita Burdett, Archive ed., Chippenham, 1998, էջ 324:

⁷ *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)*, Constantinople, 1919, էջ 7. նաեւ՝ Meir Zamir, “Population statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919”, *Middle Eastern Studies*, Jan., 1981:17(1), էջ 92: Առաքելական, կաթոլիկ ու բողոքական հայերի թիւն առանձին տե՛ս՝ Karpat, էջ 174: Առաքելական հայերի նոյն 114,704 շունչ թիւը տե՛ս նաեւ առաջին աշխարհամարտի տարիներին Թալէաթի համար պատրաստուած տեղեկագրում (*Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide*, London, Gomidas Institute, 2011, էջ 49):

Շքիտակ 5. Պիթլիսի, Մուշի եւ Սղերդի գաւառների հայ արական բնակչութեան թուաքանակն ըստ օսմանեան տուեալների

№	Գաւառ	1875 ⁸	1880	1881/82–1893
1	Պիթլիս	10,969	66,768	18,394
2	Մուշ	35,428		28,078
3	Սղերդ	23,932	11,225	6514
	Կէնճ	4932		2791
Ընդամենը		75,261	77,993	55,777

Աղբիւրները նաեւ փաստում են, որ թուրքական մարդահամարների տուեալները նահանգի հայ ազգաբնակչութեան համար չէին համապատասխանում զինուորական տուրքը վճարող հարկատու հայ բնակչութեան փաստացի թուին, ինչը երեւում է Պուլանըլիսի գաւառակի օրինակով: Այսպէս, 1898ին գաւառակը տալիս էր արքունի գանձարանը 386,190 դուրուշ զինուորական տուրք, ինչը իւրաքանչիւր անհատի կողմից տարեկան 38 դուրուշ վճարման պարագայում նշանակում է որ Պուլանըլիսում արական սեռի հայերի ընդհանուր թիւը 10,163 էր⁹, այնինչ, ըստ 1914ի օսմանեան մարդահամարի տուեալների՝ Պուլանըլիսի հայութեան ընդհանուր թիւը կազմում էր 14,662 շունչ (արական բնակչութիւնը մօտ 7500):

Օսմանեան վիճակագրութիւնը չի դիմանում քննութեան, երբ համեմատում ենք դրա տուեալները առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Պիթլիսի նահանգի արեւելեան շրջաններից (Մանազկերտ եւ Պուլանըլիս) ռուսական Կովկասում ապաստանած փախստական հայերի հաշուառման տուեալների հետ: Այսպէս, ըստ Սասունու՝ 1915ի գարնանը ռուսական զօրքերի առաջխաղացման եւ նրանց կողմից Մանազկերտի եւ Պուլանըլիսի շրջանների գրաման

⁸ Օսմանեան սալնամէների տուեալներն ըստ 1886–97ի Ռիզէում Ռուսաստանի փոխհիւպատոս Ալեքսանդր Գիպպիուսի (Гиппиусъ, *Статистическія таблицы вилайетовъ Турецкой имперіи*, лист 6. *Битлисский вилайетъ*): Տուեալն արտացոլում է ընդհանուր ոչ-խլամադաւան արական բնակչութեան թիւը: Ըստ 1880ի օսմանեան տուեալների՝ հայերը կազմում էին Պիթլիսի նահանգի ոչ-խլամադաւան բնակչութեան 97%ից աւելը. մնացած 3%ը բաժին էր ընկնում ասորիներին (Karpaz, էջ 194–95):

⁹ Բենետ, *Պուլանըլիս կամ Հարք գաւառ*, տպ. Կ. Մարտիրոսեանց, Թիֆլիս, 1901, էջ 33:

արդիւնքում ջարդերից զերծ էր մնացել 34,000 մանազկերտցի եւ պուլանըխցի հայ¹⁰: Մէկ այլ աղբիւրի՝ արեւմտահայ փախստականներին օգնութեան հարցերով զբաղուող Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան լիազօր Ա. Շարաֆեանի տուեալներով, նախքան վերոնշեալ շրջանների ռուսական զօրքերի կողմից գրաւումը, Պուլանըխի հայութիւնն ունեցել էր 7500, իսկ Մանազկերտի հայերը 950 զոհ, ընդամենը շուրջ 8500 զոհ¹¹: Նշուած շրջանների հայերը նաեւ կորուստներ են ունեցել դէպի ռուսական Կովկաս 1915ի Յուլիսի գաղթի ընթացքում եւ յետագայ տարիներին՝ մինչեւ առաջին աշխարհամարտի ւարտը: Ըստ «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Բաղէշի կուսակալութեան» փաստաթղթի տուեալների՝ արդէն 1919ի Փետրուարի դրութեամբ Պուլանըխի եւ Մանազկերտի վերապրած հայութեան թիւը մօտ 25,000 էր¹²: Մինչդեռ, ըստ օսմանեան վիճակագրութեան, 1914ին Մանազկերտում բնակւում էր 4438, իսկ Պուլանըխում 14,662 շունչ հայ, ընդամենը 19,100 շունչ հայ¹³. տուեալ, որը ցեղասպանութիւնը վերապրած պուլանըխցի եւ մանազկերտցի հայերի թուից շուրջ 30%ով ցածր է:

Նշենք նաեւ, որ ամերիկացի ուսումնասիրող Ճասթին ՄըքՔարթին, ով յայտնի է օսմանեան կառավարութեան վիճակագրութեան տուեալների նկատմամբ իր դրական վերաբերմունքով, Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան պարագայում այնուամենայնիւ հարկ է համարում էապէս վերանայել դրանք՝ բարձրացնելով առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին նահանգի հայերի թուաքանակի ցուցանիշը մինչեւ 191,156ի¹⁴: Այս թիւը գրեթէ համընկնում է

¹⁰ Կարօ Սասունի, *Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914–1918)*, տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1966, էջ 83. նաեւ՝ Կ. Սասունու՝ «Մուշէն եւ Սասունէն ազատուածները» թղթակցութիւնը Կ. Պոլսում հրատարակուող *Ճակատամարտ* օրաթերթի 1919 Մայիս 22ի համարում (թիւ 161 (1982), էջ 2):

¹¹ Ա. Շարաֆեան, «Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան ծագման», *Համբաւաբեր*, Թիֆլիս, 3 Յունուար 1916, էջ 46:

¹² «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Բաղէշի կուսակալութեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 1995:ԺԵ, էջ 542 (փաստաթղթի մասին աւելի մանրամասն՝ յետագայ շարադրանքում):

¹³ Karpat, էջ 174:

¹⁴ Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է նշել, որ ՄըքՔարթիի կողմից արուած Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հարցի վերլուծութիւնը լի է սխալներով, որոնք վկայում են, որ հեղինակը բոլորովին անտեղեկ է հայկական վիճակագրական աղբիւրներին: Այսպէս, ուսումնասիրողը իր ձեռքի տակ ունենալով 1912ի պատրիարքարանի տուեալը, որը չէր ընդգրկում Սդերդի գաւառը (180,000 հայ), սխալմամբ վերագրում է այն ամբողջ նահանգի ազգաբնակչութեանը: Համեմատելով օսմանեան եւ Քինէի տուեալները՝ ուսումնասիրողը թէնւ նշում է, որ թուրքական տուեալները իրականութիւնից ցածր են ցոյց տալիս Կէնճի եւ Սդերդի սանջակների հայ բնակչութեան թիւը, սակայն հետետողական չի գտնում իր քննադատութեան մեջ՝ լռելով նահանգի այլ շրջանների հայ բնակչութեան թերհաշուառման մասին (Justin McCarthy, *Muslims and minorities. The population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*, N.Y. University Press, 1983, էջ 72–74, 77): ՄըքՔարթիի հաշուարկի մեթոդաբանութեան մանրամասն քննական վերլուծութիւնը կատարել է ամերիկահայ ուսումնասիրող Լեւոն Մարաշլեանս (Levon Marashlian, "Population statistics on Ottoman Armenians in the context of Turkish historiography," *Armenian review*, winter 1987:40(4), էջ 1–59):

այն ժամանակի համար Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հաղորդած տուեալին (տե՛ս յաջորդ բաժինը):

Շքիասկ 6. Օսմանեան կառավարութեան տուեալները Պիթլիսի վիլայէթի հայ բնակչութեան բուաքանակի վերաբերեալ 1878–1914

№	Գաւառ	1881/82–1893			1897	1906			1914
		Ար.	Իգ.	Ընդհ.	Ընդհ.	Ար.	Իգ.	Ընդհ.	Ընդհ.
1	Պիթլիս	18,732	12,300	31,032	31,826	16,052	12,564	28,616	37,964
2	Մուշ	29,758	26,996	56,754	60,739	29,390	23,356	52,746	63,911
3	Սղերդ	8135	6717	14,852	12,857	5234	4396	9630	11,240
4	Կէնճ	2791	375	5166	5680	3383	2569	5952	6017
Ընդամենը		59,416	48,388	107,804	111,102	54,059	42,885	96,944	119,132
Ընդհանուր գումար		107,804			111,102	96,944			119,132

Շքիասկ 7. Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան բաշխումն ըստ յարանուանութիւնների՝ օսմանեան կառավարութեան 1878–1914 տուեալների համաձայն

№	Գաւառ	1881/82–1893			1897			1906			1914		
		Առաքելական	Կաթոլիկ	Բողոքական	Առաքելական	Կաթոլիկ	Բողոքական	Առաքելական	Կաթոլիկ	Բողոքական	Առաքելական	Կաթոլիկ	Բողոքական
1	Պիթլիս	30,445	26	561	30,874	138	814	27,832	130	654	37,284	89	591
2	Մուշ	53,776	2476	502	57,802	2449	488	49,769	2448	529	60,682	2699	530
3	Սղերդ	11,971	2446	435	9359	3049	449	6666	2596	368	10,828	-	412
4	Կէնճ	5166	-	-	5680	-	-	5952	-	-	5910	-	107
Ընդամենը		101,358	4948	1498	103,715	5636	1751	90,219	5174	1551	114,704	2788	1640
Ընդհ.		107,804			111,102			96,944			119,132		

Ջ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի եւ այլ հայկական սկզբնաղբիւրների վիճակագրական տուեաները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թւի վերաբերեալ (1878–1914)

1. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տուեալներ

1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թիւը ներկայացնող Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրութիւնները կարելի է պայմանականօրէն բաժանել երեք խմբի.-

1. 1878–80ին եւ 1913–14ին Հայկական Հարցի արծարծումների կապակցութեամբ պատրիարքարանի հրահանգով անցկացուած մարդահամարների տուեալներ.
2. Մաղաքիա Օրմանեանի պատրիարքութեան օրօք 1902ին, անցկացուած հաշուառման տուեալներ (պահպանուել է Մուշի թեմի հայ բնակչութեան հաշուառման տետրը եւ Սղերդի թեմի գիւղացուցակ պարունակող տեղեկագիրը), դրանց եւ այլ տուեալների հիման վրայ Օրմանեանի կազմուած վիճակագրութիւնը.
3. 1912ին Հայկական Հարցի վերաբացման կապակցութեամբ Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծուած Ապահովութեան Յանձնաժողովի պատրաստած վիճակագրական աղիւսակներ, որոնք ներկայացնում են հայ բնակչութեան թիւը 1882ի եւ 1912ի դրութեամբ:

Ներկայացնենք տուեալները՝ պահպանելով ժամանակագրական կարգը:

1878–80ի ընթացքում Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ կատարուել է նահանգի հայ բնակչութեան բութաբանակի երկու առանձին հաշուարկ: Առաջինը 1878ի գարնանը կատարուած Բաղէշի, Մշոյ եւ Սղերդի առաջնորդարանների հաշուառումն է, որի տուեալներով նահանգում բնակուում էր 207,801 հայ (18,891 տուն), այդ թւում Բաղէշի թեմ՝ 23,848 շունչ (2168 տուն), Մշոյ թեմ՝ 147,741 շունչ (13,431 տուն), Սղերդի թեմ՝ 36,212 (3292 տուն)¹: Այս տուեալներին մօտ է Մշոյ թեմի հայ առաջնորդի կողմից 1879ի ամռանը Էրզրումում Մեծն Բրիտանիայի հիւպատոս Հենրի Թրոտտերին (Henry Trotter) ներկայացուած վիճակագրութիւնը, ըստ որի Մուշի եւ Պիթլիսի գաւառների հայ արական բնակչութեան թիւն էր 120,000²:

1878ի ամռանը Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան հաշուառում է կատարել Արիստակէս վարդապետ Տեւկանցը³: Ըստ նրա տուեալների՝ նահանգում բնակուում էր 107,895 հայ, այդ

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատեանի ֆոնդ, բաժին 3, վ. 40,49, 55:

² Արման Ջ. Կիրակոսեան, *Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ արեւմտահայութեան խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ. – 1914թ.)*, ՀՀ ԳԱԱ, պատմ. Ինստ., «Գիտութիւն, Երեւան, 1999, էջ 137:

³ Արիստակէս Տէր-Սարգսեանց (Տեւկանց) (1844, Վան – 1896, Վարազ), արեւմտահայ եկեղեցական գործիչ, բանահաւաք:

բում Մուշի գաւառ՝ 58,384, Բաղէշի գաւառ՝ 20,473 եւ Սդերդի գաւառ 29,038⁴: Տեկանցի այս վիճակագրութիւնը իրականից պակաս էր ցոյց տալիս նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակը: Այն ցածր է նոյն տարիներին վերաբերող օսմանեան եւ հայկական գրեթէ բոլոր տուեալներից: Սակայն Հայոց պատրիարքարանը, այս տուեալին աւելացնելով Խիզանի եւ Խլաթի գաւառակների վիճակագրութիւնը եւ ստանալով նահանգի համար 130,460 հայ բնակչութիւն, այն ընդգրկում է Արեւմտեան Հայաստանի համար պատրաստուած իր վիճակագրութեան մեջ, որը 1880–81ին տրամադրում է Կ. Պոլսում հաւատարմագրուած մեծ տէրութիւնների դեպքաններին⁵:

Օրինաչափ հարց է ծագում, թէ ինչու՞ Պոլսոյ հայոց պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը իր տրամդրութեան տակ ունենալով այլ, անգամ օսմանեան պաշտօնական աղբիւրներից քաղուած տուեալներ, որոնց համաձայն Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակը շատ աւելի բարձր էր 130,460ից, նախընտրեց Տեկանցի վիճակագրութիւնը: Կարծում ենք, դա ունէր քաղաքական հիմքեր: Բանն այն է, որ նախորդ տուեալները ստացուել էին տների թուաքանակի հիման վրայ կատարած հաշուարկների արդիւնքում, իսկ Տեկանցի տուեալը հիմնուած էր հայ բնակչութեան անհատական հաշուառման վրայ: Դա, ըստ պատրիարքարանի, կարող էր բարձրացնել հայկական վիճակագրութեան արժէքը երոպական դիւանագէտների աչքերում: Անհատական հաշուառման՝ որպէս իր կողմից ներկայացուող տուեալների հաւաստիութեան կարելորագոյն գրաւական լինելու վրայ էր շեշտը դնում Ներսէս պատրիարքը՝ 1880ի ամռանը Կ. Պոլսում Մեծն Բրիտանիայի դեսպանին ուղարկած Արեւմտեան Հայաստանի ազգաբնակչութեան թուաքանակի վիճակագրական աղիւսակին կից ուղեկցող նամակում⁶:

Ժամանակագրական առումով նահանգի հայ բնակչութեան յաջորդ ամբողջական հաշուառումը կատարուել է Օրմանեանի պատրիարքութեան օրօք՝ 1902ին: Ըստ Օրմանեանի տուեալների՝ նահանգն ունէր 196,000 հայ բնակչութիւն, որից լուսաւորչական հայեր՝ 190,000, կաթոլիկ՝ 4000, բողոքական՝ 2000 (բնակչութեան բաշխումն ըստ

⁴ Ա. Տեկանց, *Այցելութիւն ի Հայաստան 1878 թ.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 90–91, 106–8, 126–27: Տեկանցի մօտ Մշոյ գաւառի հանրագումար թիւը 66,808 շունչ է: Այս թուից հանել ենք Խնուսի գաւառակի տուեալը 8424 հայ (Մեծ Տղեռնի նախօրեակին վարչական առումով Խնուսը Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գաւառի մաս էր կազմում):

⁵ Նշուած տուեալը տե՛ս օրինակ՝ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи (26 ноября 1912 г. – 10 мая 1914 г.)*, Гос. тип., Петроград, 1915, էջ 283:

⁶ Հայոց պատրիարքարանի հրահանգով 1878–80ին անցկացուած հաշուառումների եւ մարդահամարների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 78–87:

գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 6)⁷:

1912ին Հայկական Հարցի վերաբացման կապակցութեամբ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծուած մարմնի՝ Ապահովութեան Յանձնաժողովի կողմից պատրաստուեց երկու վիճակագրական աղիւսակ, որոնք արտագրուած էին Օսմանեան Կայսրութեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչութեան թուաքանակը 1882ի եւ 1912ի դրութեամբ: Այդ տուեալներով, Պիթլիսի նահանգում 1882ին բնակուած էր 250,000⁸, իսկ 1912ին 198,000 շունչ հայ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 8)⁹:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ Պիթլիսի նահանգի հայկական թեմական կառոյցներն Օսմանեան Կայսրութեան հայկական այլ թեմերի հետ մէկտեղ հայ բնակչութեան ընդհանուր հաշուառում են իրականացրել եւ 1913–14ի ընթացքում (պատմագիտական գրականութեան մէջ յայտնի է որպէս 1913–14ի մարդահամար,

⁷ Հայոց պատրիարքարանի՝ 1902ի հաշուառման համագումար տուեալը առաջին անգամ հրատարակուել է 1906ին, ֆրանսերէն, բելգիացի դիւանագէտ Վան դէն Սթինի (F. Van Den Steen de Jehay, *De La Situation Légale des sujets Ottomans Non-Musulmans*, Oscar Schepens & Co, Bruxelles, 1906, էջ 51 (միայն լուսաւորչական հայերի թիւը)), այնուհետեւ, ըստ թեմերի՝ Օրմանեանի կողմից՝ *Հայոց Եկեղեցին*, էջ 262:

Մշոյ թեմի բնակչութեան հաշուառումն իրականացրել էր արեւմտահայ յայտնի գործիչ Գեղամ Տէր-Կարապետեանը: Նրա պատրաստած տետրը տե՛ս ՀՅԴ Բոստոնի արխիւ, «Անձնական գրութիւններ, Տէր-Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ)» ֆոնդ, պահ 16, դ. 1 («Վիճակագիր Մշոյ Առաջնորդական բոլոր թեմին - վարժարանաց, եկեղեցեաց, վանօրէից, վկայարանաց, շէն եւ աներ (ի դաշտ Մշոյ եւ շրջակայս) - Մատրանց, Նուիրական տեղեաց, բնակչութեան Աւանայ եւ Շինից եւ Եկեղեցական պաշտօնէից Հուաքեալ ըստ հրահանգի Ազգ. Պատրիարքարանի 1902 Յունվ. 5 եւ Յունիս 21 թիւ Շրջաբերական Գրութեանցն Գեր. Պատր. Փոխանորդ Տ. Խոսրով ծ. վրդ. Պէրիկեան»): Գրութիւնը բնակչութեան համագումար թիւ չի պարունակում, ինչը ենթադրել է տալիս, որ տուեալներն ամփոփուել են արդէն Կ. Պոլսի պատրիարքարանում: 1902ի հաշուառման՝ Սղերդի թեմի ցուցակը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 412, ց. 1, գ. 1856: 1902ի վիճակագրութեան որոշ տուեալներ կը ներկայացուեն աշխատանքի՝ առանձին գաւառակներին վերաբերող համապատասխան բաժիններում:

⁸ Ըստ գաւառների ու գաւառակների հայ բնակչութեան բաշխումը բացակայում է (Leart, էջ 59. նաեւ՝ *Population Arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat Arménien de Constantinople*, Turabian, Paris, 1920, էջ 9):

⁹ Թէոդիկ, *Ամէնուն ցարեցոյցը*, տպագրութիւն Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 261–62: Այս վիճակագրութիւնը կազմելիս Ապահովութեան Յանձնաժողովը օգտագործել է 1880–81ի մարդահամարի տուեալները, որոնք պահպանուել էին Մշոյ առաջնորդ Գարեգին Ալեքանեանի արխիւում: Նա նաեւ ղեկավարում էր նահանգում մարդահամարի կազմակերպման աշխատանքները: Աղբիւրը վկայում է, որ նահանգի տուեալները հաւաքուել էին առանձնակի խնամքով՝ դրանք միքանի անգամ ճշտուել եւ ճշգրտուել են (Մարկոս Նաթանեան, «Հայոց վիճակագիրը», *Վերջին լուր, ամէնօրեայ քաղաքական հայաթերթ*, Կ. Պոլիս, 7 Յունուար 1919, էջ 1: Միքայէլ Նաթանեանը փոխանցում է առաջնորդի հետեւեալ խօսքերը. «Մշոյ եւ Պիթլիսի շրջանակին Հայոց վիճակագրութիւնը եւ ինքս ճշտած ու ճշգրտած եմ»): Ապահովութեան Յանձնաժողովի տուեալների մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 92–95:

նշուած ձեռնարկի նկատմամբ մենք նաեւ օգտագործում ենք 1913ի վիճակացոյց անուանումը, քանի որ հայ բնակչութիւնը հաշուառելու Պատրիարքարանի հրահանգը եւ դրան կից՝ վիճակացոյցի հարցաթերթերը թեմեր են ուղարկուել 1913ին)¹⁰: Հասկանալի պատճառներով պատրիարքարանը չի հասցրել հանրագումարի բերել եւ հրատարակել մարդահամարի արդիւնքները: Նշուած մարդահամարի գիւղացուցակների տուեալներն ամփոփել են ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Գէորգեանը եւ Փապուճեանը, որոնք նաեւ առանձին դէպքերում լրացրել են պակասող տուեալները այլ աղբիւրների կողմից հաղորդուող տեղեկութիւնների միջոցով: Ըստ 1913–14ի մարդահամարի տուեալների հիման վրայ Գէորգեանի եւ Փապուճեանի կատարած հաշուարկի՝ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին նահանգում բնակուում էր 218,404 հայ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 8)¹¹:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից շրջանառութեան մէջ դրուած տուեալներով Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգում բնակուում էր շուրջ 200,000 հայ: Այս թիւը մօտ 1.7 անգամ բարձր է օսմանեան կառավարութեան կողմից հաղորդուող տուեալից (120,000) եւ, այդ առումով, օսմանեան վիճակագրութեան համեմատ աւելի՛ է համապատասխանում նահանգի հայ ազգաբնակչութեան թուաքանակի առարկայական պատկերին:

Այդուհանդերձ, ինչպէս արդէն նշել ենք, գաւառակ առ գաւառակ Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարների գիւղացուցակների տուեալների այլ աղբիւրների տուեալների ներգրամամբ քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ պատրիարքարանի տուեալները գերծ չեն թերութիւններից եւ ենթակայ են շտկման ու լրացման՝ նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի աւելի ճշգրիտ պատկերը ստանալու համար:

¹⁰ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 92–115:

¹¹ Kévorkian, Paboudjian, էջ 59–60, 463–507: Մուշի եւ Պիթլիսի գաւառներում մարդահամարը կատարուել է 1913ի ամռանը, Սղերդի գաւառում մարդահամարի կատարման աշխատանքները տեւել են աւելի երկար մինչեւ աշնան վերջ, իսկ տուեալները հայոց պատրիարքարան են ուղարկուել աւելի ուշ՝ 1913ի Դեկտեմբերին (տե՛ս 1913 Դեկտեմբերի 14 թուակիր Սղերդի առաջնորդական տեղապահ Գէորգ վարդապետ Նալբանդեանի ուղեկցող նամակը, ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 31): Մարդահամարի գիւղացուցակներից քաղուած որոշ տուեալներ (բնակավայրերի անուններ եւ դրանցում հայ տների թիւ տարբերակով) առաջին անգամ շրջանառութեան մէջ են դրուել 1921ին Թէոդիկի կողմից (Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղետալի տարին*, Նիւ Եորք, 1985, էջ 59–103, 536–41): Պիթլիսի նահանգի մարդահամարի հարցաթերթերը առցանց տե՛ս ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանի կայքում <http://www.bnulibrary.org/index.php/fr/archives/les-archives-du-patriarcat-d-istanbul/recensement> (դիտուել է 14.01.2017):

Աղյուսակ 8. Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուաքանակն ըստ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տուեալների, 1902–1914

№	Վարչական միատր	1902–10 Օրմանեան	1912ի Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողով	1913–14ի մարդահամար - Գէորգեան/Փապունեան
1	Պիթլիսի գաւառ	76,500	68,500	51,007
2	Մուշի գաւառ	94,000	109,000	141,489
3	Կէնճի գաւառ		2500	4344
4	Սղերդի գաւառ	25,500	18,000	21,564
Ընդամենը		196,000	198,000	218,404

2. Այլ հայկական սկզբնաղբիւրներ

1878–1914՝ արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցին անդրադարձած հայ ուսումնասիրողներից Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալներ են հաղորդում (ըստ ժամանակագրական կարգի) Վահան Պարտիզակցին, Ալեքսանդր Երիցեանցը, Մկրտիչ Աւետիսեանը, Ա.Դօն:

Նահանգի Մուշի եւ Սղերդի գաւառների վիճակագրութիւնն է հաղորդում Վահան Պարտիզակցին¹²: Ըստ հեղինակի տուեալների՝ 1879ին Մուշի գաւառն ուներ 127,000, իսկ Սղերդի գաւառը՝ 40,000 շունչ հայ բնակչութիւն¹³: Կ. Պոլսի

¹² Վահան վարդապետ Տէր-Մինասեան (Վահան Պարտիզակցի), արեւմտահայ մտաւորական, եկեղեցական գործիչ: Որպէս Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցիչ՝ 1870–80ականներին միջանի անգամ այցելել է Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներ՝ հայ բնակչութեան թուաքանակի եւ ընկերային-տնտեսական կացութեան վերաբերեալ տուեալներ հաւաքելու նպատակով: Պարտիզակցին մէկն էր այն երեք վարդապետներից (միւս երկուսը՝ Տեւկանց եւ Գարեգին Սրուանձտեանց), որոնք 1878ի ամռանը պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի կողմից ուղարկուեցին Արեւմտեան Հայաստան՝ մարդահամար անցկացնելու հրահանգով (Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 78–79. նաեւ՝ Էմմա Կոստանդեան, «Վան-Վասպուրականի հասարակական-մշակութային գործիչները 19-րդ դարի II կէսին», *Քրիստոնէայ Հայաստան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կրօնական, լրատուական երկշաբաթաթերթ*, Դեկտեմբեր 2010:Ա, քիւ 23 (331), էջ 5, 7):

¹³ Վահան վարդապետ Պարտիզակցի, *Խօսք գիայրենեաց*, Բ. տպագրութիւն, տպ. Յ.Գ. Փալազաշեան, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 47–48:

Մասիս պարբերականի 1880ի Նոյեմբերի 15ի համարում տպագրուած Պարտիզակցու մէկ այլ տուեալով՝ նահանգում կար 394 հայաբնակ բնակավայր 25,000 տուն հայ բնակչութեամբ, որն ըստ թեմերի բաշխում էին հետեւեալ կերպ.- Բաղէշի թեմ՝ 37 հայաբնակ բնակավայր, 4000 տուն, Մշոյ թեմ՝ 243 հայաբնակ բնակավայր, 15,000 տուն, Սղերդի թեմ՝ 114 հայաբնակ բնակավայր, 6000 տուն հայ¹⁴: Հեղինակը նշում է, որ վիճակագրութիւնը քաղել է «կէս պաշտօնական կամ անչնական կերպով գրած աղբիւրներէ»¹⁵: Ըստ Պարտիզակցու՝ հայ բնակչութեան յստակ թուաքանակ տալ անկարելի է, «վասնզի Թուրքիոյ մէջ անչ համրելը անհնար է, ո՛չ Օսմանեան պետութիւնը եւ ո՛չ ազգային որեւէ իշխանութիւն կարող է առ այդ»: Հեղինակի դիտարկմամբ՝ մէկ տան շնչերի միջին թիւը գիղերում պէտք է ընդունել 8, իսկ քաղաքներում՝ 5–6 շունչ, ընդհանուր միջինը՝ 7 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 9)¹⁶:

Հայ ուսումնասիրող Ա. Երիցեանի¹⁷ տուեալներով՝ 1880ին Մուշի եւ Պիթլիսի սանջակներում կար 18,812 տուն հայ 145,440 բնակչութեամբ¹⁸: Հեղինակը, որպէս իր հաշուարկների հիմքում ընկած տուեալների աղբիւր, նշում է գինապարտների եւ աշարի¹⁹ գանձման ցուցակները, Էրզրումի առաջնորդարանի արխիւի նիւթերը, թուրքական նահանգային սալնամէներից եւ այլ տպագիր աղբիւրներից քաղուած տուեալներ:

¹⁴ Վահան վարդապետ Պարտիզակցի, «Վիճակագրութիւն», Մասիս, Կ. Պոլիս, 15/27 Նոյեմբեր 1880:

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ Մասիս, 5/17 Փետրուար 1881: 1878–81ի հայկական բարեփոխումների անցկացման շուրջ աշխոյժ քննարկումների փուլում Պարտիզակցին արեւմտահայութեան թուաքանակի վերաբերեալ տուեալներ է տրամադրել նաեւ Օսմանեան Թուրքիայում հաւատարմագրուած երոպական տէրութիւնների դիւանագէտներին: Մասնատրապէս, Պարտիզակցու կողմից Տրապիզոնում Իտալիայի հիւպատոս Գայէտանօ Սոլանելլին հաղորդած տուեալները (1881) երկրորդում են Մասիսում հրատարակուած ցուցակը (Կանդանոյ Սոլանելլի, «Տեսութիւն ի վերայ գաւառաց Հայաստանի», Բազմապէտ, Վենետիկ, 1882:40, էջ 291): Ինչպէս նշում է Սոլանելլին, վիճակագրական տեղեկութիւնները նրան տրամադրուել է «յարուկ առաքելութեամբ մը շրջող անչէ մը, գրեթէ հայերէն բնակչուած Տանկասարանի ամեն գաւառներուն մէջ, ուսրի եւ բնականապէս մեծագոյն ճշդութեան երեսոյթ ունի» (էջ 290): Բրիտանացի դիւանագէտներին Պարտիզակցու հաղորդած տուեալները տե՛ս՝ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, էջ 131:

¹⁷ Ալեքսանդր Երիցեան (1841–1902), արեւելահայ պատմաբան, հնագէտ: 1877–1878 ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Երիցեանը կցուած է եղել ռուսական բանակի շտաբին՝ որպէս առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ: Կազմել է ռուսական զօրքերի կողմից զբաղեցուած Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի ազգաբնակչութեան վիճակագրութիւնը (ուսումնասիրողի կենսագրութիւնը տե՛ս Ա. Ս. Համբարեան, «Ալեքսանդր Երիցեան», Պարմարանասիրական հանդէս, 1960:1, էջ 179–90):

¹⁸ Այլ մանրամասնութիւններ բացակայում են (А. Ерицов, *Опытъ статистическаго очерка народонаселения Турецкой Арменіи*, Типъ. Главъ. Упр. Намѣстника Кавказскаго, Тифлисъ, 1881, էջ 38):

¹⁹ Հարկի տեսակ Օսմանեան Կայսրութիւնում:

Մկրտիչ Աւետիսեանի²⁰ 1890ին հրատարակուած վիճակագրութեամբ՝ նահանգի հայ բնակչութեան թիւն էր 308,000 (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 9): Հեղինակը հաղորդում է, որ վիճակագրական աղիւսակը կազմելիս օգտուել է թուրքական, հայկական եւ արեւմտեան մի շարք աղբիւրներից, այդ թում «*Թուրքաց 1878ի Սալնամէն եւ 1889ին երկրին մէկ մասին պաշտօնապէս շինուած ազգահամարը, Ազգային պարբիարքարանի պաշտօնեաների տեղեկագիրները, երոսպական մի քանի կարեւոր աշխարհագիրների վիճակագրութիւնները եւ աղոնց վրայ ատելցունելով սրացուած նորագոյն ծանօթութիւններ*»²¹:

Նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկ է կատարել նաեւ Ա-Դ-օն 1909ին: Նրա տուեալներով նահանգում կար 22,092 տուն - 154,164 շունչ հայ (հայ բնակչութեան բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 9)²²: Ա-Դ-ոյի թուերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ վիճակագրութիւնը թերի է, բաց են թողնուած բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերի մասին տուեալներ, նաեւ՝ Սղերդի գաւառում Խարզանի եւ Էրուի գաւառակների վիճակագրութիւնն ամբողջութեամբ:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի մասին տեղեկութիւններ է պարունակում «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Բաղէշի կուսակալութեան»ը, որը կազմուել է 1919ի Փետրուարին Հալէպում, Պիթլիսի նահանգի վերապրած հայութեան ներկայացուցիչների կողմից²³: Ըստ տեղեկագրի տուեալների՝ նահանգում բնակուում էր 255,000 հայ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 9):

²⁰ Մկրտիչ Աւետիսեան (Թերլեմէզեան, Վան, 1864-Վան, 1896), ԺԹ. դարի հայոց ազատագրական շարժման գործիչ, լրագրող, Արմենական Կուսակցութեան հիմնադիրներից:

²¹ Մ.Ա., *Թուրքիայի հայերն եւ իրենց դրացիներ*, տպ. Մ. Փորթուգալեանի, Մարտէլ, 1890, էջ Թ, 44:

²² Ա-Դ-օ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրոսի վիլայեթները*, էջ 157:

²³ Տեղեկագիրը հրատարակուել է սփիւռքահայ ուսումնասիրող Լեւոն Վարդանի կողմից 1995ին, *Հայկազեան հայագիտական հանդէսում* (1995:ԺԵ, էջ 530-45): «Ամբաստանագիր-տեղեկագրի» կազմման մասին տե՛ս նաեւ Թաթրյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսին», էջ 57-58:

Աղյուսակ 9. Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուաքանակն ըստ այլ հայկական աղբյուրների, 1879–1914

№	Գաւառ	1879	1880		1890	1909		1914 «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր»
		Պարտիզակցի	Տուն	Շունչ	Շունչ	Տուն	Շունչ	Շունչ
1	Պիթլիս	127,000 ²⁴	4000 ²⁵	28,000	115,000	5782	40,955	75,000
2	Մուշ		15,000	105,000	118,000	12,855	89,518	125,000
3	Կէնճ	-				659	4619	25,000
4	Սղերդ	40,000	6000	42,000	75,000	2796	19,072	30,000
Ընդամենը		167,000	25,000	175,000	308,000	22,092	154,164	255,000

Վերոնշեալ տուեալներից առանձին աղբյուրագիտական արժէք են ներկայացնում եւ կարող են օգտագործուել Մեծ Եղեռնի նախօրեակին հայ բնակչութեան թուաքանակը ճշտելու գործում Պարտիզակցու, Ա-Դոյի եւ «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր»ի տուեալները: Դա պայմանաւորուած է նրանով, որ Պարտիզակցին Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ բազմաթիւ տարիներ զբաղուել է հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տեղեկութիւններ հաւաքելու գործով, ինչպէս նաեւ մասնակցել է 1878–80ի մարդահամարի իրականացման աշխատանքներին: Ա-Դոյի տուեալներն արժէքատու են նրանով, որ դրանց միջոցով մեզ են հասել Ի. դարի սկզբներում Վանի, Էրզրումի եւ Պիթլիսի առաջնորդարաններում պահուող տեղեկագրերի տուեալները, որոնց բնագրերն այսօր կորած են²⁶:

²⁴ Առանց Խիզանի:

²⁵ Առանց Խիզանի:

²⁶ Ա-Դոյի՝ Պիթլիսի նահանգի առանձին գաւառակներին վերաբերող տուեալները կը ներկայացնենք աշխատանքի համապատասխան բաժիններում: Ա-Դոյի վիճակագրական տուեալներին 1912-14ի հայկական մամուլում անդրադարձների մասին տե՛ս՝ Ռ. Թաթոյեան, «Մի քանի թուեր». Ա-Դոյի «Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները» ուսումնասիրութիւնը (1912 թ.) եւ Հայկական Հարցի վերարժարժման ժամանակաշրջանում արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցի շուրջ հայկական մամուլում ծաւալուած բանավեճը», *Յնդասպանագիրական հանդէս*, 2017:5(1), էջ 32-64:

Է. Ռուս եւ արեւմտեան ուսումնասիրողների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուի վերաբերեալ

1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւններ են հաղորդում Օսմանեան Կայսրութիւնում Մեծն Բրիտանիայի եւ Ռուսաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչները (հիւպատոսներ եւ այլ պաշտօնեաներ), ռազմական հետախոյզները եւ ճանապարհորդները: Յատկանշական է, որ գրեթէ բոլոր ուսումնասիրողները, թէւ իրենց հաշուարկները կառուցում են օսմանեան տուեալների հիման վրայ, չեն ընդունում դրանք որպէս հաւաստի, պարտք են համարում այս կամ այն կերպ ճշտել եւ ուղղել դրանք՝ որպէս կանոն օսմանեան վիճակագրութեան համեմատ շօշափելիօրէն բարձրացնելով հայ բնակչութեան թիւը:

1880ականներին Պիթլիսի եւ Մուշի գաւառների առանձին գաւառակների հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տեղեկութիւններ է հաղորդում ռուսական ռազմական հետախոյզ Ալեքսանդր Կոլիբակինը, որն իր վիճակագրական աղիւսակները կազմելիս օգտագործել է տեղում հաւաքած օսմանեան վիճակագրական գիւղացուցակները: Ըստ հեղինակի՝ 1880ականներին Մուշի սանջակի հայ ծխերի ընդհանուր թիւն էր 9075, որոնք բաշխուած էին հետեւեալ կերպ. - Մուշ 5766, Պուլանըլի 2442, Մանազկերտ 477, Վարդօ 390: Պիթլիսի սանջակում ուսումնասիրողը արձանագրում է 6021 տուն հայ, որից Պիթլիսի գաւառակ՝ 2283, Խլաթի գաւառակ՝ 1032, Խիզանի գաւառակ՝ 1012 եւ Մօսկանի գաւառակ՝ 594 տուն հայ¹:

1897ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ալեքսանդր Նելիդովին ներկայացուած «Թուրքիայի ազգաբնակչութեան ազգագրական ակնարկ» վերտառութեամբ դիւանագիտական տեղեկագրի համաձայն՝ Պիթլիսի նահանգն ուներ 165,000 հայ բնակչութիւն²:

1895–99ին Վանում ռուսական փոխհիւպատոս Վլադիմիր Մաեսկու³ տուեալներով, որն իր հաշուարկներում օգտագործել է նահանգի թուրքական զինուորական իշխանութիւնների մօտ պահուող գիւղացուցակները, 1890ականներին նահանգի հայ ծխերի թիւն էր 23,326: Հեղինակը մէկ տան վրայ հաշուում է 8 շունչ, ինչը նահանգի համար տալիս է 186,608 հայ բնակչութիւն (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 10: Մաեսկու՝ Պիթլիսի նահանգի առանձին

¹ А. М. Коллюбакинъ, *Матеріалы для военно-статистическаго обозрѣнія Азіатской Турціи*, т. 8, ч. 2, *Статистическій обзоръ Мушко-буланыхской плоскости, Битлискаго санджака и казы Адильджевасъ*, Типъ. А. А. Михельсона, Тифлисъ, 1890, էջ 157–58:

² Հեղինակը նշում է, որ իր հաշումները հիմնուած են պաշտօնական տուեալների, ինչպէս նաեւ ճանապարհորդների կողմից հաղորդած տեղեկութիւնների վրայ (ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 565, թ. 87):

³ Մաեսկու մասին կենսագրական կարճ ակնարկը (նուսերէն) տե՛ս՝ <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=6191>, դիտուել է 31.03.2017:

գաւառակներին վերաբերող տուեալները կը ներկայացնենք աշխատանքի համապատասխան բաժիններում⁴:

Մաեսկուն Վանի փոխհիւպատոսի պաշտօնում յաջորդած Ալեքսանդր Տումանսկին Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Իւան Ջինովեւին հասցեագրած 1901 Հոկտեմբերի 8ի հաղորդագրութեան մէջ հաղորդում է, որ Մուշի գաւառի բնակչութիւնը կազմում է 190,000 շունչ, որից կէսից աւելին (շուրջ 100,000ը) բաժին է ընկնում հայերին⁵:

Օսմանեան Կայսրութեան եւ մասնաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1880–90ականներին անգլիական դիւանագետների կողմից կատարուած հաշուարկները հանրագումարի են բերուած «Քուրդիստան»-ում նախկին բրիտանական հիւպատոս գնդապետ Վիլիամ Էւերթի (William Everett) կողմից 1895ին պատրաստած զեկուցագրում⁶: Էւերթը նշում է, որ Պիթլիսի, Մուշի եւ Սղերդի մասին ամբողջական վիճակագրութիւնը հաւաքուել է Վանում Մեծն Բրիտանիայի փոխհիւպատոս, կապիտան⁷ Էմիլիուս Քլայթոնի (Emilius Clayton) կողմից 1881ին, իսկ 1895ի դրութեամբ սահմանների համար՝ իր կողմից⁸: Ըստ Քլայթոնի հաշուարկի՝ գաւառակն ունեցել է շուրջ 153,600 շունչ հայ բնակչութիւն (Կէնճի գաւառը ներառեալ 154,432 շունչ), Էւերթի տուեալն է՝ 152,398 շունչ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիւսակ 10)⁹:

Օսմանեան ծառայութեան մէջ գտնուող¹⁰ ֆրանսիացի վիճակագիր Քինէն, հիմնուելով օսմանեան պաշտօնական տուեալների վրայ, 1892ի Պիթլիսի նահանգի համար հաղորդում է 131,390 հայ բնակչութիւն (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 10)¹¹:

⁴ В.Т. Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ*, էջ 220–223. նաեւ՝ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ*, էջ 284:

⁵ Ալեքսանդր Տումանսկու զեկուցագիրը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 578, ք. 4:

⁶ Մեծն Բրիտանիայի Ազգային Արխիւ, CAB 37/38/26 (Report on the population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895):

⁷ Ձեկուցագիրը գրելու ժամանակ՝ արդէն գնդապետ:

⁸ Նոյն, էջ 230:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Նա զբաղեցնում էր Օսմանեան պարտքի վարչութեան քարտուղարի պաշտօնը:

¹¹ Cuinet, էջ 527: Քինէի տուեալներին անդրադարձել եւ վերլուծութեան են ենթարկել, մասնաւորապէս, հայ ուսումնասիրողներ Հայկազուն Գալստեանը եւ Սարգիս Գարայեանը (Հ. Հ. Գալստեան, «Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան ազգային կազմը՝ ըստ Վիթալ Քինէի վիճակագրութեան», *Մերչատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ*, XII, *Թուրքիա*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 59–79. նաեւ՝ Sarkis Y. Karayan, “Vital Cuinet’s La Turquie d’Asie: A critical evaluation of Cuinet’s information about Armenians,” *Journal of the Society for Armenian Studies*, 2000:11, էջ 53–63. նաեւ՝ Թարսյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը XIX դարի 90-ական թթ. կէսերին», էջ 31:

Քիմեի տուեալներից օգտուել են նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների եւ Օսմանեան Կայսրութեան այլ տարածքների բնակչութեան թուաքանակի հարցով հետաքրքրուող այլ ուսումնասիրողներ, մասնաւորապէս ռուսական գլխաւոր սպայակոյտի փորձագէտներ գտնդապետ Ֆեոդոր Գրիպանովը եւ գեներալ-լէյտենանտ Ալեքսանդր Չելիոնին¹²: Այսպէս, վերջինս¹³ 1885ին Պիքիսի նահանգի հայ բնակչութիւնը հաշուում է 154,000 շունչ¹⁴:

1912ին Հայկական Հարցի վերարարժարժման առթիւ նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի իրենց հաշուարկներն են ներկայացնում տեղում ռուսական դիւանագիտական ներկայացուցիչները: Այսպէս, ըստ ռուսական փոխհիւպատոս Սերգէյ Օլֆերեւի 25 Նոյեմբեր 1912 թուակիր զեկուցագրի՝ նահանգի հայ բնակչութեան թիւն էր 180,000¹⁵: Ռուսական հիւպատոս Պաւլ Շիրկովի 1912ի Գեկտեմբերի 24ի զեկուցագրում զետեղուած վիճակագրութեան համաձայն՝ նահանգի հայ առաքելական բնակչութեան թիւն էր 150,000 շունչ, բողոքական, կաթոլիկ հայերի, ինչպէս նաեւ ասորիների թիւը՝ մօտ 50,000 շունչ, ընդամենը՝ 200,000 շունչ¹⁶:

1914ի դրութեամբ ըստ նահանգների Օսմանեան Կայսրութեան ազգաբնակչութեան, եւ այդ թում նաեւ Պիքիսի նահանգի հայ բնակչութեան վիճակագրութիւնն է պարունակում նաեւ ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական խմբի «Ասիական Թուրքիայի բնակչութիւնը պատերազմի նախօրեակին» (“Population of Asiatic Turkey at the outbreak of the war”) վերնագիրը կրող տեղեկագիրը¹⁷: Ըստ տեղեկագրի տուեալների՝ Պիքիսի նահանգում բնակւում էր 185,000 հայ (բաշխումն ըստ գաւառների տե՛ս Աղիսակ 10):

¹² *Карта распределения армянскаго населения въ Турецкой Арменіи и Курдистанъ съ пояснительною запискою Генеральнаго Штаба генераль-лейтенанта Зеленаго и подполковника Сысоева*, Воен. тип., Санкт-Петербургъ, 1895. նաեւ՝ Փ. Грязнов, *Военный обзор передового театра въ Азіатской Турціи*, часть II, Военная типографія, СПб, 1897:

¹³ Ալեքսանդր Չելիոնի (1839–1913), ռուս զինուորական գործիչ, 1870–79՝ Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանութեան ռազմական կցորդ, ռուսական բանակի գլխաւոր շտաբի գեներալ-լէյտենանտ (տե՛ս՝ http://ria1914.info/index.php?title=Зеленый_Александр_Семенович, դիտուել է 25.10.2018. նաեւ՝ Թաթոյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը XIX դարի 90-ական թթ. կէտերին», էջ 28–31):

¹⁴ Саркисян, էջ 372:

¹⁵ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ*, էջ 285:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 578, ք. 26:

¹⁷ Տեղեկատու Փորձագիտական Խումբը (The Inquiry) ստեղծուել էր 1917 Սեպտեմբերին՝ ԱՄՆ նախագահ Վուդրօ Վիլսոնի հրահանգով: Կառոյցի նպատակն էր տուեալներ հաւաքել առաջին աշխարհամարտի աւարտից յետոյ կայանալիք հաշտութեան բանակցութիւնների համար: Վիճակագրութիւնը պատրաստուել է կառոյցի փորձագէտներից մէկի՝ պրոֆեսոր Դէյվիդ Մագիի (David Magie) կողմից 1918 Նոյեմբերի 15ին (մանրամասն տե՛ս՝ Թաթոյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսին», էջ 68–69, 76–77):

Այսպիսով, ըստ ռուս եւ արեւմտեան աղբիւրների տուեալների՝ Պիթլիսի նահանգն ունեցել է 130,000ից (Քինէ) – 200,000 (Շիրկով) շունչ հայ բնաչութիւն: Ինչպէս արդէն նշել էինք, թէև ռուս եւ արեւմտեան ուսումնասիրողներն իրենց հաշուարկներում առաջնորդուել են օսմանեան իշխանութիւնների վիճակագրական տուեալներով, նրանք, սակայն, հարկ են համարել տուեալները վերանայել յօգուտ հայ բնակչութեան թուաքանակի բարձրացման: Պիթլիսի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ Մաեսկու, Օլֆերեւի, Շիրկովի, ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խումբի տուեալները (համապատասխանաբար 186,608–180,000–200,000–185,000 հայ) բաւականին մօտ են Օրմանեանի 1902ի եւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1912ի վիճակագրութիւնների թուերին, համապատասխանաբար՝ 196,000 եւ 198,000 շունչ հայ:

Աղիսակ 10. Ռուս եւ արեւմտեան ուսումնասիրողների վիճակագրական տուեալները Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ (1884–1912)

№	Վարչական միաւոր	1885	1892	1895	1899		1912	1912	1914 Տեղեկատու
		Չունչ	Քինէ	Էւերեթ	Տուն	Շունչ	Օլֆերեւ	Շիրկով	Փորձագիտական Խումբ (ԱՄՆ)
1	Պիթլիսի գաւառ	-	32,909	39,287	6437	51,496	-	-	71,000
2	Մուշի գաւառ	-	55,365	66,871	11,648	93,184	-	-	70,000
3	Կէնճի գաւառ	-	12,964	10,832	3458	14,260	-	-	18,000
4	Սղերդի գաւառ	-	30,152	35,408	1783	27,667	-	-	26,000
Ընդամենը		154,000	131,390	152,398	23,326	186,608	180,000	200,000	185,000

Ը. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուի՝ ժամանակակից ուսումնասիրողների հաշուարկներ

1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուաքանակի հարցին անդրադարձել է նահանգի բնակչության սեփական հաշուարկներով են հանդես եկել հայ ուսումնասիրողներ Սասունին¹, Բիզանդ Եղիայեանը², Գարայեանը³, Գեորգեան/Փապուճեանը⁴, Գեղամ Բաղալեանը⁵, օտարերկրեայ ուսումնասիրողներից Մրք-Քարթիին⁶:

Սասունին, հետեւելով հիմնականում Ա.-Դոյի տուեալներին է ուրոշ դէպքերում լրացնելով դրանք մէկ-երկու այլ աղբիւրներից վերցրած տուեալներով, Պիթլիսի նահանգում հաշուում է 683 հայաբնակ բնակավայր 28,328 տուն հայ բնակչութեամբ⁷: Կլորացնելով տների թիւը մինչեւ 30,000ի է մէկ տան վրայ հաշուելով 6 շունչ՝ ուսումնասիրողը

¹ Սասունի, *Պարմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 331–86: Սասունիի տուեալները օգտագործել է նաեւ ամերիկահայ ուսումնասիրող Լեւոն Մարաշլեանը (Levon Marashlian, *Politics and demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, Massachusetts, Zoryan Institute, 1991, էջ 72–90):

² Բ. Եղիայեան, *Ժամանակակից պարմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914–1972*, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975, էջ 891:

³ Sarkis Y. Karayan, M.D., *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A geographic and demographic gazetteer*, Gomidas Institute, London, 2018, էջ 169–222: Ուսումնասիրողի աւելի վաղ արուած հաշուարկը տե՛ս՝ Sarkis J. Karayan, “An inquiry into the statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918,” *The Armenian Review*, Winter 1972:25, էջ 3–41 (Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան հաշուարկը էջ 11):

⁴ Kevorkian, Paboudjian, էջ 59–60, 463–506: 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փապուճեանի հաշուարկը ներկայացուել է աշխատանքի Չ. բաժնի § 1ում: Ըստ գաւառակների նրանց տուեալներին անդադարձ է կատարուելու աշխատանքի համապատասխան բաժիններում: Տե՛ս նաեւ աշխատանքի վերաբերեալ Լեւոն Վարդանի գրախօսականը (Լ. Վարդան, «Ռեյմոն Հ. Գեորգեան եւ Փոլ Պ. Փապուճեան, «Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Եղեռնէն առաջ», *Հայկագեան հայագիտական հանդէս*, 1993:ԺԳ., էջ 378–400):

⁵ Բաղալեան, «Սուլթանական կառավարութեան վարչաժողովրդագրական քաղաքականութիւնը», էջ 448–456. նաեւ՝ Գեղամ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», *Հայոց պարմութիւն, հ. III. Նոր ժամանակաշրջան, գիրք երկրորդ (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը եւ մշակոյթը XIX դ. եւ XX դ. սկզբին)*, «Չանգակ-97», Երեւան, 2015, էջ 52–65:

⁶ McCarthy, *Muslims and minorities*, էջ 72–74, 77: Մրք-Քարթիի հաշուարկին անդրադարձել ենք աշխատանքի Դ. բաժնում:

⁷ Հեղինակը Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկի մէջ է ընդգրկում նաեւ Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գաւառի Խնուսի գաւառակի հայութիւնը՝ 38 հայաբնակ բնակավայր, 2042 տուն հայ բնակչութեամբ:

գտնում է, որ նահանգում բնակուել է 180,000 շունչ հայ⁸: Սասունու հաշուարկը թերի է. մասնատրապետ, հետետելով Ա-Դոյին եւ իր տրամադրութեան տակ չունենալով այլ աղբիւրներ, ուսումնասիրողը բաց է թողել բազմաթիւ հայաբնակ բնակավայրեր յատկապէս Սղերդի գաւառում⁹:

Ըստ Եղիայեանի՝ Պիթլիսի նահանգի 526 հայաբնակ բնակավայրերում 1914ին բնակուում էր 258,150 շունչ հայ, այդ թում Պիթլիսի գաւառ՝ 91,975, Մուշի գաւառ՝ 142,600, Կէնճի գաւառ՝ 2875, Սղերդի գաւառ՝ 20,700 շունչ հայ: Ուսումնասիրողն իր հաշուարկի հիմքում դրել է Օրմանեանի տուեալները՝ աւելացնելով դրանք 10–15 առ հարիւր «մինչեւ 1914–15 բնակչութեան բնական աճումի համեմատութեամբ»¹⁰:

Գարայեանը, որպէս աղբիւր օգտագործելով Ա-Դոյի *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները* եւ Թէոդիկի *Գողգորթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղետալի տարին* աշխատութիւններում, ինչպէս նաեւ տարբեր հայրենակցական միութիւնների հրատարակութիւններում զետեղուած տուեալները, յանգում է այն եզրակացութեան, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգում կար 247,639 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թում Պիթլիսի գաւառ՝ 58,200 շունչ, Մուշի գաւառ՝ 136,037 շունչ, Կէնճի գաւառ՝ 16,409 շունչ եւ Սղերդի գաւառ՝ 36,993 շունչ հայ¹¹:

Բաղալեանի հաշուարկով՝ 1914ին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թիւը 255,000 է (բնակչութեան բաշխումն ըստ գաւառների եւ գաւառակների բացակայում է): Որպէս հաշուարկի հիմք՝ ուսումնասիրողը նշում է Մարտիրոսեանի, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի՝ Գէորգեան/Փապուճեանի եւ Թէոդիկի աշխատութիւններից քաղուած տուեալները, ինչպէս նաեւ «Ամբաստանագիր-տեղեկագրի»¹² վիճակագրութիւնը¹³:

⁸ Առանց Խնուսի գաւառակի հայ բնակչութեան՝ 644 հայաբնակ բնակավայր՝ 26,286 տուն հայ բնակչութեամբ (Սասունի, Պապուճութիւն Տարօնի աշխարհի, էջ 386: Սասունու ըստ գաւառակների հայ բնակչութեան թուաքանակի որոշ հաշուարկներին անդրադարձ է կատարուելու աշխատանքի համապատասխան բաժիններում):

⁹ Դա ընդունում է նաեւ ինքը հեղինակը (նոյն, էջ 361):

¹⁰ Եղիայեան, էջ 891:

¹¹ Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 171: Ուսումնասիրողի աւելի վաղ արուած հաշուարկը տե՛ս՝ Karayan, “An inquiry”, էջ 11 (31,419 տուն - 51,352 շունչ) հայ բնակչութիւն, այդ թում Պիթլիսի գաւառ՝ 7,115 տուն - 56,920 շունչ, Մուշի գաւառ՝ 22,781 տուն - 182,248 շունչ, Կէնճի գաւառ՝ 444 տուն - 3552 շունչ, Սղերդի գաւառ՝ 1079 տուն - 8632 շունչ հայ): Առանձին գաւառակների հայ բնակչութեան թուաքանակին վերաբերող ուսումնասիրողի տուեալները կը ներկայացնենք աշխատանքի համապատասխան բաժիններում:

¹² «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Բաղէշի կուսակալութեան» գրութեանն անդրադարձել ենք աշխատանքի Ե. բաժնում:

¹³ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», էջ 58–59, 61:

Թ. Պիթլիսի նահանգի այլազգի բնակչության թուի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալները

Բացի հայերից, Պիթլիսի նահանգի տարածքում բնակուել են քրդեր (սուննի, շիա (ղզլբաշ), ալեիներ (ներառեալ զազաներ), թուրքեր, չերքեզներ, ասորիներ, եզդիներ: Նշուած ազգութիւնների եւ էթնօկրօնական խմբերի թուաքանակի հաշուարկի, դրանց նկատմամբ հայերի յարաբերակցութեան հարցերի ուսումնասիրութիւնը բարդանում է այն պատճառով, որ օսմանեան վիճակագրութիւնը հաշուառել է կայսրութեան բնակչութիւնը ըստ իշխանութեան կողմից ճանաչուած՝ կարգավիճակով օժտուած կրօնական համայնք-միլլէթների, ինչի արդիւնքում, թուրքերը, քրդերը եւ այլ իսլամադաւան ազգութիւններն ու էթնօկրօնական խմբերը օսմանեան եւ դրանից սերուող այլ վիճակագրութիւններում որպէս կանոն չեն առանձնացուել միմեանցից, ներկայացուել են «մուսուլմաններ» ընդհանուր անուան տակ:

Իր հերթին, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը իրականացրել է միայն Օսմանեան Կայսրութեան հայ առաքելական ազգաբնակչութեան հաշուառումը, ինչպէս նաեւ յարակից տուեալներ հաւաքել առաքելական հայերի հետ տուեալ բնակավայրում/շրջանում բնակուող կաթոլիկ եւ բողոքական հայերի վերաբերեալ, եւ, համապատասխանաբար, Հայկական Հարցի արծարծման ժամանակաշրջաններում իր կազմած եւ մեծ տէրութիւնների ուշադրութեանը ներկայացուած վիճակագրութիւններում Արեւմտեան Հայաստանի, ներառեալ Պիթլիսի նահանգի տարածքում բնակուող այլ ազգութիւնների եւ էթնօկրօնական խմբերի հաշուարկը հիմնուում է օսմանեան եւ դրանից սերուող արեւմտեան վիճակագրական տուեալների վրայ:

Դրանից ելնելով՝ եթէ հայ առաքելական եւ քրիստոնեա այլ կրօնական համայնք-միլլէթների թուաքանակի իրենց հաշուարկներում արեւմտեան հեղինակները հաշուի էին առնում տուեալ միլլէթի կրօնական-համայնքային՝ իշխանութեան կողմից տրամադրուած վիճակագրական տուեալները, ապա իսլամադաւան ազգաբնակչութեան պարագայում նրանք ստիպուած էին ապաւինել բացարձակապէս օսմանեան վիճակագրութեանը եւ, դրանից ելնելով, կա՛ն ներկայացնել տուեալ վարչական միաւորի ընդհանուր իսլամադաւան (մուսուլման) ազգաբնակչութեան թիւը կա՛ն էլ հաշուարկել իսլամադաւան առանձին ազգութիւններն ու էթնօկրօնական խմբերն ինքնուրոյն՝ օսմանեան ընդհանուր տուեալների հիման վրայ եւ ելնելով տեղերից ստացուած մօտաւոր դիտարկումներից եւ տեղեկութիւններից:

Պիթլիսի նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալներին այս անդրադարձի ենթահողում անհրաժեշտ է նաեւ արձանագրել, որ 1878–1914՝ օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութեան տարբեր տուեալների ուսումնասիրութիւնը վկայում է այն մասին, որ օսմանեան իշխանութիւններն ուղղակիօրէն կեղծել են Պիթլիսի նահանգի մուսուլման ազգաբնակչութեան թիւը: Այսպէս, 1878–1914՝ Պիթլիսի նահանգի մուսուլման ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ, մի կողմից, օսմանեան մարդահամարների ընթացքում հաւաքուած «հում» տուեալների եւ, միւս կողմից, նոյն ժամանակաշրջանում մեծ տէրութիւնների դեսպան-

ներին ներկայացուած տուեալների միջեւ գոյութիւն ունեն բաւականին շօշափելի տարբերութիւններ: Օրինակ, ըստ 1881/82–93ի օսմանեան մարդահամարի տուեալների՝ նահանգում գրանցուել էր 167,054 մուսուլման¹, մինչդեռ մեծ տէրութիւնների դեպքաններին 1895ին օսմանեան կառավարութեան ներկայացրած վիճակագրութեան համաձայն, նահանգում մուսուլմանների թիւը 352,713 էր²: Նոյնպէս, 1906ին անցկացուած օսմանեան մարդահամարի ընթացքում նահանգում հաշուառուել էր 197,906 մուսուլման ազգաբնակչութիւն³, մինչդեռ ըստ նոյն մարդահամարի արդիւնքների հիման վրայ 1914ին օսմանեան կառավարութեան կողմից Հայկական Հարցի շուրջ ընթացող բանակցութիւնների շրջանակներում ներկայացուած տուեալների՝ նահանգի մուսուլմանների թիւը 295,374 էր⁴ (մէկ այլ հրապարակուած օսմանեան վիճակագրութեամբ՝ 309,999)⁵:

Թուրք հետազօտող Կարպատը, որը 1985ին հրատարակել էր օսմանեան մարդահամարների «հում» տուեալները, նշուած վիճակագրական թռիչքները բացատրում է նրանով, որ դիւանագէտներին ներկայացուած տուեալներում յաւելագրուել էին թուով շուրջ 200,000 վաչկատուն եւ կիսավաչկատուն քրդեր, որոնք բնակուած էին օսմանեան հաշուառումից դուրս մնացած դժուարամատչելի շրջաններում՝ Սասունի, Մօսկանի եւ այլ տարածքներում⁶: Հարց է ծագում, թէ ի՛նչ տուեալների հիման վրայ էր օսմանեան կառավարութիւնը որոշում, որ չհաշուառուած քուրդ բնակչութեան թիւը 200,000 է, այլ ոչ թէ, ասենք, 150,000 կամ 250,000, ինչպէս նաեւ՝ ինչու՞ համապատասխանաբար չէր աւելացնում նաեւ հայերի թուաքանակը, քանի որ նոյն տարածքներում քրդերի հետ առկայ էր մեծ թուով հայ բնակչութիւն, որը նոյնպէս ամբողջովին դուրս էր մնում օսմանեան մարդահամարների ընթացքում իրականացուող հաշուառումից:

Ստորեւ Աղիասակ 11ում ներկայացնում ենք Պիթիսի նահանգի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1890ականներից առ 1914 հիմնական վիճակագրական սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալները.-

¹ Karpat, էջ 148–149:

² Turkey, № 8 (1896). Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, էջ 98:

³ Karpat, էջ 168:

⁴ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878–1948, էջ 324:

⁵ Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman, էջ 7:

⁶ Karpat, էջ 150:

Աղյուսակ 11. Պիթլիսի նահանգի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան քիւն ըստ տարրեր սկզբնաղբիւրների տուեալների (1890ականներից 1914)

№	Վարչական միատր	1891 Քիւն ⁷	1897 օսմանեան ⁸	1899 Մաեսկի ⁹	1912 Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողով ¹⁰	1912 Օլֆերեւ ¹¹	1914 օսմանեան ¹²	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խումբ ¹³
1	Պիթլիսի գաւառ	70,403	48,691	76,200	-	-	72,977	73,000
2	Մուշի գաւառ	66,752	77,884	98,088	-	-	99,548	68,000
3	Կէնճի գաւառ	64,448	41,972	57,640	-	-	51,011	54,000
4	Սղերդի գաւառ	52,397	68,845	65,392	-	-	86,463	66,000
Ընդամենը		254,000	237,392	297,320	182,000¹⁴	281,000	309,999	261,000

Ինչպէս կարելի է տեսնել վերը ներկայացուած աղյուսակում զետեղուած տուեալներից՝ Պիթլիսի նահանգի տարածքում կար մօտ 240,000–310,000 շունչ իսլամադաւան ազգաբնակչութիւն (հաշուի չենք առել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողովի 1912ի տուեալները, որոնք չեն ընդգրկում նահանգի տարածքն անբողջութեամբ):

Ինչեւէ, Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրեակի դրութեամբ նահանգի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան մօտաւոր քիւր հաշուարկելու նպատակով կարող ենք օգտագործել 1915ին առաւել մօտ կանգնած չորս սկզբնաղբիւրների

⁷ Cuinet, էջ 527:

⁸ Karpat, էջ 196–197:

⁹ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилайетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220–223:

¹⁰ Leart, էջ 60–61:

¹¹ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ*, էջ 285:

¹² *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman*, էջ 7:

¹³ Zamir, էջ 104:

¹⁴ Ըստ աղբիւրի՝ վիճակագրութեան մէջ ներառուած չէ Սղերդի գաւառի հարաւային շրջանների բնակչութեան քիւր: Աղբիւրում վարչական միատրները որոշակի չեն նշուում, սակայն կարելի է ենթադրել, որ խօսքն առաջին հերթին գնում է Էրուհի եւ Պէրվարի գաւառակների տարածքի մասին:

1899ի Մաեսկու, 1912ի Օլֆերեի, 1914ի օսմանեան, 1914ի ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի տուեալներից միջին քիւ հանելու մեթոդը: Համապատասխան հաշուարկի համաձայն Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին նահանգի իսլամադաւան բնակչութեան քիւր մօտ 290,000 էր:

Մեր տրամադրութեան տակ առկայ սկզբնաղբիւրներից իսլամադաւանների ըստ ազգութեան բաշխման տուեալներ են պարունակում 1899ի Մաեսկու, 1912ի Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողովի, 1912ի Օլֆերեի եւ 1914ի ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի վիճակագրութիւնները (Աղիւսակ 12):

Աղիւսակ 12. Պիթլիսի նահանգի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան քիւն ըստ ազգութիւնների

№	Վարչական միատր	1899 Մաեսկի ¹⁵	1912 Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողով ¹⁶	1912 Օլֆերեի ¹⁷	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խումբ ¹⁸
1	Թուրքեր	23,632	40,000	10,000	60,000
2	Չերքէզներ	-	10,000	1000	
3	Զրդեր	273,688	132,000 ¹⁹	270,000	201,000
Ընդամենը		297,320	182,000	281,000	261,000

Ինչպէս կարելի է տեսնել վերը գետեղուած աղիւսակից, ի տարբերութիւն Պիթլիսի նահանգի ընդհանուր իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տուեալների, որոնք քիչ թէ շատ մօտ են իրար, առանձին թուրք եւ չերքէզ ազգաբնակչութեան թուաքանակների հարցում տուեալները բաւականին շօշափելի տատանում են. թուրք ազգաբնակչութեան պարագայում տարբերութիւնն առաւել ցածր է բարձր տուեալների միջեւ մօտ 6 անգամ է (10,000՝ Օլֆերեի - 60,000՝ ԱՄՆ Տեղեկատուական Փորձագիտական Խումբ), չերքէզների պարագայում մօտ 10 անգամ (1000՝ Օլֆերեի - 10,000՝ Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողով): Սա, անշուշտ, հետե-

¹⁵ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220–23:

¹⁶ Leart, էջ 60–61:

¹⁷ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ*, էջ 285:

¹⁸ Zamir, էջ 104:

¹⁹ Այդ թումն նստակեաց քրդեր՝ 35,000, թափառաշրջիկ՝ 42,000, դվրաշներ՝ 8000, գազա, քմրի, չարքըր՝ 47,000:

Աղյուսակ 13. Պիթլիսի նահանգի ոչ-հայ քրիստոնեայ եւ այլակրօն ազգաբնակչութեան թիւն ըստ տարբեր սկզբնաղբիւրների տուեալների

№	Վարչական միատր	1891 Քիւնէ ²⁰	1899 Մաեսկի ²¹	1912 Հայոց պատրիարքարան- Ապահովութեան Յանձնաժողով ²²	1912 Օլֆերեի ²³	1914 օսմանեան ²⁴	1914 ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խումբ ²⁵
1	Ասորի յակոբիկեաններ	6190	2696	15,000	5000	3992	13,000
2	Ասորի կաթողիկներ (քաղղէացիներ)	2600	2856		4000	4356	
3	Ղպտիներ	372	400	-	400	-	-
4	Յոյներ	210	-	-	-	-	-
5	Եզդիներ	3863	3240	5000	4000	-	4000
6	Գնչուներ	-	-	-	500	-	-
7	Այլ	-	-	-	100	-	2000
Ընդամէնը		13,235	9192	20,000	14,000	8348	19,000

²⁰ Cuinet, էջ 527:

²¹ Маевскій, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220–23:

²² Leart, էջ 60–61:

²³ *Сборникъ дипломатическихъ документовъ*, էջ 285:

²⁴ *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman*, էջ 7. ցումի՝ Karpat, էջ 174–75, 188–89:

²⁵ Zamir, էջ 104:

Ժ. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուաքանակի հաշուարկի մեթոդաբանությունը

Աշխատանքի այս՝ ԺԱ բաժնում ներկայացնում է Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության թուաքանակի մեր հաշարկն ըստ գաւառակների: Իրականութեանը մօտ պատկեր ստանալու նպատակով մեր կողմից մէկտեղուել եւ համադրուել են տուեալ գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրի նշանակութիւն ունեցող հնարաւորինս մեծ թուով վիճակագրութիւններ:

Կազմել ենք Պիթլիսի նահանգի իւրաքանչիւր գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալների համեմատական աղիւսակներ՝ փորձելով ըստ տարբեր սկզբնաղբիւրների հնարաւորինս ամբողջական ներկայացնել տուեալ վարչական միաւորում Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գոյութիւն ունեցող հայաբնակ բնակավայրերը:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկի հիմք ընդունել ենք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հրահանգով Օսմանեան Կայսրութեան, այդ թում՝ Պիթլիսի նահանգի տարածքում գործող հայկական եկեղեցական-թեմական կառոյցների կողմից 1913–14ի ընթացքում կազմուած վիճակագրութիւնների տուեալները (նշուած ձեռնարկի նկատմամբ նաեւ օգտագործում ենք 1913ի վիճակագրոյց եւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար անուանումները)¹ համադրելով եւ լրացնելով դրանք մեր տրամադրութեան տակ առկայ այլ արժանահաւատ տուեալների հետ (Պիթլիսի նահանգից Մեծ Եղեռնը վերապրածների կողմից իրենց հայրենի բնակավայրերի մասին հաղորդուող տեղեկութիւններ, կոտորածից մազապուրծ եղած եւ Արեւելեան Հայաստանում եւ Կովկասում ապաստանած փախստականների հաշուառման տուեալներ, օժանդակ այլ սկզբնաղբիւրներ):

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալները հաշուարկների հիմքում դնելը մենք այայմանաւորում ենք հետեւեալ հիմնական նկատառումներով.-

1. Մարդահամարը կատարուել է մի մարմնի կողմից, որն ի պաշտօնէ ներկայացնում էր Օսմանեան Կայսրութեան հայ համայնքը, ունէր 1863ին ազգային սահմանադրութեամբ սահմանուած լիազօրութիւններ եւ, ինչը գուցէ աւելի էական է, լծակներ (թեմական կառոյցների ցանց, տարածքին ծանօթ հոգեւորականներ)՝ արեւմտահայութեան առաւել ամբողջական հաշուառում իրականացնելու համար.

¹ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 92–115:

2. Մարդահամարը Մեծ Եղեռնին ժամանակագրական առումով առաել մօտ իրականացուած արեւմտահայութեան հաշուառումն է.
3. Մարդահամարը մեզ հասած աղբիւրներից առաել մանրամասնն ու ամբողջականն է. առկայ են նահանգի գրեթէ բոլոր (բացառութեամբ Սասունի որոշ շրջաններ) վարչական միաւորների համար մարդահամարի գիւղացուցակները:

Դրա հետ մէկտեղ, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալները զերծ չեն թերութիւններից, ինչը եւ պայմանաւորում է դրանք այլ տուեալների հետ համադրելու, ճշտելու, փոխարացնելու անհրաժեշտութիւնը: Առանձնացնենք այդ թերութիւններից հիմնականները.-

1. Մարդահամարի գիւղացուցակները սպառիչ եւ լիարժեք չեն. կան բնակավայրեր, նոյնիսկ՝ առանձին շրջաններ, որոնց վերաբերեալ տուեալները բացակայում են.
2. Որոշ շրջանների համար մարդահամարի գիւղացուցակի հիմքում դրուած են իրականից ցածր օսմանեան հաշուառման տուեալները: Դա պայմանաւորուած էր այն հանգամանքով, որ որոշ ենթաթեմեր տարբեր առարկայական եւ ենթակայական պատճառներով (ժամանակի սղութիւն, ֆինանսական եւ կազմակերպական աղբիւրների պակաս եւն.) ի վիճակի չեն եղել սեփական ուժերով բնակչութեան հաշուառում իրականացնել եւ դրա փոխարէն տուեալներ են վերցրել օսմանեան իշխանութեան տեղական մարմիններից, մասնաւորապէս բնակչութեան հաշուառման վարչութեան (Nüfus-u Umumi Idaresi) տեղական բաժանմունքներից²:

Պիթլիսի նահանգի տուեալ վարչական միաւորի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկն իրականացուել է հետեւեալ մեթոդների կիրառմամբ.-

1. Այն դէպքում, երբ Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի գիւղացուցակին զուգահեռ այլ արժանահաւատ հայկական աղբիւրները տրամադրում են տուեալ ժամանակահատուածին վերաբերող այլ գիւղացուցակներ կամ առանձին գիւղերի տուեալներ, մենք կիրառել ենք առկայ աղբիւրների տուեալներից միջին թիւ հանելու մեթոդը:
2. Այն դէպքում, երբ Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի գիւղացուցակից դուրս է թողնուել բնակավայր կամ բնակավայրեր, որոնք արժանահաւատ երկու եւ աւելի այլ աղբիւրների կողմից Մեծ Եղեռնի նախօրեակի դրութեամբ վկայուած են որպէս հայաբնակ՝ մենք մեր հաշուարկում յաւելել ենք պակասող բնակավայրը:

² Օսմանեան կառավարութեան վիճակագրական համակարգի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Stanford J. Shaw, “The Ottoman sensus system and population, 1831–1914,” *International Journal of Middle East Studies*, Oct., 1978:9(3), էջ 325–38:

3. Այն դեպքում, երբ տուեալ գաւառակի համար Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալը բացակայում է, մենք հաշուարկի հիմքում դրել ենք տուեալ ժամանակահատուածին վերաբերող կամ առաւել մօտ կանգնած այլ գիղացուցակ, ներկայացնելով տուեալ ցուցակն ընտրելու պատճառ(ներ)ը:
4. Այն դեպքում, երբ տուեալ ժամանակահատուածին վերաբերող զուգահեռ այլ գիղացուցակ բացակայում է, սակայն այլ տուեալներով երեւում է, որ Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալը թեր-հաշուառում է հայ բնակչութիւնը, մեր կողմից կիրառուել է թերհաշուառման գործակցի սահմանմամբ որոշակի չափով պատրիարքարանի տուեալը շտկելու մեթոդը:

Առաւել ճշգրիտ հաշուարկ կատարելու նպատակով առանձին դեպքերում չենք սահմանափակուել վերոնշեալ միայն մէկ մեթոդի կիրառմամբ, այլ համադրել ենք դրանցից միքանիսը:

Տուեալ վարչական միատրի համար Մեծ Եղեռնի նախօրեակին հայ բնակչութեան թուաքանակի մեր կողմից ստացուած թիւը կլորացուել է մինչեւ ամէնամօտ տասնեակը:

Տուեալ վարչական միատրի կազմում ընդգրկուած գիղախմբերի ու բնակավայրերի հարցում առաջնորդուել ենք *Հայկական համառօտ հանրագիտարանի* «Պիթլիսի նահանգ» բառօրոյում ներկայացուող գիղացուցակով³: Բնակավայրերի անունների գրելաձեւերը տալիս ենք ըստ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի ցուցակի: Այն դեպքում, երբ տուեալ բնակավայրի անունը մարդահամարի ցուցակում բացակայում է՝ առաջնորդուել ենք այլ կարեւոր սկզբնաղբիւրների կողմից (Ա-Դօ, Նազարէթ Մարտիրոսեան, Թէոդիկ) տրուող գրելաձեւով՝ դրա մասին համապատասխանաբար նշելով ծանօթագրութեան մէջ: Առանձին դեպքերում տուել ենք բնակավայրի անուն տարընթերցումները:

Մեզ չի յաջողուել գտնել եւ հայկական աղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալների հետ համեմատել Պիթլիսի նահանգի բնակչութեանը վերաբերող 1878–1914ի ընթացքում օսմանեան կառավարութեան կողմից անցկացուած մարդահամարների եւ ոչ մի գիղացուցակ: Եթէ անգամ դրանք պահպանուել են թուրքական արխիւներում, ապա առ այսօր չեն դրուել գիտական շրջանառութեան մէջ եւ յայտնի չեն անգամ օսմանեան վիճակագրութեամբ զբաղուող եւ օսմանեան արխիւներում նիւթերի հետ աշխատած թուրք եւ արեւմտեան ուսումնասիրողներին (Շոու, Կարպատ, ՄըքՔարթի)⁴:

³ *Հայկական համառօտ հանրագիտարան, հտր. 1, Ա-Դաջում, ՀԽՀ գլխ. խմբ., Երեւան, 1990, էջ 532–35:*

⁴ Մասնաւորապէս, Օսմանեան Կայսրութեան ժողովրդագրութեան հարցերով զբաղուող ամերիկացի ուսումնասիրող Մըք-Քարթին նշում է, որ թուրքական արխիւներում տեսել է ըստ շնչերի եւ տների ոչ-մահմեդական բնակչութեան հաշուառման տուեալները, սակայն ի վիճակի չի եղել դրանցից օգտուելու, քանի որ այդ նիւթերն իբր «դասակարգուած չէին» (McCarthy, *Muslims and minorities*, էջ 84):

Ինքնին հասկանալի է, որ աշխատանքում ներկայացրած վիճակագրական նիւթը սպառիչ չէ: Տարբեր աղբիւրներում ցաքուցիր առկայ են բազմաթիւ տուեալներ Պիթլիսի նահանգի առանձին բնակավայրերի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ, որոնց հաւաքումը դուրս է եղել մեր հետազոտութեան շրջանակներից: Նաեւ բնաւ չի կարելի բացառել, որ յետագայում կարող են գիտական շրջանառութեան մէջ դրուել ինչպէս նահանգի ամբողջական, այնպէս էլ դրա առանձին շրջաններին վերաբերող սկզբնաղբիւրային արժէք ունեցող նորայայտ վիճակագրութիւններ:

Նշենք նաեւ, որ մեր նպատակից դուրս է եղել Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրեակի դրութեամբ Պիթլիսի նահանգի բոլոր հայաբնակ բնակավայրերի սպառիչ եւ ճշգրիտ ցուցակ կազմելը, ինչպէս նաեւ բնակավայրերի քարտեզի վրայ տեղագրելը: Չենք բացառում, որ նահանգի սակաւաթիւ հայ բնակչութիւն ունեցող առանձին բնակավայրեր դուրս են մնացել մեր հաշուարկից, սակայն գտնում ենք, որ դա էական ազդեցութիւն չի ունեցել հաշուարկի արդիւնքների արժանահաւատութեան վրայ՝ հաշուի առնելով օգտագործուած մեթոդաբանութիւնը:

Ըստ առանձին վարչատարածքային միաւորների հայ ազգաբնակչութեան հաշուարկի արդիւնքները ներկայացնելուց յետոյ նպատակայարմար ենք գտել առանձնացնել եւ ներկայացնել տուեալ վարչատարածքային միաւորում մուսուլմանների եւ այլ խոշոր էթնօկրօնական խմբերի թուաքանակի վերաբերեալ 1899ի Մաեսկուո եւ 1914ի օսմանեան կառավարութեան վիճակագրութիւններից քաղուած տուեալները, որից յետոյ հայ բնակչութեան մեր ստացած թուի եւ այլ ազգութիւնների համար՝ 1914ի օսմանեան վիճակագրութեան տուեալների գումարման միջոցով որոշել ենք տուեալ վարչատարածքային միաւորում ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւը եւ ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ հայերի տեսակարար կշիռը:

ԺԱ. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչության բուխ հաշուարկ

1. ՊԻԹԼԻՍԻ ԳԱՒԱՌ

1.1. Պիթլիսի գաւառակ¹

1878–1914՝ Պիթլիսի գաւառակի հայ բնակչութեան բուաքանակի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1878–80. Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար (հիմքում դրուած են Տեւկանցի կողմից 1878ի ամռանը հաւաքուած տուեալները)² 15,523 շունչ (այդ բում Բաղէշ քաղաք՝ 5964, շրջակայ գիւղեր (Փարխանդ, Դատուան)³ 5544, Տատիկ՝ 2394, Գէօզալդարա՝ 1621)².
2. 1882. Բաղէշի առաջնորդարան՝ 3029 տուն - 20,666 շունչ, այդ բում Բաղէշ քաղաք՝ 1532 տուն - 10,724 շունչ, Տատիկ 655 տուն - 3853 շունչ, Գէօզալդարա 339 տուն - 2459 շունչ, Փարխանդ 181 տուն - 1378 շունչ, Դատուան 322 տուն - 2252 շունչ (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 16)³: 1882ի այս տուեալները օգտագործուել են նաեւ Ա-Դոյի կողմից, որը գաւառակի համար հաղորդում է 21,690 հայ բնակչութիւն, որից 10,000ը քաղաքում (1600 տուն), 11,690ը (1670 տուն)⁴ գաւառակի 46 հայաբնակ գիւղերում⁴.
3. 1891. Քինէ՝ 16,286 շունչ⁵.
4. 1899. Մաեւսկի՝ 3436 տուն հայ, որից Պիթլիս քաղաքում՝ 1550 տուն, գաւառակի հայաբնակ բնակավայրերում՝ 1886 տուն: Հեղինակը մէկ տան վրայ հաշւում է 8 շունչ, ստանալով գաւառակի համար 27,488 շունչ հայ բնակչութիւն (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 16)⁶.
5. 1913ի Բաղէշի թեմի վիճակացոյց (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար)⁶ 3255 տուն -

¹ Պիթլիս քաղաք եւ շրջակայ գիւղեր, Փարխանդի, Դատուանի, Ազնուածորի (Գէօզալդարա), Տատիկի եւ Չուխուրի գիւղախմբեր:

² Տեւկանց, էջ 107:

³ Ե. Ս., «Տանկական Հայաստան. մարդաթիւ եւ հարկահամար Բաղէշոյ վիճակի», *Արշագանք*, Թիֆլիս, 1882, № 18, էջ 278–80. նաեւ՝ Հ.Ս. Էփրիկեան, *Պարկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հիթր. առաջին, Ա–Ը*, տպարան Ս.Ղազար, Վենետիկ, 1902, էջ 365: Գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 16:

⁴ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 157:

⁵ Cuinet, էջ 562:

⁶ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансакого и Битлиссакого вилайетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220:

21,814 հայ բնակչություն, որից 7241ը (1135 տուն)՝ Պիթլիս քաղաքում, 14,573ը (2120 տուն)՝ գաւառակի 46 հայաբնակ գիւղերում (Չուխտրի գիւղախումբը ներառեալ) (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 16)⁷:

Մենք հնարատրութիւն ունենք համադրել 1913ի վիճակացոյցի տուեալները Պիթլիսի գաւառակի Տատիկի գիւղախմբի եւ առանձին այլ գիւղերից Մեծ Եղեռնը վերապրածների կողմից իրենց հայրենի բնակավայրերի հայ բնակչութեան քուաքանակի մասին հաղորդուող տեղեկութիւնների հետ (Աղիւսակ 14 եւ 15): Համադրումը ցոյց է տալիս, որ վիճակացոյցի հաղորդած թիւը միջինը շուրջ 20–25%ով ցածր է տուեալ գիւղի վերապրած բնակչի վկայած տուեալից: Սա փաստարկ է առ այն՝ որ թեմական իշխանութիւնները թերի են հաշուառել Պիթլիսի գաւառակի հայ բնակչութիւնը: Նշենք, որ 1913ի Բաղէշի թեմի վիճակացոյցի թիւը շատ չի տարբերում նոյն ժամանակաշրջանի համար օսմանեան կառավարութեան կողմից հաղորդուող տուեալից (ըստ 1914ի օսմանեան վիճակագրութեան՝ գաւառակում բնակւում էր 19,123 հայ)⁸, ինչը հիմքեր է տալիս ենթադրելու, որ վիճակացոյցի կազմման ժամանակ Պիթլիսի թեմական կառոյցներն ինքնուրոյն հաշուառում չեն իրականացրել, այլ օգտուել են օսմանեան ցուցակներից:

⁷ Հաշուարկը մեր կողմից ըստ մարդահամարի գիւղացուցակի տուեալների (տե՛ս ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 49–52): Նոյն տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փապուճեանի հաշուարկով 57 հայաբնակ բնակավայր - 23,899 շունչ հայ (Kevorkian ու Paboudjian, էջ 59, 469): Տարբերութիւնը բացատրում է նրանով, որ ֆրանսահայ ուսումնասիրողները գաւառակի գիւղացուցակը լրացնում են Ա-Դոյի *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները* գրքում զետեղուած գիւղացուցակի տուեալներով, ինչը մեր կարծիքով արդարացուած չէ, քանի որ Ա-Դոյի տուեալները արտացոլում են աւելի վաղ ժամանակաշրջանի (1880ականների սկզբներ) իրողութիւնը: Սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին, յատկապէս 1895–96ի զանգուածային կոտորածների հետեւանքով, Պիթլիսի նահանգի որոշ բնակավայրեր հայաթափուել էին եւ առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին դեռեւս չէին վերականգնել իրենց հայ բնակչութիւնը:

Պիթլիսի գաւառակի 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի գիւղացուցակը տե՛ս նաեւ՝ Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 59–67, 536–37:

Աղյուսակ 14. Պիրլիսի գաւառակի Տատիկի գիւղախմբի հայ բնակչութեան թուաքանակն ըստ 1913ի վիճակացոյցի եւ վերապրածների վկայութիւնների տուեալների

№	Բնակավայր	1913 Քաղէչի առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		Մեծ Եղեռնը վերապրածների վկայութիւններ ⁹	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Պաս	60	351	70	420
2	Կէլիօկ	30	162	60	410
3	Ծղկամ	50	277	40	280
4	Կէխր	20	191	40	320
5	Մոճկոնք	39	292	50	400
6	Ոստին	31	224	40	280
7	Սասիկ	28	193	35	280
8	Վանիկ	61	380	60	420
9	Խուլքիկ	490	2598	500	3500 ¹⁰
Ընդամենը		809	4668	895	6310

⁹ Վերապրած Սարգիս Կարիպեանի կողմից Տատիկի գիւղախմբի համար հաղորդած տուեալները (Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայութիւններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հրք. II, Պիրլիսի նահանգ, գլխ. խմբ. Ա. Վիրաբեան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2012, էջ 66–67):

¹⁰ Վերապրած Ասպատուր Բրուտեանի տուեալները (նոյն, էջ 69):

Աղյուսակ 15. Պիթլիսի գաւառակի որոշ գիւղերի հայ բնակչութեան թուաքանակն ըստ 1913ի վիճակագրոյցի եւ վերապրածների վկայութիւնների տուեալների

№	Բնակավայր	1913 Քաղէշի առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		Վերապրածների վկայութիւններ	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Հանդ	50	321	55	500 ¹¹
2	Կարք	56	384	60	500 ¹²
3	Թուխ	50	349	60	610 ¹³
4	Տօփ	31	224	35	300 ¹⁴
Ընդամենը		187	1278	210	1910

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը որոշելու նպատակով որպէս հիմք ընդունել ենք 1913ի վիճակագրոյցի (Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար) տուեալները: Այն բնակավայրերի դէպքում, որոնց համար առկայ է Մեծ Եղեռնը վերապրողի կողմից հաղորդուող զուգահեռ տուեալ՝ բնակչութեան թիւը որոշուել է երկու տուեալից միջին թիւը հանելով: Մնացած բնակավայրերի դէպքում 1913–14ի մարդահամարի տուեալները թողնուել են անփոփոխ: Պիթլիս քաղաքի պարագայում Մեծ Եղեռնի նախօրեակին բնակչութեան համար ընդունուել է կլորացուած 10,000 թիւը, որը վկայում է այլ աղբիւրների (Ա-Դօ,¹⁵ Սասունի¹⁶) կողմից: Այս սկզբունքների հիման վրայ կատարուած հաշուարկների համաձայն (Աղյուսակ 16), Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պիթլիսի գաւառակում կար 3548 տուն - 25,713 շունչ հայ բնակչութիւն, որից Պիթլիս քաղաքում՝ 1370

¹¹ Վերապրած Յովսէփ Մարտիրոսեանի տուեալները (նոյն, էջ 72):

¹² Վերապրած Բագրատ Պետրոսեանի տուեալները (նոյն, էջ 71):

¹³ Վերապրած Իգիթ Մանուկեանի տուեալները (նոյն, էջ 68):

¹⁴ Վերապրած Մխիթար Միրզոյեանի տուեալները (նոյն, էջ 76):

¹⁵ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 157:

¹⁶ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 334:

Աղյուսակ 16. Պիթլիսի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրեակին

№	Քնակավայր	1880-81 Քաղէշի առաջնորդարան		1899 Մաեսակի		1909 Ա-Ղօ		1880-81 Քաղէշի առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1899 Մաեսակի	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Պիթլիս (Քաղէշ) ք.	1532	10,726	1550	12,400	1600	10,000	1135	7241	1370	10,000
<i>Չուխուրի գիւղախումբ</i>											
2	Մսուրի	-	-	2	16	-	-	-	-	-	-
3	Մուշեղշէն	-	-	26	208	-	-	68	401	68	401
4	Մօզակ	-	-	19	152	-	-	21	128	21	128
5	Ճապկիս	-	-	6	48	-	-	5	27	5	27
6	Մարակէօլէ (Էրուն)	-	-	-	-	-	-	13	92	13	92
7	Քսիսամ	-	-	-	-	-	-	18	150	18	150
<i>Դապրուանի և Փարիսանդի գիւղախմբեր</i>											
8	Այամէք	4	28	-	-	4	28	-	-	-	-
9	Աղբրձոր	9	53	5	40	9	53	-	-	-	-
10	Ամայ	8	35	6	48	8	35	7	23	7	23
11	Գոնն	58	302	18	144	-	-	59	589	59	589
12	Դատուան	70	512	53	424	120	512	135	1298	135	1298
13	Էլմար	16	132	13	104	16 ¹⁸	132	-	-	-	-
14	Թուխ	41	272	25	200	25 ¹⁹	208	50	349	55	480
15	Խախտէ	31	207	27	216	50	207	39	370	39	370
16	Խարթկող	4	48	12	96	4	48	11	199	11	199
17	Խմպլջուր	12	74	11	88	12	74	15	62	15	62
18	Խնձորգին	22	170	-	-	-	-	39	370	39	370
19	Ծվար	17	86	25	200	20	86	20	180	20	180
20	Կամախ	41	266	45	360	41	266	49	423	49	423
21	Կորու (Կորվու) Վերին	60	575	25	200	60	575	64	527	64	527
22	Կորու (Կորվու) Վարի			19	152			31	235	31	235
23	Հօրմզ	14	80	5	40	14	80 ²⁰	23	130	23	130

¹⁸ Ա-Ղօ-ն գիւղը տեղադրում է Խլաթի գաւառակի կազմում:

¹⁹ Ա-Ղօ-ն գիւղը տեղադրում է Խլաթի գաւառակի կազմում:

²⁰ Ըստ Պետոյեանի՝ գիւղն ուներ 60 տուն հայ (Վարդան Պետոյեան, *Սասնայ ազգագրութիւնը*, ՀՍՍՌ-ԳԱ հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1965, Երեւան, 1965, էջ 12):

24	Մարզորդ ստորին	25	182	15	120	25	182 ²¹	28	173	28	173
25	Մարզորդ վերին	7	53	10	80	7	53	-	-	-	-
26	Մզրէ	20	134	25	200	25	134	30	155	30	155
27	Ծղկամ (Ջրլքան)	7	50	7	56	7	50	25	150	25	150
28	Պապշէն	35	325	35	280	35	325	50	490	50	490
29	Պօռ	46	392	60	480	100	392	59	524	59	524
30	Ռ-ռնուա	8	60	-	-	8	60	-	-	-	-
31	Սնդեան	3	22	4	32	3	22	10	40	10	40
32	Ուրտափ	58	534	60	480	80	302	88	584	88	584
33	Փարխանդ	51	331	50	400	51	311	40	230	40	230
<i>Ազնուաչորի (Գէօգարայի) գիւղախումբ</i>											
34	Արբերդ	2	21	2	16	2	21	-	-	-	-
35	Բարբան	3	18	6	48	3	18	-	-	-	-
36	Ջնէր	-	-	-	-	-	-	2	14	2	14
37	Խարզիթ	25	168	-	-	25	168	23	170	23	170
38	Խարթ	8	64	15	120	8	64	10	88	10	88
39	Խումն	20	162	-	-	20	162	-	-	-	-
40	Կարթ	40	335	42	336	40	335	56	384	58	442
41	Կոտոմ	4	39	4	32	4	39	-	-	-	-
42	Կուր	57	514	-	-	57	514	-	-	-	-
43	Հանդ	38	238	38	304	38	238	50	321	53	411
44	Հօրձագ	8	57	10	80	8	57	17	56	17	56
45	Սագ	47	293	50	400	47	293	72	406	72	406
46	Նէլ	27	181	18	144	27	181	36	232	36	232
47	Սաղնուս	-	-	-	-	-	-	2	11	2	11
48	Տաշտօփ	13	70	18	144	13	70	15	100	15	100
49	Տօփ	20	114	21	168	20	114	31	224	33	262
<i>Տարիկի գիւղախումբ</i>											
50	Խուլթիկ	334	1779	560	4480	334	1779	490	2598	495	3049
51	Ծղկամ	41	243	25	200	41	243	50	277	45	279
52	Կէլիօկ	27	184	40	320	27	184	30	162	45	286
53	Կէխար	19	147	20	160	19	147	20	191	30	256
54	Մոճկոնք	43	291	45	360	43	291	39	292	46	346
55	Շէն	12	73	-	-	12	73	-	-	-	-
56	Ռստին	27	134	30	240	27	134	31	224	36	252
57	Պաս	58	441	55	440	58	441	60	351	65	386
58	Սասիկ	27	158	20	160	27	158	28	193	32	237
59	Սափ	7	41	-	-	7	41	-	-	-	-
60	Վանիկ	60	362	52	416	60	362	61	380	61	400
Ընդամենը		3166	21,776	3229	25,832	3291	20,262	3255	21,814	3548	25,713

²¹ Ըստ Պետոյեանի՝ Մարզորդն ունէր 100 տուն հայ:

1.2. Խլաթի գաւառակ

Խլաթի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները.-

1. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան՝ 25 հայաբնակ բնակավայր²², 1001 տուն - 8656 շունչ²³.
2. 1880. «Սովելոց Յանձնաժողով»²⁴՝ 9864 շունչ²⁵.
3. 1882. *Արշագանք* շաբաթաթերթ՝ 23 հայաբնակ բնակավայր, 930 տուն - 8538 շունչ²⁶.
4. 1899. Մաեսկի՝ 1054 տուն - 8432 շունչ հայ բնակչութիւն²⁷.
5. 1913. Բաղէշի թեմի վիճակացոյց (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար) 22 հայաբնակ բնակավայր, 1771 տուն - 13,860 շունչ²⁸.

²² Ներառեալ Էլմալը, Թուխ եւ Ուրտափ բնակավայրերը:

²³ Մշոյ առաջնորդարանի վիճակագրութիւնը ուղարկուել է Կ. Պոլիս 1880ի Նոյեմբերին (Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, «Վիճակագիր հայոց Տարօնոյ», *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 24 Նոյեմբերի (6 Դեկտեմբերի) 1880, էջ 2): Տուեալները վերատպուել են Էփրիկեանի *Պատկերագրող բնաշխարհիկ քառարանում*, *հրր. առաջին*, Ա–Ը, էջ 175): Նոյն վիճակագրութիւնը որոշակի փոփոխութիւններով (դուրս է թողնուած Ուրտափ գիղը)՝ Ա-Գոյի մօտ (Ա-Գօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 89):

²⁴ Ստեղծուել է Հայոց պատրիարքարանին կից 1877–78ի ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապէս յետոյ, պատերազմից տուժած հայաբնակ շրջանների սովեալներին մթերք մատակարարելու նպատակով:

²⁵ Այլ մանրամասներ բացակայում են (Ա. Թոխմախեան, *Հայրենիքի պահանջներ եւ հայ գիղացին: Հրապարակախօսութիւն կատարուած Մայիսի 29-ին եւ կրկնուած Յունիսի 12-ին Արծրունու թարրոնում*, տպ. Կովկաս. փոխ. գլխ. կառավ., Թիֆլիս, 1881, էջ 44):

²⁶ Խլաթի գաւառակի վիճակագրութիւնը ներկայացուած է «Բաղէշի հիւսիսկողմը» ներառուած բնակավայրերի մէջ (Ե. Ս., «Տաճկական Հայաստան. մարդաթիւ եւ հարկահամար Բաղէշոյ վիճակի», էջ 278. նաեւ՝ Էփրիկեան, էջ 365):

²⁷ Հեղինակը նշում է, որ անձամբ միքանի անգամ այցելել եւ ուսումնասիրել է Խլաթի գաւառակը (Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ. Статистическій очеркъ*, էջ 220: Գաւառակի գիղացուցակը տե՛ս նոյն, *Отдѣлъ приложеній*, էջ 93):

²⁸ Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ մարդահամարի գիղացուցակի տուեալների (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 49–52): Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փապուճեանի կողմից կատարուած հաշուարկով Խլաթի գաւառակում կար 22 հայաբնակ բնակավայր, 1679 տուն - 13,432 շունչ հայ: Տարբերութիւնը բացատրում է նրանով, որ ուսումնասիրողները գաւառակի կազմից հանել եւ Պիթլիսի գաւառակի կազմում են հաշուառել Շամիրամ եւ Ջրհոր բնակավայրերի հայ բնակչութիւնը (Kévorkian/Paboudjian, էջ 59, 474):

6. 1914. Մարտիրոսեան²⁹ 23 հայաբնակ բնակավայր, 1664 տուն - 12,575 շունչ³⁰:

1880–81ի եւ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի տուեալների համադրումը վկայում է, որ նշուած ժամանակահատուածում հայ ընտանիքների թուաքանակի աճը կազմել է 90%, հայ բնակչութեան աճը 62%, ինչն ըստ երեւոյթին ոչ-այնքան բնական աճի, որքան հաշուառման գործընթացի բարելաւման արդիւնք է: 1880–81ին մէկ տան վրայ ընկնող բնակիչների միջին թիւը կազմում էր 9,2, իսկ 1913–14ին՝ 7.8 շունչ: Ելնելով վերոնշեալից՝ կարելի է առաջարկել Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խլաթի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի ճշտման երկու մեթոդ.- 1) տների թուաքանակի աճի ցուցանիշը (90%) բնակչութեան թուաքանակի վրայ տարածումը եւ 2) 1880–81ին մէկ տան վրայ ընկնող բնակիչների միջին թուի ցուցանիշը 1913–14ի տուեալների վրայ տարածումը:

Կիրառելով առաջին մեթոդը՝ մենք տարածում ենք 1880–1914՝ վկայուող տների թուի 90% աճը հայ բնակչութեան թուաքանակի վրայ: Ըստ այդմ, 1914ին գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը կազմում է 16,222 շունչ:

1880–81ին մէկ տան վրայ ընկնող բնակիչների միջին թուի ցուցանիշի 1913–14ի տուեալների վրայ տարածման մեթոդով վերցնում ենք աղբիւրի կողմից 1880–81ին վկայուող մէկ տան վրայ ընկնող բնակիչների միջին թիւը եւ բազմապատկում այն նոյն աղբիւրի կողմից 1913–14ի հաշուառուած տների թուաքանակի վրայ՝ 1771: Ըստ այդմ, 1914ին գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը կազմում է 16,293 շունչ:

Այսպիսով այս երկու մեթոդների կիրառմամբ մեր կողմից կատարուած հաշուարկի արդիւնքում կարող ենք եզրակացնել, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խլաթի գաւառակի՝ հաշուարկի մէջ ընդգրկուած 23 հայաբնակ բնակավայրերում կար մօտ 1770 տուն հայ՝ շուրջ 16,200 շունչ հայ բնակչութեամբ³¹:

Ըստ որոշ օժանդակ աղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալների՝ գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը նոյնիսկ մի փոքր աւել է եղել: Այսպէս, Մանագկերտի առաջնորդական փոխանորդ Յովհաննէս քահանայ Տէր-Աւետիսեանի կողմից Գեորգ Ե. կաթողիկոսին 1915 Մայիսի 28ին ուղարկած զեկուցագրում հղորդում է, որ Խլաթի

²⁹ Մարտիրոսեանը՝ իբրեւ ուսուցիչ, Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար եւ թուրքական կառավարութեան ելեւմտական վարչութեան պաշտօնեայ, առիթ է ունեցել շուրջ 20 տարի շրջելու Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի նահանգներով եւ վիճակագրական տուեալներ հաւաքել: Այդ տուեալները նա հրատարակել է Թիֆլիսի *Վան-Տոսոյ* պարբերականի 1916ի միջանի համարներում (*Վան-Տոսոյ*, 1916, № 12–15):

³⁰ Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսոյ*, 1916, № 15, էջ 8:

³¹ Քինէի տուեալներով (1891)՝ գաւառակի հայ բնակչութեան թիւն էր՝ 6609 (Cuiet, էջ 564), 1914ի օսմանեան տուեալներով՝ 9501 հայ (Karpat, էջ 174):

գաւառակում կար 24 հայաբնակ բնակավայր՝ 2150 տուն հայ բնակչութեամբ³²: Մէկ այլ՝ վերջերս ի յայտ եկած սկզբնաղբիւրի՝ Վ. Տէրոյեանի³³ վիճակագրութեան համաձայն, Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խլաթի գաւառակի 21 հայաբնակ գիւղերում կար 2215 տուն հայ³⁴ (Տէրոյեանի գիւղացուցակը տե՛ս Աղիսակ 18): Ընդունելով մէկ տան անդամների միջին քիւր 8 շունչ՝ կը ստանանք Խլաթի գաւառակի համար 17,200 շունչ (Տէր-Աւետիսեան քահանայ), կամ 17,720 շունչ (Տէրոյեան) հայ բնակչութիւն:

Աղիսակ 17. Խլաթի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը ըստ Հայոց պատրիարքարանի 1880–81ի եւ 1913–14ի տուեալների

	1880–81	1913–14	Աճը%
Տուն	930	1771	90%
Շունչ	8538	13,860	62%

³² Մ. Ներսիսեան, «Նիւթեր հայկական կոտորածների մասին», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 1965:1, էջ 89: Խլաթի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար նոյն տուեալը (24 հայաբնակ բնակավայր, 2150 տուն հայ) իր հաշուարկում օգտագործում նաեւ Գարայեանը (Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30): Ուսումնասիրողի մէկ այլ հաշուարկով (ըստ Թեոդիկի տուեալների)՝ Խլաթի գաւառակում 1914ին կար 1967 տուն - 13,769 շունչ հայ բնակչութիւն (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 178–79):

³³ Հասարակական-քաղաքական գործիչ Վարազդատ Տէրոյեանը 1919ին որպէս Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան Ամերիկեան Կոմիտէի (Ամերկոմ) ներկայացուցիչ, արեւմտահայ գաղթականներից իրենց հայրենի բնակավայրերի մասին տարբեր՝ այդ թում, վիճակագրական տուեալների հաւաքմամբ է զբաղուել: Ստացած թուերը նա մատիտով անց է կացրել նաեւ Ա-Դոյի Վանի, Պիրլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները գրքի իր օրինակի համապատասխան աղիսակներում, տուեալ բնակավայրի անուան դիմաց: Տէրոյեանի՝ Ա-Դոյի գրքում աւելացուած վիճակագրական նիւթը հրատարակուել է Բաղալեանի կողմից (Գեղամ Բաղալեան, «Վարազդատ Տէրոյեանի վիճակագրական նիւթերն Արեւմտեան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերեալ», *Բանբեր Հայաստանի արիւնների*, 2005:105(1), էջ 212–20):

³⁴ Նոյն, էջ 220: Բաղալեանի կազմած աղիսակում Խլաթի գաւառակի կազմում նշում է 22 բնակավայր 2215 տուն բնակչութեամբ: Մեր հաշուարկից հանել ենք Թուլար (60 տուն), որը հետեւելով Հայկական համառօտ հանրագիտարանի «Պիրլիսի նահանգ» բառոյժում տուեալի, տեղադրել ենք Պիրլիսի գաւառակի կազմում:

Աղյուսակ 18. Խլաթի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նիսորեակին

№	Բնակավայր	1880 Մշոյ առաջնորդարան		1882 Արչագանը շարաքարերը		1913 Քաղէշի առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Տէրոյեան
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն
1	Ագրակ	6	51	7	63	21	152	13	84	25
2	Աղաղ	18	139	20	159	30	270	39	270	55
3	Էրսոնք	28	262	19	205	42	397	36	263	40
4	Թէղուտ	215	1728	174	1473	260	1599	254	1928	300
5	Խարապաշար եւ Հարկընձա (Խլաթի քաղերից)	28	209	25	300	38	210	21	93	-
6	Խիարդանք	-	-	-	-	-	-	10	78	15
7	Խուլիկ	20	183	11	196	68	670	66	516	50
8	Ծաղկէ	25	227	15	95	29	209	19	147	40
9	Ծղակ	60	496	89	865	159	1394	82	596	150
10	Կամուրջ	57	688	83	570	100	724	87	688	200
11	Կծուակ	60	514	71	642	150	940	105	923	150
12	Կօշտեան	26	249	30	304	97 ³⁵	636	65	480	60
13	Չորկոնք	12	95	13	84	59	674	-	-	25
14	Ճեմալտին	15	153	18	160	34	175	40	294	50
15	Մատնավանք	12	103	17	133	28	170	22	200	40
16	Սեծք	20	185	20	202	132	1404	60	430	80
17	Նագուկ			8	75	-	-	10	74	-
18	Շամիրամ	22	178	26	214	58	440	80	625	60
19	Ջգիրօք	10	115	8	70	10	115	15	110	-
20	Ջրհոր	36	283	37	316	50	326	100	785	70
21	Սփռածոր	29	176	31	247	50	360	37	275	45
22	Սօխորդ	15	138	21	159	49	386	58	390	50
23	Տափավանք	90	873	80	695	100	670	161	1172	250
24	Փրիսուս	115	1000	107	1311	207	1939	284	2154	400
Ընդամենը		919	8045	930	8538	1771	13,860	1664	12,575	2155

³⁵ Նագիկը ներառեալ:

1.3. Մօտկանի գաւառակ

1.3(1). Մօտկանի շրջանակ

Մօտկանը, որն իր դիրքով կազմում էր Սասունի բնական մասը, օսմանեան կառավարութեան կողմից ընդգրկուել էր Պիթլիսի գաւառակի կազմում: Ինչպէս օսմանեան այնպէս էլ հայկական աղբիւրները թերի են ներկայացնում գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը՝ իրարից եականօրէն շտաբերուելով: Դա առաջին հերթին պայմանաւորուած էր գաւառակի լեռնոտ եւ դժուարամատչելի տեղանքով, որը բնական խոչընդոտներ էր յարուցում գաւառակի ուսումնասիրութեանն ուղղուած փորձերին: Նշուած եւ այլ պատճառներով Սասունին Մօտկանը բնորոշում է որպէս «*ամենէն անծանօթ վայրը Տարօնի աշխարհին մէջ*»³⁶:

ԺԹ. դարի երկրորդ կէս-Ի. դարի սկզբի ժամանակաշրջանի համար համահաւասք գիտացուցակն ընդգրկում է 33 հայաբնակ բնակավայրի անուն³⁷, սակայն առանձին վիճակագրական ցանկերում բնակավայրերի քանակը որպէս կանոն անլի ցածր է:

Մօտկանի³⁸ հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ աղբիւրների հաղորդած տուեալներն են.-

1. 1878. Արիստակէս Տեւկանց՝ 25 հայաբնակ բնակավայր, 4950 շունչ³⁹.
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալեաթճեան՝ 31 հայաբնակ բնակավայր, 313 տուն - 3756 շունչ (գիտացուցակը բացակայում է)⁴⁰.
3. 1882. *Արշազանք* շաբաթաթերթ՝ 20 հայաբնակ բնակավայր, 288 տուն - 2138 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիսակ 19)⁴¹.
4. 1890. Կոլիբակին՝ 25 հայաբնակ բնակավայր, 367 տուն⁴².

³⁶ Սասունի, *Պարմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 344: Ուսումնասիրողը նշում է, որ Մուշի եւ Պիթլիսի հայոց առաջնորդարանները որեւէ ստոյգ գաղափար չունէին գաւառակի հայ ազգաբնակչութեան թուի մասին (նոյն):

³⁷ Մօտկանի գաւառակի հայաբնակ գիւղերի ցանկը *Հայկական համառօտը հանրագիտարանի* «Պիթլիս նահանգ» բառչօղում-ծում, էջ 532:

³⁸ Առանց Խոյթ-Բոնաշէնի:

³⁹ Տեւկանց, էջ 106–7:

⁴⁰ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2:

⁴¹ Ե. Ս., էջ 279–280. նաեւ՝ Էփրիկեան, էջ 365:

⁴² Կոլիբակինի տուեալները նաեւ Մաեւսկու աշխատութիւնում (Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ. Отдѣль приложений*, էջ 105–6):

5. 1899. Մաեսկի՝ 15 հայաբնակ բնակավայր, 372 տուն - 2976 շունչ⁴³.
6. 1909. Ա-Դօ՝ 19 հայաբնակ բնակավայր, 316 տուն - 2212 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 19)⁴⁴.
7. 1913. Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 27 հայաբնակ բնակավայր, 512 տուն - 5469 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 19)⁴⁵:

Մօտկանի գաւառակի եւ Սասունի այլ շրջանների համար մենք հնարատրութիւն ունենք համեմատելու 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալները հայ ազգագրագէտ, ծնունդով սասունցի Վարդան Պետոյեանի կողմից պատրաստած գիտացուցակի տուեալների հետ: Հեղինակը իր վիճակագրութիւնը կազմել է՝ հիմք ընդունելով խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանին վերաբերող տարբեր գրատր աղբիւրների տուեալները, ինչպէս նաեւ Մեծ Եղեռնը վերապրած սասունցի հայերից քաղուած տեղեկութիւնները: Տուեալների բաղդատումը ցոյց է տալիս, որ երկու աղբիւրներում առկայ է 21 բնակավայրի համընկնում, որոնցում ըստ Պետոյեանի կար 1110 տուն հայ բնակչութիւն (տե՛ս Աղիւսակ 19)⁴⁶:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Մօտկանի գաւառակի Մօտկանի շրջանի հայ բնակչութեան թուաքանակը որոշելու նպատակով որպէս հիմք ընդունում ենք 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալները՝ լրացնելով

⁴³ Նոյն, էջ 103–4:

⁴⁴ Ա-Դօն որպէս իր տեղեկութիւնների աղբիւր նշում է Մշոյ առաջնորդարանը (*Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 97, 157):

⁴⁵ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 60. նաեւ՝ Kévorkian/Paboudjian, էջ 477:

⁴⁶ Հաշուարկը մէկ կողմից՝ ըստ Պետոյեանի տուեալների (Վ. Պետոյեան, *Սասունի քարքառը*, Հայկական ՍՍՌ-Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1954, էջ 180–82). նաեւ՝ Պետոյեան, *Սասնայ ազգագրութիւնը*, էջ 12–13. նաեւ՝ Վ. Պետոյեան, *Սասունի եւ Տարօնի պատմաաշխարհագրական րեղագրութիւնը*, Լուսակն, Երեւան, 2005, էջ 59–61):

Պետոյեանի տուեալները որոշ գիւղերի համար բարձր են Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամարի տուեալներից 8–10 անգամ: Հեղինակը նշում է, որ Մօտկանի շրջանի գիւղերի վիճակագրական ուսումնասիրութիւնը կատարել է Մօտկանում ապրած, ականատես եւ տեղեակ մարդկանց միջոցով, որոնք են Սղունդի գիւղացի Բաբ Սիմոնեանը, Կրիստի գիւղացի Իսրայէլ Յովհաննիսեանը, որոնք 1947ին ապրում էին Աշտարակի շրջանի Ուջան գիւղում (Պետոյեան, *Սասունի եւ Տարօնի պատմաաշխարհագրական*, էջ 98):

Սասունին, համեմատելով Ա-Դոյի եւ Պետոյեանի վիճակագրական տուեալները, գտնում է, որ Ա-Դոյի տուեալները «անշուշտ թերի» են, սակայն Պետոյեանի թուերն էլ չափազանցուած են. «Ինչ որ սրոյգ է Մօրկանէն քաւականին մեծ թիւով սասունցիներ ազարուեցան 1916ին եւ այդ ազարուածներն ինքնին շար աւելի թիւ մը կը կազմէին, քան Ա-Դոյի ներկայացուցած անչերու ամբողջ գումարը»՝ նշում է ուսումնասիրողը (Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 376):

պակասող բնակավայրը Թեոդիկի գիղացուցակից վերցուած տուեալներով⁴⁷: Կատարուած հաշուարկը փաստում է, որ 1914ին Մօսկանի շրջանի մեր կողմից հաշուարկի մէջ ընդգրկուած 29 հայաբնակ բնակավայրերն ունէին 537 տուն - 5669 շունչ հայ բնակչութիւն (կլորացուած թիւ՝ 540 տուն - 5670 շունչ):⁴⁸

Աղիւսակ 19. Մօսկանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1882 Արչազանք շաբաթները		1909 Ա-Գօ	1913 Բաղէշի առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Պետոյեան	Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ		Տուն	Տուն		Շունչ	Տուն
1	Ասպրնջեր Վերին	15	100	50	35	526	80	35	526
2	Ասպրնջեր Ներքին	15	91						
3	Բողնուտ	15	97	10	20	300	30	20	300
4	Բըրուտք	12	84	8	27	155	25	27	155
5	Գզէղ	14	106	14	15	130	60	15	130
6	Խուր	15	97	10	13	105	30	13	105
7	Կընծու	25	173	40	49	500	50	49	500
8	Կըրխու	35	310	10	40	400	100	40	400
9	Կասապ	-	-	-	9	82	-	9	82
10	Կարբ (Կառպ)	6	42	6	9	84	10	9	84
11	Կոռ	-	-	-	4	30	-	4	30
12	Հաու թաղի	9	70	10	13	55	15	13	55
13	Մարմանտ	-	-	-	3	11	-	3	11
14	Մեծձոր	3	21	3	-	-	-	10 ⁴⁹	80
15	Մէրէ թաղի	4	26	10	7	73	10	7	73

⁴⁷ Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 89–90, 538–39:

⁴⁸ Գարայեանը, հիմնուելով Պետոյեանի տուեալների վրայ, Մօսկանում (առանց Խոյթ-Բոնաշէնի) հաշուում է 42 հայաբնակ բնակավայր՝ 1426 տուն - 11,408 շունչ հայ բնակչութեամբ (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 180–182):

№	Քնակավայր	1882 Արչագանք շաբաթաթերթ		1909 Ա-Ղ-օ	1913 Քաղէչի առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Պետոյեան	Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ
16	Մըզուկ	12	84	20	16	188	30	16	188
17	Մըրցանք	5	35	5	5	50	25	5	50
18	Մըծի	16	109	25	30	300	120	30	300
19	Յարփի	15	99	15	30	400	100	30	400
20	Նիզ	11	96	15	25	200	-	25	200
21	Նիզ (այլ)	-	-	-	30	100	40	30	100
22	Շէնիկ	40	292	20	50	500	60	50	500
23	Որձէնք	8	60	15	10	90	15	10	90
24	Ջրկիզ	-	-	-	2	10	-	2	10
25	Ջրտու	-	-	-	-	-	30	15 ⁵⁰	120
26	Սլընար (Սղունդ)	-	-	-	30	400	70	30	400
27	Ուրուս	-	-	-	6	100	10	6	100
28	Ուրուս (այլ)	-	-	-	7	80	-	7	80
29	Քաշախ	23	146	30	27	600	200	27	600
Ընդամենը		298	2138	316	512	5469	1110	537	5669

1.3(2). Խոյթ-Քոնաշէնի գիւղախումբ

Խոյթ-Քոնաշէնը վարչականօրէն պատկանում էր Մօտկանի գաւառակին, ինչի պատճառով 1878–1914ին վերաբերող օսմանեան եւ օսմանեանից սերուող աղբիւրները (Գիպպիուս, Քիմէ) որպէս կանոն չեն առանձնացնում երկրամասի վիճակագրութիւնը գաւառակի ընդհանուր տուեալներից: Այլ է հայկական աղբիւրներում, որոնք կա՛մ ներկայացնում են շրջանի բնակչութիւնը առանձին, կա՛մ էլ ներառում են այն Սասունի գաւառակի կազմի մէջ:

⁴⁹ Ըստ Թէոդիկի տուեալի (Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 90):

⁵⁰ Ըստ Թէոդիկի տուեալի (նոյն):

ԺԹ. դարի երկրորդ կես–Ի. դարասկզբի ժամանակաշրջանի համար համահասարակ գիտացուցակը պարունակում է Խոյթ-Բռնաշենի շրջանում 36 հայաբնակ բնակավայրի անուն⁵¹, սակայն Մեծ Եղեռնի նախօրեակին վերաբերող առանձին վիճակագրական ցանկերում այդ թիւն աւելի ցածր է:

Խոյթ-Բռնաշենի գաւառակի համար 1913ի Մշոյ թեմի վիճակագրոյցի (Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար) ամբողջական գիտացուցակը պահպանուել է Թէոդիկի մօտ: Ըստ նշուած տուեալների՝ գաւառակում հաշուառուել էր 31 հայաբնակ բնակավայր 411 տուն հայ բնակչութեամբ (գիտացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 20)⁵²:

1878–1914՝ Խոյթ-Բռնաշենի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ այլ աղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1878. Տեկանց՝ 27 հայաբնակ բնակաբայր, 1824 շունչ հայ⁵³.
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթեան՝ 27 հայաբնակ բնակավայր, 371 տուն - 3047 շունչ հայ (առանց գիտացուցակի)⁵⁴.
3. 1890. Կողիբակին՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 227 տուն հայ⁵⁵.
4. 1899. Մաեսկի՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 608 տուն հայ⁵⁶.
5. 1902. Մշոյ առաջնորդարան – Գեղամ Տէր-Կարապետեան՝ 30 հայաբնակ բնակավայր, 290 տուն (գիտացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 20)⁵⁷.
6. 1909. Ա-Դօ՝ 21 հայաբնակ գիւղ, 327 տուն - 2534 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 20)⁵⁸.

⁵¹ Հայկական համալսարանի հանրագիտարան, էջ 532:

⁵² Թէոդիկ, Գողգորթա հայ հոգեւորականութեան, էջ 88–89, 538:

⁵³ Տեկանց, էջ 68–69 (գիտացուցակ), 90 (համագումար տուեալ):

⁵⁴ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2:

⁵⁵ Կողիբակինի տուեալները վերցրել ենք Մաեսկու աշխատութիւնից (Маевский, *Военно-статистическое описание Вансакого и Битлискаго вилайетовъ*, էջ 104–5):

⁵⁶ Նոյնը, էջ 103:

⁵⁷ Շնչերի թիւը բացակայում է (ՀՅԴ Բոստոնի արխիւ, «Անձնական գրութիւններ, Տէր-Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ) ֆոնդ», պահ 16, դ. 1, էջ 150–156):

⁵⁸ Ուսումնասիրողն իր տուեալները քաղել է Մուշի առաջնորդարանից (Ա-Դօ, Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրոսի վիլայեթները, էջ 142 (գիտացուցակը), էջ 157 (նահանգի ամփոփիչ աղիւսակ)): Ա-Դոյի տուեալներից օգտուել են Գեղորգեան/Փապուճեանը, որոնք Խոյթ-Բռնաշենի համար հաղորդում են 21 հայաբնակ բնակավայր՝ 322 տուն եւ 2503 շունչ հայ բնակչութեամբ (Kévorjian, Paboudjian, էջ 496):

7. 1910. Սմբատ Բիրատ՝ 4200 շունչ, որից Բռնաշեն՝ 1200, Խոյթ՝ 3000 (առանց գիղացուցակի)⁵⁹.
8. 1910. Սաֆրաստեան՝ 21 հայաբնակ բնակավայր, 355 տուն հայ (տե՛ս նաեւ Աղիսակ 20)⁶⁰.
9. 1914. Մարտիրոսեան՝ 29 հայաբնակ բնակավայր, 490 տուն - 3765 շունչ (տե՛ս նաեւ Աղիսակ 20)⁶¹.
10. 1914, Պետոյեան՝ 28 հայաբնակ բնակավայր, 588 տուն (տե՛ս նաեւ Աղիսակ 20)⁶²:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խոյթ-Բռնաշենի շրջանի բնակչութեան թուաքանակը որոշելու նպատակով հաշուարկների հիմքում դրել ենք 1914ի Մարտիրոսեանի տուեալը, քանի որ այն վերաբերում է տուեալ ժամանակաշրջանին եւ պարունակում է ինչպէս տների, այնպէս էլ շնչերի թիւը: Մարտիրոսեանի գիղացուցակի տուեալները լրացուել են Թէոդիկի ցուցակում վկայուած բնակավայրերի տուեալներով: Քանի որ Թէոդիկի ցուցակում ներկայացուած է միայն տների թիւը՝ շնչերի թիւը որոշել ենք հաշուելով մէկ տան վրայ 8 շունչ:

Նշուած մեթոդով առանձնացուել է 1914ի դրութեամբ երկու սկզբնաղբիւրներում վկայուած Խոյթ-Բռնաշենի 35 հայաբնակ բնակավայր, որոնք ըստ կատարուած հաշուարկի ունեցել են 588 տուն - 4549 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թում Խոյթ՝ 20 հայաբնակ բնակավայր, 397 տուն - 3047 շունչ, Բռնաշեն՝ 15 հայաբնակ բնակավայր, 191 տուն - 1502 շունչ (տե՛ս Աղիսակ 20): Որպէս Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խոյթ-Բռնաշենի հայ բնակչութեան կտրացուած թիւ ընդունում ենք 590 տուն - 4550 շունչ:

⁵⁹ Սմբատ Բիրատ (Տէր-Ղազարենց), *Եղիւրդէ Սասուն, հպր. Գ.*, ա. հ., Կ. Պոլիս, 1910, էջ 613:

⁶⁰ Տուեալների ամփոփումը մեր կողմից՝ ըստ հեղինակի ուղեւորագրական նօթերի (Սաֆրաստեան, «Խոյթ-Բռնաշեն գաւառները», էջ 307-16):

⁶¹ Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 14, էջ 8:

⁶² Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից՝ ըստ Պետոյեանի գիղացուցակի (Պետոյեան, *Սասնայ բարբառը*, էջ 173-75. նաեւ՝ Պետոյեան, *Սասնայ ազգագրութիւնը*, էջ 8-9): Հաշուարկից դուրս են թողնուել Սարենգոլէ, Ուշթափ, Օշակ եւ Կնոտ բնակավայրերը:

Աղյուսակ 20. Խոյթ-Բռնաշէնի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ⁶³	1902	1909		1910	1914		1914	1914		1914	
		Մուշի առաջ- նորդարան	Սուն	Շունչ	Սաֆ- րաստեան	Պետոյեան	Թ՛էողիկ	Մարտիրոսեան	Սուն	Շունչ	Սուն	Շունչ
<i>Խոյթ</i>												
1	Ագրակ	18	23	168	23	15	168	16	30	235	30	235
2	Աւարք (Խեւերգս)	-	6	48	3	6	48	-	-	-	-	-
3	Բարնթաղ (Պապթաղ)	4	-	-	-	-	-	7	24	154	24	154
4	Գեղոնք (Գելօնք)	5	9	68	12	8	68	8	19	148	19	148
5	Գոռ (Կօռ)	5	-	-	4	-	-	5	4	30	4	30
6	Գործըվար	-	-	-	-	-	-	-	30	172	30	172
7	Թաղավանք	28	26	269	35	26	269	25	82	649	82	649
8	Թաղվածոր	3	8	47	9	18	-	6	18	121	18	121
9	Թաղվու (Թաղ)	15	-	-	-	25	-	18	14	84	14	84
10	Լորտնձոր	7	-	-	23	25	-	14	-	-	14	112
11	Կոռք	-	8	48	-	-	-	-	8	48	8	48
12	Հնդկըձոր (Հինդձոր)	4	3	12	-	3	12	-	-	-	-	-
13	Սգրէ (Մըգրէ-շիւզ)	-	-	-	-	60	-	8	-	-	8	64
14	Շէն	30	35	280	28 ⁶⁴	28	280	35	35	280	35	280
15	Շէնիստ Ներքին	25	35	301	42	35	301	25	35	310	35	310
16	Չալախ	2	-	-	-	-	-	7	-	-	7	56
17	Ռարաթ	-	8	101	8	-	-	-	6	72	6	72
18	Սալապոս	3	-	-	-	-	-	5	-	-	5	40
19	Փիճօնք	15	-	-	-	-	-	21	32	260	32	260
20	Փիրիվանք	-	1	8	-	1	8	-	-	-	-	-
21	Փղոնք	-	12	120	7	-	-	10	-	-	10	80
22	Քէյվու	-	-	-	-	-	-	7	-	-	7	56
23	Օխին (Եղան)	6	-	-	-	-	-	9	9	76	9	76
Ընդամենը Խոյթ		170	174	1470	194	250	-	226	346	2639	397	3047

⁶³ Տեղանունների գրութեան ձևն ըստ Թէողիկի եւ Մարտիրոսեանի ցուցակների:

⁶⁴ 400 շունչ հայ:

Բոնաշէն												
1	Արուգ	8	6	47	4	6	47	13	-	-	13	104
2	Բլրիկ	3	-	-	4	10		6	-	-	6	48
3	Դաշտաղէմ (Տաշտատեմ)	15	11	137	25 ⁶⁵	30	137	21	21	174	21	174
4	Դաշտամիրան	-	-	-	21 ⁶⁶	10	-	-	-	-	-	-
5	Եզիանք	-	-	-	-	60	-	-	-	-	-	-
6	Զօրավա	4	-	-	- ⁶⁷	30		7	-	-	7	56
7	Ընկուզնակ (Ընկուզենի)	15	25	138	10	25	138	18	12	84	12	84
8	Կծանք	10	19	101	18	20	101	18	20	172	20	172
9	Կոստ	4	-	-	- ⁶⁸	5		8	-	-	-	-
10	Մահալուպանք	2	-	-	- ⁷⁰	60		5	-	-	5	40
11	Յարինոգ (Արինօք)	8	-	-	1 ⁶⁹	15	-	12	7	69	7	69
12	Շահվերտի	3	19	192	-	19	192	10	-	-	10	80
13	Շամիանք	2	-	-	13	30	-	-	5	38	5	38
14	Շամիանամգրէ	-	-	-	-	-	-	-	4	25	4	25
15	Շէնիստ Վերին	10	5	24	-	5	24	15	15	108	15	108
16	Պոկանք (Բըլըկան, Բըլօկան)	3	13	78	30	35	178	14	32	245	32	245
17	Պոկանք Ներքին	7	-	-	-	-	-	6	-	-	6	48
18	Օղուտ (Յօշուտ)	26	38	211	35	38	211	32	28	211	28	211
Ընդամենը Բոնաշէն		120	136	928	161	398	-	185	144	1126	191	1502
Ընդհանուր գումար		290	310	2398	355	648	-	411	490	3765	588	4549

⁶⁵ Աբդուլ Համիդի ռեժիմի տարիներին գիւղի բնակիչների մի մասը փախել էր Վարդօ գաւառակ: Արտագաղթածները 1910ի դրութեամբ դեռ սպասում էին քրդերի կողմից բռնագրաւուած իրենց տների եւ հողերի վերադարձման, որպէսզի վերադառնային իրենց հայրենի բնակավայր: Դրա հետ մէկտեղ, ըստ Սաֆրաստեանի «1908-ին հայ ընտանիքների թիւը իջած էր մինչեւ 8ի, իսկ այժմ հասած է 25ի» (նոյն, էջ 309):

⁶⁶ Ըստ Սաֆրաստեանի՝ Դաշտամիրանը տարիներ առաջ դատարկուած է եղել հայ բնակչութիւնից եւ մինչեւ 1908 գրաւուած՝ Խարգանից եկած քրդերի կողմից, սակայն 1910ի դրութեամբ այնտեղ կար 20–21 տուն հայ՝ վերադարձած Բաղնոցի Քէօռ Հիւսէյն փաշայի ծառայութիւնից (Սաֆրաստեան, «Նոյթ-Բոնաշէն գաւառները», էջ 308):

⁶⁷ Ըստ Սաֆրաստեանի. «Նախապէս զուր հայաբնակ գիւղ 15 րունով, սակայն վերջին տարիների ընթացքին մօտկանցիներ [մօտկանցի քրդեր - Ռ.Թ.] գրաւած էին եւ դեռ կը մնան սնդ» (նոյն, էջ 308):

⁶⁸ Ըստ Սաֆրաստեանի. «Երբեմն 25 րունոր զուր հայաբնակ, այժմ Սահմանադրութեան երրորդ տարուան մէջ անգամ քիւրդերը գրաւած են գիւղը» (նոյն, էջ 311):

⁶⁹ Ըստ Սաֆրաստեանի 1910ի դրութեամբ զուտ քրդաբնակ գիւղ էր (նոյն, էջ 312):

⁷⁰ 1907ի դրութեամբ: 1910ին հեղինակը նշում է գիւղ վերադարձած ընտանիքների մասին առանց յստակեցնելու դրանց թիւը. «Բալագի Սէլիմ եւ Նարօ հոքայրներ գրաւեցին գիւղը, եւ մինչեւ այսօր էլ կը տանջեն վերադարձող հայ բնիկներին» (նոյն, էջ 310):

Այսպիսով, ըստ կատարուած հաշուարկների՝ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Մօսկանի գաւառակի հաշուառուած 64 հայաբնակ բնակավայրերն ունեցել են 1130 տուն - 10,220 շունչ հայ բնակչութիւն, որից Մօսկանի շրջան՝ 29 հայաբնակ բնակավայր, 540 տուն - 5670 շունչ, Խոյթ-Բռնաշէնի շրջան՝ 35 հայաբնակ բնակավայր, 590 տուն - 4550 շունչ⁷¹:

1.4. Խիզանի գաւառակ⁷²

Մեր կողմից առանձնացուած սկզբնաղբիրները 1878–1914ի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հաղորդում են հետեւեալ տեղեկութիւնները.-

1. 1878–80ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար՝ 10,254 շունչ⁷³.
2. 1880. Վանի առաջնորդարանի կողմից անգլիական հիւպատոս Քլայթոնին հաղորդուած տուեալ՝ 9989 շունչ⁷⁴.
3. 1899. Մաեսկի՝ 1347 տուն - 10,776 շունչ հայ բնակչութիւն (տուեալներն ըստ գիւղերի տե՛ս Աղիսակներ 21–24)⁷⁵.
4. 1909. Ա-Դօ՝ 78 հայաբնակ բնակավայր, 1518 տուն (այդ թում Խիզան՝ 489, Սպարկերտ՝ 533, Մամռտանք՝ 208 եւ Ստորին Կարկառ՝ 288 տուն), 10,626 շունչ (տուեալներն ըստ գիւղերի տե՛ս Աղիսակներ 21–24)⁷⁶.
5. 1914. Աղթամարի կաթողիկոսարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 77 հայաբնակ բնակավայր, 1102 տուն - 8735 շունչ, այդ թում Խիզան՝ (Շէնաձորը ներառեալ) 28 հայաբնակ բնակավայր, 372

⁷¹ Մօսկանի գաւառակի (Խոյթ-Բռնաշէնը ներառեալ) հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ Քինէի տուեալն է (1891)՝ 5710 շունչ (Cuinet, էջ 568): 1914ին օսմանեան տուեալներով գաւառակում (նոյնպէս Խոյթ-Բռնաշէնը ներառեալ) բնակում էր 4110 հայ (Karpap, էջ 174):

⁷² Խիզանի գաւառակը կազմուած էր Խիզան, Սպարկերտ, Մամռտանք եւ Ստորին Կարկառ գիւղախմբերից: Աղբիրների մեծ մասը Ստորին Կարկառի վիճակագրութիւնը տալիս է Վերին Կարկառի հետ միասին Վանի նահանգի կազմում:

⁷³ ԳԱԹ, Թ. Ազատեանի ֆ. բաժին 3, գործ 57, ք. 6:

⁷⁴ *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 9 (21) Հոկտեմբեր 1881, № 3012, էջ 2:

⁷⁵ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилайетовъ. Отдѣлъ приложений*, էջ 95–101: Հեղինակը նշում է, որ այդ տուեալը հաւաստի է համարում, քանի որ այն ստացել է տեղացի հայ քահանայից (նոյն, էջ 95): Համեմատութեան համար՝ Մաեսկու «Վանի նահանգը» աշխատութիւնում գաւառակի համար նշում է 1109 տուն հայ բնակչութիւն, որից Խիզան՝ 479, Մամռտանք՝ 127, Սպարկերտ՝ 503 տուն հայ (B.T. Маевский, *Ванскій вилайетъ. Военно-статистическое описание*, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, Тифлисъ, 1901, էջ 394–404):

⁷⁶ Ա-Դօսն տուեալները (միայն տների թիւը) քաղել է Աղթամարի կաթողիկոսարանի տեղեկագրից. մէկ տան վրայ հաշուել է 7 շունչ (Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 91–95, 157):

տուն - 3175 շունչ, Սպարկերտ՝ 28 հայաբնակ բնակավայր, 374 տուն - 3000 շունչ, Մամռտանք՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 93 տուն - 625 շունչ, Ստորին Կարկառ՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 263 տուն - 1935 շունչ (տուեալներն ըստ գիւղերի տե՛ս Աղիւսակներ 21-24)⁷⁷:

Վերոնշեալ տուեալներից դուրս, առանձին պէտք է յիշատակել երկու վիճակագրութիւն.- ա) Օրմանեանի՝ 1902ի վիճակագրութիւնը, ըստ որի Խիզանի եկեղեցական թեմն ունէր 25,000 շունչ հայ բնակչութիւն⁷⁸, բ) Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողովի 1912ի վիճակագրութիւնը, որը գաւառակի համար հաղորդում է 28,500 շունչ հայ բնակչութիւն⁷⁹: Աղբիւրների ներկայ վիճակը հնարատրութիւն չի տալիս միանշանակօրէն հաւաստել Օրմանեանի եւ Ապահովութեան Յանձնաժողովի տուեալների արժանահաւատութիւնը, քանի որ այդ տուեալների հիմքում ընկած գիւղացուցակները մեզ դեռեւս յայտնի չեն:

Ինչպէս՝ Պիթիսի գաւառի այլ շրջանների պարագայում, Խիզանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ Մեծ Եղեռնը վերապրածների վկայութիւններում պահպանուած տեղեկութիւնները եւս փաստում են, որ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի ընթացքում հայ բնակչութիւնը թերհաշուառուել է: Այսպէս, սպարկերտցի Թորոս Յովհաննիսեանի վկայութեան մէջ զետեղուած գիւղացուցակի տուեալներով (տե՛ս Աղիւսակ 22) Սպարկերտի եւ Նրգարի շրջանների 27 գիւղերում կար 759 տուն հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 22)⁸⁰ (իսկ ըստ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի տուեալով՝ 374 տուն հայ):

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին վերաբերող ժամանակահատուածի համար գիւղացուցակներ պարունակող վիճակագրական այլ աղբիւրների բացակայութեան պայմաններում, Խիզանի գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը որոշելու հարցում հիմք ենք ընդունում Աղթամարի կաթողիկոսարանի 1914ի գիւղացուցակի տուեալները 1102 տուն - 8735 շունչ: Հաշուի առնելով թերհաշուառումը, արդարացուած ենք գտնում այս տուեալն աւելացնել շուրջ 20%ով: Ըստ համապատասխան հաշուարկի արդիւնքի՝ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խիզանի գաւառակի՝ հաշուարկի մէջ ընդ-

⁷⁷ Աղթամարի կաթողիկոսարանի՝ 1913–14ի վիճակագրութեան տուեալներն ըստ Գէորգեան/Փապուճեանի (Kévorkian, Paboudjian, էջ 475–77): Ստորին Կարկառի գիւղերի վիճակագրութիւնը տե՛ս Ա-Դօ, *Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թուականներին*, տպարան «Լոյս», Երեւան, 1917, էջ 27:

Թէոդիկի գրքում զետեղուած՝ 1914ի Աղթամարի կաթողիկոսարանի տեղեկագրի թուերը որոշ չափով տարբերում են. Մամռտանք՝ 15 հայաբնակ բնակավայր, 255 տուն - 1820 շունչ, Խիզան՝ 28 հայաբնակ բնակավայր, 407 տուն - 2746 շունչ, Սպարկերտ՝ 28 հայաբնակ բնակավայր, 356 տուն - 2770 շունչ: Ընդամենը (առանց Ստորին Կարկառի հայաբնակ բնակավայրերի)՝ 1018 տուն - 7336 շունչ հայ (գիւղացուցակը բացակայում է) (*Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 38):

⁷⁸ Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին*, էջ 262:

⁷⁹ Թէոդիկ, *Ամէնուն փարեցոյցը*, էջ 261–62:

⁸⁰ *Հայոց Ցեղասպանութիւնը օսման հան թուրքիայում*, էջ 103:

գրկուած 77 հայաբնակ բնակավայրերում կար 1322 տուն - 10,482 շունչ, կլորացուած թիւ՝ 1320 տուն - 10,480 շունչ հայ բնակչութիւն⁸¹:

Աղյուսակ 21. Խիզանի գիւղախմբի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ⁸²	1899	1909	1914	
		Մանակի	Աղքամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գօ	Աղքամարի կաթողիկոսարան	
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ
<i>Խիզանի շրջան</i>					
1	Անտեանց	14	42	8	60
2	Դարոնց	30	38	30	250
3	Խուփ	12	9	10	65
4	Կարասու Ներքին	12	18	20	200
5	Կարասու Վերին	20	25	10	110
6	Հէգին	9	21	5	30
7	Հըրիթ	50	36	25	200
8	Շէն	30	18	35 ⁸³	300
9	Պրիւնս	15	34	15	150
10	Փալաստ	21	8	-	-
Ընդամենը		213	249	158	1365

⁸¹ Խիզանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ օսմանեան եւ օսմանեան տուեալների վրայ հիմնուող աղբիւրները տալիս են հետեւեալ տուեալները.- Կոլիւբակին (1890)՝ 1012 տուն հայ (Колубакинъ, էջ 158), Քինէ (1891)՝ 4304 շունչ (Cuinet, էջ 527), 1914ի օսմանեան տուեալներ՝ 5023 հայ (Karpat, էջ 174):

Գարայեանը, որպէս աղբիւր նշելով Ա-Գոյի եւ Սասունու տուեալները, Խիզանի գաւառակում հաշուում է 62 հայաբնակ բնակավայր 1230 տուն - 8610 շունչ հայ բնակչութեամբ (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey*, 1914, էջ 186. նաեւ՝ Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30):

⁸² Տեղանունների գրութեան ձեւն ըստ Ա-Գոյի Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրոմի վիլայէթները գրքի (էջ 93):

⁸³ Վերապրած Գրիգոր Ամիրխանի վկայութեամբ՝ գիւղն ունէր 60 տուն եւ 447 շունչ հայ (Հայոց Յեղափոխութիւնը օսմանեան Թուրքիայում, էջ 101):

№	Բնակավայր	1899	1909	1914	
		Մանուկի	Աղբամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գ-օ	Աղբամարի կաթողիկոսարան	
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ
<i>Շենաչորի շրջան</i>					
11	Ագուր	-	-	3	29
12	Աղեան	5	5	6	60
13	Անապատ	15	15	12	130
14	Բետյենց	-	-	10	80
15	Լի	12	12	7	55
16	Խածուս	10	10	7	50
17	Խարխոց	40	40	25 ⁸⁴	200
18	Խարկեւ	30	30	20	250
19	Կասր	-	-	3	15
20	Կատինօք	-	-	10	60
21	Հիրջուկ	-	-	5	28
22	Մահնըտենք	8	8	14	87
23	Մանտենց	10	10	8	70
24	Նամ	8	8	8	60
25	Նորշէն	20	20	12	120
26	Պախոր (Վերին եւ Ստորին)	22	22	12	86
27	Պոռօշենց	22	22	10	80
28	Սուրբ Խաչ-գիւղ	23	23	13	100
29	Տի	28	28	29	250
Ընդամենը		253	253	214	1810
Ընդհանուր գումար		466	466	372	3175

⁸⁴ Վերապրած Աւետիս Տէր-Ներսիսեանի վկայութեամբ գիւղն ուներ 42 տուն հայ (Հայոց Յեղասպանութիւնը օսման հան թուրքիայում, էջ 90): Նա նաեւ նշում է, որ միայն 1915ի գաղթի ճանապարհին մահացել է գիւղի մօտ 200 բնակիչ, այսինքն նոյնքան մարդ, ինչքան հաշուառուել է 191-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի ընթացքում (նոյն, էջ 92):

Աղյուսակ 22. Սպարկերտի և Նրզարի հայ բնակչության բուաբանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ⁸⁵	1895 Աղբամարի կաթողիկո- սարան ⁸⁶	1899 Մաեսկի	1909 Աղբամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գ-օ	1914 Աղբամարի կաթողիկոսարան		1915 Ումրոյեան ⁸⁷	1915 Յովհաննիսեան ⁸⁸
		Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն
1	Առնջիկ	20	21	20	8	90	9	25
2	Արեգին	5	-	-	4	32	5	12
3	Բաստ	60	38	60	20	185	-	60
4	Բերդակ	-	-	5	-	-	-	18
5	Դալարս	12	12	15	12	100	12	25
6	Դաշտ	12	12	13	10	90	10	20
7	Թաղ	12	10	8	4	20	7	15
8	Լուար	13	14	12	6	45	12	15
9	Խութ	10	9	9	7	70	11	20
10	Կեղիս	13	11	9	2	11	10	20
11	Կոտենց Ներքին	30	13	9	12	80	11	20
12	Կոտենց Վերին	40	38	37	40	350	35	40
13	Կռան	10	8	5	2	9	2	-
14	Հիսսկ	18	14	20	10	80	13	30
15	Հիրուզ Վերին	45	36	40	35	325	40 (400 շունչ)	50
16	Հիրուզ Ներքին	12	20	19	12	85	15	35
17	Չմեն (Մատաձմեն)	16	13	20	7	73	9	12
18	Ճաժվան	30	40	50	35	300	45	50

⁸⁵ Տեղանունների գրութեան ձեւերն ըստ Ա-Գոյի Վանի, Պիքլիսի և Էրզրումի վիլայէթները գրքի (էջ 94):

⁸⁶ «Աղբամարայ հանգուցեալ Խաչատուր Կաթողիկոսի վերջին թուղթն և տեղեկագիրը», էջ 245–46:

⁸⁷ Հայոց Յեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում, էջ 96–97:

⁸⁸ Նոյն, էջ 103:

№	Բնակավայր	1895	1899	1909	1914		1915	1915
		Աղքամարի կաթողիկոսարան	Մաեսկի	Աղքամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գօ	Աղքամարի կաթողիկոսարան	Շունչ	Ումրոյեան	Յովհաննիսեան
		Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն
19	Մատ	20	10	20	11	80	12	18
20	Յարգին	5	6	5	-	-	-	12
21	Ներքան	10	9	7	4	25	-	15
22	Պաղենց	20	24	20	20	120	20	84
23	Պատրանս	14	13	14	15	100	12	15
24	Սօրի	10	15	12	27	215	10	40
25	Ստամբոլ	-	5	-	-	-	-	-
26	Սօզանց	18	12	20	10	75	10	15
27	Սեւ քար	20	19	16	15	120	15	18
28	Տանձէս	10	8	8	7	35	4	15
29	Տօսու	20	21	19	16	120	17	40
30	Տաղոս	20	31	30	10	75	13	-
31	Օղանդ	13	15	11	13	90	11	20
Ընդամենը		538	497	533	374	3000	370	759

Աղյուսակ 23. Մամուտների հայ բնակչության թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ⁸⁹	1899	1909	1914	
		Մաեսկի	Աղքամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գ-օ	Աղքամարի կաթողիկոսարան	Շունչ
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ
1	Ապարանք	-	18	9	70
2	Անդանց	8	-	3	20
3	Գթանց	-	4	-	-
4	Գոմեր	-	6	-	-
5	Գուզենց	8	12	6	70
6	Կառնոց	26	15	11	75
7	Կօնիս	-	10	5	35
8	Հակովկ	14	-	-	-
9	Հարամուս	-	1	-	-
10	Հատանց	-	6	-	-
11	Միշա	-	11	6	40
12	Մուք	7	10	6	40
13	Յարութ	10	9	10	70
14	Նախանձ	-	1	-	-
15	Շեն-աղբիւր	-	25	12	85
16	Պարկանց	-	10	3	10
17	Սէզ (Ծեղ)	31	40	22	110
18	Սուրբ Խաչ	12	-	-	-
19	Վանք	5	-	-	-
20	Օվ	6	30	-	-
	Ընդամենը	127	208	93	625

⁸⁹ Տեղանունների գրութեան ձեւն ըստ Ա-Դ-ոյի Վանի, Պիրլիսի և Էրզրումի վիլայէթները գրքի (էջ 94):

Աղյուսակ 24. Ստորին Կարկառի հայ բնակչության բուաբանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ⁹⁰	1895ի Աղթամարի կաթողիկոսարան ⁹¹	1899 Մաեսկի	1909 Աղթամարի կաթողիկոսարան - Ա-Գ-օ	1914 Աղթամարի կաթողիկոսարան	
		Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ
1	Առդու	12	9	13	8 ⁹²	75
2	Բերդակ	13	27	33	25	200
3	Եղեգիս	60	50	65	56	400
4	Թացու	45	45	59	64	400
5	Խնձորուտ	25	27	13	20	130
6	Հալս	8	4	8	7	60
7	Հուկուրձու	18	11	15	9	70
8	Չկոր	13	10	13	17	144
9	Յարբենց	32	27	36	30	282
10	Որիզ	22	28	33	27	174
Ընդամենը		248	238	288	263	1935

Պիթլիսի գաւառի հայ բնակչության բուաբանակի հաշուարկի ամփոփում

Այսպիսով, տարբեր վիճակագրական տուեալների համադրութեան եւ վերլուծութեան հիման վրայ մեր կողմից կատարուած հաշուարկը ցոյց է տալիս, որ Հայոց Տեղասպանութեան նախօրեակին Պիթլիսի գաւառն ունեցել է մօտ 7770 տուն - 62,610 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ բուն Պիթլիսի գաւառակում՝ 3550 տուն - 25,710 շունչ, Խլաթի գաւառակում՝ 1770 տուն - 16,200 շունչ, Մօտկանի գաւառակում՝ 1130 տուն - 10,220 շունչ եւ Խիզանի գաւառակում՝ 1320 տուն - 10,480 շունչ:

⁹⁰ Տեղանունների գրութեան ձեւն ըստ Ա-Դ-ոյի Մեծ դէպքերը Վասպուրականում գրքի (էջ 27):

⁹¹ «Աղթամարայ հանգուցեալ Խաչատուր Կաթողիկոսի վերջին բողոքն եւ տեղեկագիրը», էջ 246:

⁹² Առդու գիւղից Մեծ Եղեռնը վերապրած Գեօգալի վկայութեամբ՝ բնակավայրն ունեցել է 33 տուն հայ բնակչութիւն (Հայոց Տեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում, էջ 85):

Ըստ Մանեսկու 1899ի վիճակագրության՝ Պիթլիսի գաւառում կար 1387 տուն - 11,096 շունչ թուրք եւ 8138 տուն - 65,104 շունչ քուրդ ազգաբնակչութիւն: Ուսումնասիրողի տուեալներով Պիթլիսի գաւառում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ կազմում էր 40% (ըստ գաւառակների՝ Պիթլիս՝ 40%, Խլաք՝ 45%, Մօտկան՝ 30% եւ Խիզան՝ 43%)⁹³:

Ըստ ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի վիճակագրության՝ 1914ին գաւառում կային 73,000 իսլամադաւան (թուրք եւ քուրդ), 1000 եզդի, 5000 ասորի, ինչպէս նաեւ 1000 շունչ այլ ազգութիւնների ներկայացուցիչներ: Հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ 47% էր (ոչ-իսլամադաւան այլ ազգութիւնների հետ միասին 51,6%)⁹⁴:

1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ գաւառի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թիւր 72,977 էր, հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ շուրջ 34% էր⁹⁵:

Հիմք ընդունելով իսլամադաւան եւ քրիստոնէադաւան այլ ազգութիւնների թուաքանակի վերաբերեալ վերոնշեալ սկզբնաղբիւրների հաղորդած տուեալները, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան թուաքանակի մեր հաշուարկի արդիւնքները, գտնում ենք, որ Հայոց Տեղասպանութեան նախօրեակին Պիթլիսի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւր մօտ 142,610 էր, որից 73,000՝ իսլամադաւան, 62,610՝ հայ, 5000՝ ասորի ու քաղդէացի, 1000՝ եզդի, եւ 1000 շունչ այլ ազգաբնակչութիւն: Հայերը կազմում էին Պիթլիսի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մօտ 44%ը, իսկ քրիստոնէա ու այլակրօն (ոչ-իսլամադաւան) այլ տարրերի հետ միասին՝ մօտ 49%ը: Պիթլիսի գաւառակում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ մօտ 40% էր, Խլաքի գաւառակում՝ մօտ 61%, Մօտկանի գաւառակում՝ մօտ 45% եւ Խիզանի գաւառակում՝ մօտ 47%:

⁹³ Маевский, *Военно-Статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистическій очеркъ*, էջ 220–21:

⁹⁴ Zamir, էջ 104:

⁹⁵ Karpap, էջ 174–75:

2. ՄՈՒՇԻ ԳԱՒԱՌ

2.1. Մուշի գաւառակ⁹⁶

Պիրիսի նահանգի այլ շրջանների համեմատ՝ 1878–1914՝ Մշոյ գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրութիւնները բազմաթիւ են: Ստորեւ ներկայացնենք մեր կողմից առանձնուցուած սկզբնաղբիւրների տուեալները.-

1. 1878. Տեւկանց՝ 100 հայաբնակ բնակավայր - 41,172 շունչ (այդ թում Մուշ քաղաք 4630 շունչ)⁹⁷.
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան՝ 94 հայաբնակ բնակավայր, 5509 տուն - 45,731 շունչ, այդ թում Մուշ քաղաք՝ 959 տուն - 6005 շունչ⁹⁸.
3. 1899. Մանսկի՝ 6760 տուն հայ, որից Մուշ քաղաք՝ 1200 տուն, Մուշի գաւառակի հայաբնակ գիւղեր՝ 5560 տուն: Մէկ տան վրայ հաշուելով Մանսկու ընդունած թիւը՝ 8 շունչ, գաւառակի համար ստանում ենք 54,080 շունչ հայ բնակչութիւն⁹⁹.
4. 1909. Ա-Դօ՝ 6780 տուն - 46,060 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թում Մուշ քաղաք՝ 1200 տուն - 7000 շունչ, դաշտի 102 հայաբնակ գիւղեր՝ 5580 տուն - 39,060 շունչ¹⁰⁰.
5. 1910. Սմբատ Բիւրատ՝ 62,000 հայ, որից Մուշ քաղաք 12,000¹⁰¹:

1913ին եւ 1914ին Մուշի առաջնորդարանի կողմից պատրաստուել է գաւառակի հայ բնակչութեան երկու վիճակագրական ցուցակ.-

⁹⁶ Առանց Վերին գաւառի (Առաջատրաց Սասուն) շրջանի գիւղերի:

⁹⁷ Տեւկանց, էջ 46–54 (գիւղացուցակներ), 90 (համագումար թիւ): Նոյն վիճակագրութիւնը տե՛ս նաեւ Հին Մշեցի, «Տաճկական Հայաստան», *Արշագանք, գրական եւ քաղաքական շարքաբերք* (Թիֆլիս), 1882, № 1, էջ 6–7, № 2, էջ 22–23, № 3, էջ 37–38:

⁹⁸ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնյ, էջ 2:

⁹⁹ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220, գիւղացուցակը տե՛ս *Отдѣль приложений*, էջ 110–7:

¹⁰⁰ Ա-Դօ, *Վանի, Պիրիսի եւ Էրզրոսի վիլայէթները*, էջ 157: Հեղինակը, որի տրամադրութեան տակ եղել է երկու վիճակագրական աղիւսակ՝ մէկը քաղուած Մուշի առաջնորդարանի տեղեկագրից, իսկ միւսը՝ Մարտիրոսեանի կողմից նրան տրամադրած, իր հաշուարկների հիմքում դնում է Մարտիրոսեանի վիճակագրութիւնը (6580 տուն), քանի որ այն աւելի ամբողջական էր, սակայն նուազեցնում է նրա տուեալը շուրջ 15%-ով՝ այն հիմնատրամաբ, որ «*առաջին աղբիւրը* (այսինքն առաջնորդարանի տուեալը - Ռ.Թ.), որն աւելի վստահելի է թում մեզ, մօտաւորապէս 15%-ով պակաս է, քան երկրորդ աղբիւրը, թէև առաջինում բոլոր գիւղերը չեն բերուած» (նոյն, էջ 107):

¹⁰¹ Բիւրատ, էջ 613:

1. 1913ի ցուցակի տուեալներ՝ 99 բնակավայր, 8437 տուն - 70,873 շունչ հայ, որից Մուշ քաղաքում՝ 1146 տուն (7435 շունչ)¹⁰².
2. 1914ի ցուցակ՝ 106 հայաբնակ բնակավայր 10,942 տուն - 96,882 շունչ հայ, այդ թում Մուշ քաղաք՝ 1200 տուն - 12,000 շունչ¹⁰³:

1914ի համար նորացուած վիճակագրութիւն է պատրաստուած եւ Մարտիրոսեանը, ըստ որի Մուշի գաւառակում իր կողմից հաշուառուած 110 հայաբնակ բնակավայրերն ունէին 9895 տուն - 86,029 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թում Մուշ քաղաք՝ 1376 տուն - 12,450 շունչ¹⁰⁴:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Մշոյ գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու համար կիրառել ենք 1913–14ին կատարուած վերոնշեալ երեք ցուցակների տուեալներից (Մշոյ առաջնորդարանի երկու ցուցակ, Մարտիրոսեանի տուեալներ) միջին թիւը հանելու մեթոդը (տե՛ս Աղիւսակ 25)¹⁰⁵: Հաշուարկը ցոյց է տալիս, որ Մուշի գաւառակում կար 9555 տուն - 82,915 շունչ հայ, որից 10,628ը՝ Մուշ քաղաքում, իսկ 72,287ը՝ գաւառակի շուրջ 100 հայաբնակ գիւղերում. կլորացուած թիւ՝ 9550 տուն - 82,910 շունչ, մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւ 8.7¹⁰⁶:

¹⁰² Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ մարդահամարի գիւղացուցակների (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 55-59): Նոյն տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փայուճեանի հաշուարկը (ներառեալ Առաջաւորաց Սասունի կամ Վերին Գաւառի գիւղերը Սեմալ, Շէնիկ, Գելիգուզան, Ալիանք) 103 բնակավայր, 9067 տուն - 75,623 շունչ (Kévorkian, Paboudjian, էջ 477, 479):

¹⁰³ Բղէեաններ, էջ 84–90:

¹⁰⁴ Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 12, էջ 8–9:

¹⁰⁵ Ցուցակից հանուել են այն բնակավայրերի անունները, որոնք վկայուած են միայն մէկ աղբիւրում:

¹⁰⁶ Մուշի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար Քինէի տուեալը (1891) անհեթեք ցածր է՝ 19,621 շունչ, որից 6700ը՝ Մուշ քաղաքում (էջ 576): 1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ գաւառակում բնակուած էր 36,316 հայ (Karpat, էջ 174):

Գաւառակի համար Գարայեանի հաշուարկն է (ըստ Պետոյեանի տուեալների)՝ 9311 տուն - 70,808 շունչ հայ բնակչութիւն (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 186–192): Ուսումնասիրողի աւելի վաղ կատարած հաշուարկով (աղբիւր՝ Սասունի)՝ Մուշ քաղաք՝ 1300 տուն - 9000 շունչ հայ, Մուշի գաւառակի 105 հայաբնակ բնակավայրեր՝ 7555 տուն հայ (Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30):

Աղյուսակ 25. Մուշի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914ի Մշոյ առաջնորդարան (Ս. եւ Մ. Բղէեան)		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունջ	Տուն	Շունջ	Տուն	Շունջ	Տուն	Շունջ
1	Մուշ քաղաք	1146	7435	1376	12,450	1200	12,000	1241	10,628
2	Ալատին	15	111	25	253	20	150	20	171
3	Ալիգլբուն	55	503	65	560	120	600	80	554
4	Ալիզունան	33	250	40	318	50	500	41	356
5	Ալիջան	112	1213	130	1420	120	1000	121	1211
6	Ալուառինջ	156	1250	165	1380	150	1200	157	1277
7	Աղբենիս	-	-	3	27	-	-	3	27
8	Աղջան	127	1522	220	1860	150	1200	166	1527
9	Ապրլպուտար	35	286	32	278	60	500	42	355
10	Առաքելոց վանք ¹⁰⁷	1	30	9	65	-	50	-	48
11	Առաղ	104	1005	103	797	140	1100	116	967
12	Առինջ	120	610	135	1185	120	1000	125	932
13	Առինջվանք	48	400	68	540	100	700	72	547
14	Առնիստ	79	708	70	600	80	1000	76	769
15	Արագ	24	203	30	200	30	300	28	234
16	Արգավանք	67	809	110	860	130	1000	102	890
17	Աւագաղբիւր (Խանդրիսի)	32	350	42	336	60	450	45	379
18	Աւագաղբիւր (Չուխուրի)	100	805	97	672	140	1000	112	826
19	Աւզուտ	75	500	77	621	40	500	64	540
20	Աւրան	210	2160	320	2870	280	2500	270	2510
21	Արտիսօնք	24	178	75	560	80	550	60	429
22	Արտօնք	147	1470	147	1105	200	1500	165	1358
23	Բագու	47	500	40	290	50	400	46	397
24	Բգլից	58	503	74	520	130	1000	87	674
25	Բերդակ	130	1154	145	1170	140	1200	138	1175
26	Բլէլ	26	200	22	154	20	250	23	201
27	Բնտխներ	16	140	16	143	25	220	19	168
28	Բոստաքէնտ	105	1200	112	977	120	1200	112	1126

¹⁰⁷ Առաքելոց-վանք Մզրէն ներառեալ:

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914ի Մշոյ առաջնորդարան (Ա. Է. Մ. Բղէեան)		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
29	Գառնի	123	860	125	1190	130	1000	126	1017
30	Գզլաղաճ	157	1325	135	1450	140	1000	144	1258
31	Գոմեր	60	600	110	910	90	1200	87	903
32	Գոմս	108	700	120	944	120	1000	116	881
33	Գուարս	60	500	75	640	120	1200	85	780
34	Դալասեւ	15	150	12	72	17	100	15	107
35	Դւնիկ	56	550	60	410	80	600	65	520
36	Դրմերտ	98	1000	90	872	150	1400	113	1091
37	Երիշտեր	83	855	95	1160	120	750	99	922
38	Զիարէթ	180	2000	275	2480	180	1500	212	1993
39	Թիլ	52	500	65	545	80	800	66	615
40	Իրիզակ	65	500	70	724	80	800	72	675
41	Խաշխալտաղ	54	400	90	763	130	1000	91	721
42	Խասգիղ	340	4113	423	3776	540	5000	434	4296
43	Խարդոս	49	450	45	320	50	500	48	423
44	Խարձ	145	1360	155	1150	180	1500	160	1337
45	Խէյպեան	120	1200	122	1070	120	1000	121	1090
46	Խրարլնոց	-	-	5	37	15	100	10	69
47	Խոբեր	41	305	37	340	50	450	43	365
48	Խոբունք	23	160	33	236	30	250	29	215
49	Խուներ	27	200	44	352	40	400	37	317
50	Ծղակ	45	409	50	356	50	400	48	388
51	Ծոզետ	31	210	30	210	30	300	30	240
52	Կեմիկ	9	90	10	82	10	100	10	91
53	Կուրաի	132	1050	140	1260	130	1000	134	1103
54	Հասանօվա	39	350	45	425	70	500	51	425
55	Հացիկ	28	300	35	271	50	500	38	357
56	Հաւատորիկ	165	1315	165	1420	157	2000	162	1578
57	Հերկերտ	37	300	45	340	40	350	41	330
58	Չափնա	40	200	55	396	40	400	45	332
59	Չխաւի	61	500	75	630	80	700	72	610
60	Մառնիկ	36	360	35	281	80	600	50	414
61	Մատնավանք	1	15	1	15	-	-	1	15
62	Մէղտի	30	380	42	385	60	500	44	422
63	Մկրագոմ	80	815	78	780	120	1000	93	865

64	Մալախտրան	6	50	-	-	-	-	6	50
65	Մոզունք	67	379	79	577	65	600	70	519
66	Յարդերք	106	920	105	865	80	800	97	862
67	Յողունք	90	620	120	980	90	900	100	833
68	Յունան	86	602	145	1320	150	1200	127	1041
69	Յուշտամ	32	305	40	310	50	400	41	338
70	Յօրկնոց	63	700	63	560	100	800	75	687
71	Նորակն	12	106	20	135	20	150	17	130
72	Նորշէն	400	2150	400	3318	400	4000	400	3156
73	Շէխյան	101	1200	130	1270	180	1500	137	1323
74	Շէխուսուֆ	45	293	65	550	50	500	53	448
75	Շէխապրիմ	20	202	30	250	30	300	27	251
76	Շմլակ	46	310	42	295	60	500	49	368
77	Պաղլու	44	310	45	415	80	700	56	475
78	Ջրիկ	80	800	85	680	120	800	95	760
79	Սահակ	2	7			4	30	3	19
80	Սնձնուտ	25	200	35	290	25	250	28	247
81	Սոխագոմ	113	1017	104	832	120	1000	112	950
82	Սորտար	56	400	68	630	80	650	68	560
83	Սուլուխ	132	1025	133	1120	160	1000	142	1048
84	Սուրբ Կարապետ	-	205	1	284	-	-	-	245
85	Սուրբ Յովհաննէս	1	40	1	22	-	-	1	31
86	Վարդենիս	218	2150	189	1712	300	2000	236	1954
87	Վարդխաղ	18	133	25	200	20	200	21	178
88	Տատրագոմ	-	-	22	145	15	100	19	123
89	Տափեկ	-	-	12	88	15	166	14	127
90	Տերբեւանք	96	850	90	660	107	900	98	803
91	Տերիկ	51	450	40	350	45	600	45	467
92	Տոմ	41	250	45	432	30	300	39	327
93	Յրօնք	240	2512	275	2560	320	3000	278	2691
94	Ուրող	80	480	135	1350	140	1200	118	1010
95	Փեքար	58	377	52	365	80	1200	63	647
96	Փողեկով	53	300	75	560	80	600	69	487
97	Քարձոր	60	500	65	490	90	600	72	530
98	Քօլոսիկ	34	280	35	245	20	200	30	242
99	Քէօշք	8	57	-	-	15	100	12	79
100	Քրդագոմ	150	1520	161	1388	180	1500	164	1469
101	Քիւրտմէյտան	45	336	64	510	40	350	50	399
Ընդամենը		8361	71,553	9736	84,261	10,495	92,066	9555	82,915

2.2. Մասունի գաւառակ¹⁰⁸

Մասունը՝ որպէս երկրամաս, վիճակագրական առումով առաւել քիչ ուսումնասիրուած շրջաններից էր: Բացի թեր-հաշուառման ընդհանուր հիմնական պատճառի՝ գլխահարկից խուսափելու նպատակով հայ բնակչութեան հաշուառումից խուսափելուց եւ սեփական թիւը ցածր ներկայացնելուց, Մասունի համար յատուկ էին այլ գործօններ եւս, ինչպէս՝ կոտորածների եւ հալածանքների հետեւանքով բնակչութեան բարձր շարժը, առանձին շրջանների՝ կառավարութեան ամուր վարչական վերահսկողութիւնից դուրս գտնուելը, աշխարհագրական դժուարամատչելի տեղանքը, ենթակառոյցների բացակայութիւնը եւն.: Վիճակագրական շփոթին իր նպաստն էր բերում նաեւ այն, որ օսմանեան կառավարութիւնը վարչական առումով մասնատել էր Մասունի երկրամասը Պիթլիսի նահանգի միքանի գաւառների միջեւ եւ մինչեւ 1890ականների վերջերը շարունակաբար վերածնունդ էր վարչական սահմանները:

1895ին *Արաքս* հանդէսում տպագրուած Մասունի մասին տեղագրական ակնարկի անանուն հեղինակը ամփոփում է երկրամասում վիճակագրութեան հաւաքման ուղղութեամբ առկայ դժուարութիւնները հետեւեալ տողերում. «...ի՞նչ վիճակագրութիւն էր պահանջում մի այնպիսի երկրի համար, որտեղ այսօրուայ շէն գիւղը վաղը ամայանում է եւ գազանների որջ դառնում, կամ այսօրուայ քրիստոնէայ գիւղում վաղը-միւս օրը փռանում էր միմիայն իսլամի գաւակներ...: Բացի այդ, ինչպէ՞ս վիճակագրել, երբ հայ ուսումնասիրողը ապահով չէ կասկածուր կառավարութեան հետաւորութիւններից, քիւրդ աւազակների անպարիժ յափշտակութիւններից, կառավարութեան հայ եւ թիւրք արբանեակների մարմութիւններից»¹⁰⁹:

Վերոնշեալ բոլոր գործօնները յանգեցնում են այն բանին, որ աղբիւրների տուեալների միջեւ տարբերութիւնը առանձին դէպքերում կարող է հասնել խոշոր չափերի, յատկապէս երբ խօսքը գնում է շնչերի հաշուարկի մասին:

Այս իրողութիւնները ստիպում են ուսումնասիրողին Մասունի գաւառակի հայերի թուաքանակը քիչ թէ շատ մօտաւորութեամբ պարզելու համար փորձել համեմատել երկրամասի հնարատրինս մանր վարչական շրջանների, առանձին դէպքերում՝ նոյնիսկ գիւղերի վիճակագրութիւնը՝ նշելով տուեալ վիճակագրութեան մէջ ընդգրկուած բնակավայրերի թիւը, քանի որ գիւղացուցակները շատ դէպքերում թերի են:

¹⁰⁸ Գաւառակի կազմի մէջ ընդգրկում ենք Շատախի, Գաւառի (Բուն Մասուն, Ծովասարի գիւղեր), Վերին Գաւառի կամ Առաջաւորաց Մասունի (վարչական առումով կցուած էին Մուշի գաւառակին, սակայն հայկական աղբիւրների մեծ մասի կողմից ընդգրկում են Գաւառի շրջանի կազմում), Փսանքի, Վերին Խարզանի (Խաբըլջոզ) եւ Հազգոյի շրջանները, ինչը մօտաւորապէս համապատասխանում է գաւառակի օսմանեան վարչական սահմաններին (ըստ *Հայկական համառօր հանրագիտարանի* «Պիթլիսի նահանգ» բառարանում, էջ 534):

¹⁰⁹ «Մասուն, նրա նկարագրութիւնը, բնակիչները եւ նոցա բարբ ու վարքը», *Արաքս, գրական եւ գեղարուեստական պարկերազարդ հանդէս, գիրք Ա., Ս. Պետերբուրգ, 1894–1895, եօթերորդ տարի, էջ 67*:

Սասունի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հայկական աղբիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները¹¹⁰.-

1. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան՝ 36 հայաբնակ գիւղ, 518 տուն - 5957 շունչ¹¹¹.
2. 1904. *Դրօշակ*՝ 41 հայաբնակ գիւղ, 920 տուն¹¹².
3. 1909. Ա-Դօ՝ 50 հայաբնակ բնակավայր, 1351 տուն - 10,258 շունչ (բնակչութեան բաշխումն ըստ շրջանների տե՛ս Աղիսակ 26)¹¹³.
4. 1910. Սմբատ Բիրատ՝ 14,000 շունչ, այդ թում Շատախ՝ 2500, բուն Սասուն եւ Խարզան՝ 9000, Փսանք՝ 2500¹¹⁴.
5. 1913. Մշոյ թեմի վիճակագրոյց (Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար)՝ 1134 տուն - 9519 շունչ (պատրիարքարանի ցուցակում Շատախի շրջանի գիւղերի վերաբերեալ տուեալներն ընդհանրապէս բացակայում են, այլ շրջանների գիւղացուցակները թերի են) (բնակչութեան բաշխումն ըստ շրջանների տե՛ս Աղիսակ 26)¹¹⁵.

Ըստ Մաեսկու հաշուարկի՝ 1899ին Սասունի գաւառակում կար 1700 տուն - 13,600–14,700 շունչ հայ բնակչութիւն¹¹⁶:

¹¹⁰ Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից ըստ աղբիւրների տուեալների:

¹¹¹ Բնակավայրերի ցանկը չի տրուում: Վիճակագրութիւնը չի ընդգրկում Փսանքի, Հազգոյի եւ Վերին Խարզանի շրջանները, որոնք նշուած ժամանակաշրջանում գտնուում էին Սղերդի գաւառի Հազգոյի գաւառակի կազմում (Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2):

¹¹² Այդ թում Շատախ՝ 10 բնակավայր, 297 տուն, Գատա՝ 4 բնակավայր, 310 տուն, Ծովասար (Գատա)՝ 11 բնակավայր, 113 տուն, Փսանք՝ 16 բնակավայր, 200 տուն («Սասուն. վիճակագրական» յօդուածը, *Դրօշակ*, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1904:145–6(4–5), Ապրիլ–Մայիս, էջ 60–2. նաեւ՝ «Սասուն. վիճակագրութիւն», *Տարօնի արծիւ. օրգան փարօսական ոգու*, 1941, թիւ 15, էջ 44–8):

¹¹³ Ա-Դօ, *Վանի, Պիրիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 157 (Վերին Խարզանի վիճակագրութիւնը բացակայում է, այլ շրջանների գիւղացուցակները թերի են):

¹¹⁴ Սմբատ Բիրատ, էջ 613:

¹¹⁵ Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ մարդահամարի գիւղացուցակների (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 45–48, 59 (Վերին Գատաի բնակավայրերը)): Գէորգեան/Փապունճեանը, օգտագործելով մարդահամարի ցուցակները, պակասող տուեալները լրացնում են ըստ Ա-Դոյի ցուցակի (Kévorkian, Paboudjian, էջ 492–96):

¹¹⁶ Տների թիւը տե՛ս Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ, Статистический очеркъ*, էջ 220, շնչերի թիւը՝ *Отдель приложения*, էջ 133: Հեղինակը, նշում է որ իր տրամադրութեան տակ չունի Սասունի գաւառակի գիւղացուցակները, եւ այդ պատճառով բնակչութեան թիւը հաշուարկելու համար օգտագործում է Քինէի տուեալները՝ աւելացնելով դրանք 10%ով:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Սասունի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ համեմատաբար աւելի ամբողջական եւ լիարժէք են Մարտիրոսեանի (հաւաքել է անձամբ, հրատարակել է 1916ին), Պետոյեանի (կազմել է վերապրած սասունցիների հարցման արդիւնքում ստացուած տուեալների հիման վրայ) եւ Սասունու (կազմել է Պետոյեանից եւ այլ աղբիւրներից քաղուած տուեալների հիման վրայ) տուեալները:

1. 1914. Մարտիրոսեան՝ 84 հայաբնակ բնակավայր, 2614 տուն - 22,340 շունչ (բաշխումն ըստ շրջանների տե՛ս Աղիւսակ 26)¹¹⁷.
2. 1914. Պետոյեան՝ 91 հայաբնակ բնակավայր, 1946 տուն հայ (բաշխումն ըստ շրջանների տե՛ս Աղիւսակ 26)¹¹⁸.
3. 1914. Սասունի՝ 106 հայաբնակ բնակավայր, 2548 տուն - 14,738 շունչ (բաշխումն ըստ շրջանների տե՛ս Աղիւսակ 26)¹¹⁹:

---

¹¹⁷ Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6–7: Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից ըստ Մարտիրոսեանի գիւղացուցակի տուեալների:

¹¹⁸ Պետոյեան, *Սասնայ ազգագրութիւնը*, էջ 6–12: Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից՝ ըստ Պետոյեանի գիւղացուցակների տուեալների:

¹¹⁹ Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ Սասունի, *Պարսնութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 371, 372, 379–83:

Աղյուսակ 26. Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Սասունի գաւառակի հայ բնակչութեան թիւն ըստ տարրեր սկզբնաղբիւրների տուեալների

№	Շրջան	1909 Ա-Դօ		1913 Մշոյ առաջնորդարանի (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան		Սասունի	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	
1	Շատախ	170	1880	-	-	280	2415	151	550	3526 ¹²⁰	
2	Վերին Գաւառ (Առաջատրաց գիւղեր)	474	3410	366	3160	535	5010	460	207	1800 ¹²¹	
3	Գաւառ (Ծովասար)	190	1349	30	225	352	2917	270	307	1314	
4	Փսանք	300	2100	303	2597	515	4536	343	532	3880	
5	Վերին Խարզան (Խարբլջող)	-	-	186	1,521	298	2492	346	952	4,218	
6	Հազգօ	217	1,519	260	2,016	634	4970	536			
Ընդամենը		1351	10,258	1145	9519	2614	22,340	2106	2548	14,738	

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Սասունի գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու նպատակով համադրել ենք 1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի, Մարտիրոսեանի, Պետոյեանի եւ Սասունու գիւղացուցակների տուեալները՝ կիրառելով դրանցից միջին թիւ հանելու մեթոդը: Յուցակում ընդգրկուել են միայն այն բնակավայրերի անունները, որոնց մասին տուեալներ են պահպանուել վերոնշեալ աղբիւրներից առնուազն երկուսում:

Ըստ կատարուած հաշուարկների՝ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Սասունի գաւառակի 96 հայաբնակ բնակավայրերում կար 2317 տուն - 18,402 շունչ հայ բնակչութիւն. կորացուած թիւ՝ 2320 տուն - 18,400 շունչ, այդ թում՝

1. Վերին Գաւառի շրջան (տե՛ս Աղյուսակ 27)՝ 6 բնակավայր, 512 տուն - 4675 շունչ հայ.
2. Շատախի շրջան (տե՛ս Աղյուսակ 28)՝ 7 հայաբնակ բնակավայր, 294 տուն - 2144 շունչ հայ.

¹²⁰ Ներառեալ Վերին Գաւառի Սեմալ եւ Շէնիկ գիւղերը, բացառութեամբ Կելիէկուզանի:

¹²¹ Միայն Կելիէկուզանը:

3. Գաւառի (Ծովասարի) շրջան (տե՛ս Աղիսակ 29)՝ 12 հայաբնակ բնակավայր, 290 տուն - 2112 շունչ հայ.
4. Փսանքի շրջան (տե՛ս Աղիսակ 30)՝ 29 հայաբնակ բնակավայր, 431 տուն - 3873 շունչ հայ.
5. Վերին Խարզանի (Խարլջոզի) շրջան (տե՛ս Աղիսակ 31)՝ 29 հայաբնակ բնակավայր, 328 տուն - 2283 շունչ հայ.
6. Հագզոյի շրջան (տե՛ս Աղիսակ 32)՝ 13 հայաբնակ բնակավայր, 462 տուն - 3315 շունչ հայ¹²²:

Աղիսակ 27. Սասունի գաւառակի Վերին Գաւառի շրջանի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹²³	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 - Պետոյեան		1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Ալեանք	72	566	80	760	-	-	-	-	76	663
2	Կէլիէկէնըման	-	-	25	210	10	-	-	-	18	144
3	Կէլիէկուզան ¹²⁴	143	1025	180	1570	250	3,500	207	1800	195	1974
4	Կէլիէմսուր (Մսրըծոր)	-	-	30	280	40	-	-	-	35	280
5	Շէնիկ	70	690	90	810	80	635	100	654	85	697
6	Սէմալ	81	889	130	1380	80	602	120	798	103	917
Ընդամենը		366	3170	535	5010	460	4737	427	3252	512	4675

¹²² Ըստ 1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալների՝ Սասունի գաւառակն ուներ 6505 հայ բնակիչ (Karpat, էջ 174): Գարայեանը, հիմնուելով Պետոյեանի տուեալների վրայ, Սասունի գաւառակում հաշուում է 23,809 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թումը Բոզկանի շրջանակում՝ 7221, Փսանքում՝ 6363, Խոյթ-Բոնաշէնում՝ 6388, Տալտրիկում՝ 2008 եւ Շատախում՝ 1829 շունչ հայ (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 199–207):

¹²³ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում անայսցամ Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վսն-Snuuy*, 1916, № 13, էջ 6–7):

¹²⁴ Իր թաղերով:

Աղյուսակ 28. Սասունի գաւառակի Շատախի շրջանի հայ բնակչութեան բուսքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹²⁵	1914	1914		1914		1914		Մեր	
		Թեոդիկ ¹²⁶	Մարտիրոսեան	Շունչ	Պետոյեան	Շունչ	Սասունի	Շունչ	հաշուարկը	Շունչ
		Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Գեղաշէն	44	45	330	31	289	65	392	51	337
2	Երիցանք	17	20	180	13	95	25	134	21	136
3	Զայնրքներ	-	-	-	25	210	-	-	25	210
4	Կեարմաւ	46	65	580	-	-	65	395	59	488
5	Շուշնամերկ	32	35	310	30	245	40	286	36	280
6	Տափիկ	34	35	290	25	200	35	240	35	243
7	Քոփ	52	80	725	27	196	70	429	67	450
Ընդամենը		225	280	2415	151	1235	300	1876	294	2144

¹²⁵ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաներոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6-7):

¹²⁶ Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 96, 540:

Աղյուսակ 29. Սասունի գաւառակի Գաւառի (Ծովասարի) շրջանի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹²⁷	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան		1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Աղբի ¹²⁸	118 ¹²⁹	-	150	1,250	137	835	124	635	132	906
2	Առքիկ	-	-	15	110	15	80	15	80	15	90
3	Բոզրկան	2	12	3	25	2	-	3	15	3	17
4	Խան	13	114	16	120	11	-	-	-	13	117
5	Խոծոծվանք	-	-	15	110	6	-	7	40	9	75
6	Ծառկանք (Մարեկան)	-	-	-	-	6	-	6	-	6	48
7	Հարկորք	26	125	30	215	16	120	5	15	17	117
8	Հիթենք	60 ¹³⁰	-	100	920	48	456	70	429	70	602
9	Ճախրակ	2	10	2	12	7	-	7	40	5	21
10	Մաղենք	8	58	12	85	5	-	15	-	10	72
11	Մըրթըպան	3	16	5	40	12	-	-	-	7	28
12	Քաղքիկ	2	15	4	30	2	12	-	-	3	19
Ընդամենը		234	-	352	2917	267	-	252	1254	290	2112

¹²⁷ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6–7):

¹²⁸ Իր թաղերով:

¹²⁹ Ըստ Թէոդիկի (Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 96, 540):

¹³⁰ Ըստ Թէոդիկի (նոյն):

Աղյուսակ 30. Սասունի գաւառակի Փասնքի շրջանի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹³¹	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիար- քարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան		1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Բրրղանք	4	26	-	-	5	-	5	-	5	26
2	Բլօենք	5	52	12	96	6	52	10	100	8	83
3	Բվի	2	10	3	20	10	-	10	100	6	43
4	Գոմք	20	160	37	300	23	160	25	250	26	237
5	Դաժպատրեկ	5	45	12	98	7	-	20	200	11	114
6	Դալիոր	10	75	30	250	32	350	32	360	26	228
7	Թաքանք	6	60	20	170	8	-	8	-	11	115
8	Թարուկ	16	175	50	450	15	145	21	210	26	245
9	Թափունի	-	-	-	-	7	60	7	60	7	60
10	Խնձորիկ	27	242	50	430	26	242	24	240	32	289
11	Կրրիձոր ¹³²	9	95	9	76	12	-	25	200	14	124
12	Կորնկէգ	7	35	16	200	8	35	10	100	10	93
13	Հակունք	-	-	-	-	5	-	5	30	5	40
14	Հոսնէր	-	-	-	-	4	-	4	-	4	32
15	Մարսօ	11	102	25	180	20	-	20	-	19	141
16	Մրջգեղ	43	430	55	520	40	409	50	500	47	465
17	Մքքենք	25	276	50	480	25	277	25	277	31	328
18	Չմայենք	-	-	-	-	20	-	24	-	22	176
19	Չոցենք	-	-	5	38	-	-	5	20	5	29
20	Չրթնիկ	23	180	40	350	20	210	30	390	28	283
21	Սիսոնք	-	-	6	50	-	-	-	-	6	50
22	Սիսքար	4	22	3	20	3	-	3	-	3	21
23	Փշուտ	9	65	15	110	10	65	15	150	12	98
24	Փասնք	11	112	20	170	10	112	15	150	14	136
25	Քաշքշենք	11	83	9	70	11	83	11	93	11	82
26	Քաջունք	16	162	40	400	12	162	26	260	24	246
27	Քիսքաղ	4	20	4	28	8	-	8	-	6	24
28	Քսոնք	-	-	4	30	3	-	1	10	3	20
29	Քրղամանք	9	45	-	-	9	-	9	-	9	45
Ընդամենը		277	2472	515	4536	359	2362	448	3700	431	3873

¹³¹ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաւերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6-7):

¹³² Վանից թաղը (Վանքի Մզրէ) ներառեալ:

Աղյուսակ 31. Սասունի գաւառակի Վերին Խարզանի (Խարբլջոզի) շրջանի հայ բնակչութեան բուսքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹³³	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան	1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Առոյսնոց	6	42	10	85	-	6	42	7	56
2	Արեգդէմ	4	21	6	45	4	4	21	4	29
3	Արծուիկ	35	325	35	360	35	35	335	35	240
4	Գետեր	-	-	2	18	-	-	-	2	18
5	Գետկից	-	-	3	27	-	-	-	3	27
6	Գոմըրսէր	3	16	5	35	3	-	-	4	25
7	Դալէրձոր	7	35	15	115	7	7	15	9	75
8	Գապլճօզ (Խարբլջոզ)	40	364	45	410	100	100	364	71	379
9	Իրիցանք	3	18	7	60	3	3	18	4	32
10	Խասօփի	7	42	8	70	20	7	42	11	51
11	Խարվեր	-	-	12	90	7	7	52	9	71
12	Խուճարենք	9	54	20	130	9	9	54	12	79
13	Կոշակ	5	30	25	210	25	5	30	15	90
14	Կորով	5	34	8	70	5	5	34	6	46
15	Կորդեր	7	45	14	110	7	7	45	9	67
16	Հաքնի	-	-	4	30	10	10	70	8	50
17	Հաղտ	4	22	8	75	4	4	22	5	40
18	Հրէկօնք	5	23	-	-	5	5	23	5	23
19	Հրուտ	10	60	6	50	10	10	60	9	57
20	Չորաղբի	-	-	1	9	1	1	9	1	9

¹³³ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», Վան-Տոսպ, 1916, № 13, էջ 6-7):

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիար- քարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան	1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
21	Շիկալենք	-	-	-	-	15	15	-	15	120
22	Պատրմուտ	-	-	25	200	12	12	75	16	138
23	Ջակուտ	-	-	-	-	2	2	15	2	15
24	Ռըմկանք	-	-	-	-	8	8	-	8	48
25	Ռըշնիկ	-	-	-	-	15	15	-	15	120
26	Վարդնոց	5	35	12	90	5	5	35	7	53
27	Տնգետ	16	200	3	22	30	16	200	16	141
28	Փիրշենք	15	155	20	150	15	15	155	16	153
29	Բարկից	-	-	4	31	4	4	31	4	31
Ընդամենը		186	1521	298	2492	361	317	1747	328	2283

Աղյուսակ 32. Սասունի գաւառակի Հազգոյի շրջանի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ¹³⁴	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Պետոյեան		1914 Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Ասի	5	24	150	1150 ¹³⁵	5	24	5	24	5	24
2	Արդրէր	6	39	-	-	6	39	6	35	6	38
3	Գոմէք	-	-	5	46	5	36	5	36	5	39
4	Կող	32	200	30	260	32	200	32	200	32	215
5	Կուզգետ (Կուսգետ)	66	610	200	1580	50	-	66	610	96	933
6	Հազգօ	106	742	150	1180	350	3000	350	1,000	239	1481
7	Հով	8	72	25	200	8	72	8	75	12	105
8	Մանկիկ	7	40	7	40	-	-	10	42	8	41
9	Մըլքիշան ¹³⁶	-	-	15	90	-	-	29	110	22	100
10	Մշկաղար	6	65	-	-	6	65	6	65	6	65
11	Նատօփան	7	70	35	270	7	70	7	70	14	120
12	Նորգեղ (Նոր գիւղ)	14	139	14	139	-	-	14	139	14	139
13	Նորշէն	3	15	3	15	3	15	3	15	3	15
Ընդամենը		260	2016	634	4970	472	3521	541	2421	462	3315

¹³⁴ Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Մարտիրոսեանի (Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վսևն-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6–7):

¹³⁵ Այս տուեալն այլ աղբիւրներով չի հաստատուում, ուստի չենք ընդգրկել հաշուարկի մէջ:

¹³⁶ Սահմանակից Մղերդի գաւառի Խարզանի գաւառակի հայաբնակ գիւղերի վիճակագրական ցուցակներում յիշատակուում է գրեթէ նոյնանուն՝ Մէլքիշան անունով բնակավայր (տե՛ս համապատասխան բաժին), ուստի չենք կարող բացառել, որ գործ ունենք նոյն բնակավայրի հետ:

2.3. Մանագլերտի գաւառակ

1878–80ի Մանագլերտի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հայկական աղբիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները.-

1. 1878. Տեւկանց (1878–80ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 16 հայաբնակ բնակավայր - 2687 շունչ հայ¹³⁷.
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան՝ 23 հայաբնակ բնակավայր, 487 տուն - 5089 շունչ հայ (գիւղացուցակը բացակայում է)¹³⁸:

Մաւեսկին, որպէս աղբիւր նշելով Կոլիբակինի 1880ականների վերջերին վերաբերող տուեալները, 1899ին Մանագլերտի գաւառակում հաշում է 21 հայաբնակ բնակավայր՝ 570 տուն - 4560 շունչ հայ բնակչութեամբ¹³⁹:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Մանագլերտի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1909. Ա-Դ-օ՝ 40 հայաբնակ բնակավայր, 1149 տուն հայ - 8043 շունչ բնակչութեամբ (որպէս տուեալների աղբիւր՝ նշում է Մուշի առաջնորդարանի քարտուղար Մարտիրոսեանը)¹⁴⁰.
2. 1913. Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 26 հայաբնակ բնակավայր - 10,735 շունչ հայ¹⁴¹.
3. 1914. Մարտիրոսեան՝ 40 հայաբնակ բնակավայր, 1351 տուն - 11,166 շունչ հայ¹⁴².
4. 1914. Թէոդիկ՝ 26 հայաբնակ բնակավայր, 1891 տուն հայ¹⁴³:

¹³⁷ Տեւկանց, էջ 80, 81, 91:

¹³⁸ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2:

¹³⁹ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220: Գիւղացուցակը տե՛ս նոյն, *Отдѣлъ приложений*, էջ 121–25:

¹⁴⁰ Ա-Դ-օ, *Վանի, Պիրիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 149: Ա-Դ-օն մէկ տան վրայ հաշումել է 7 շունչ (նոյն, էջ 157): Ա-Դ-ոյի տուեալը օգտագործել է Սասունին (*Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 356–57):

¹⁴¹ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 44: Նոյն ցուցակի հիման վրայ Գէորգեան/Փապուճեանի հաշուարկով 39 հայաբնակ բնակավայր - 11,931 շունչ հայ բնակչութիւն (Kévorkian, Paboudjian, էջ 59, 497–98):

¹⁴² Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 14, էջ 7:

¹⁴³ Թէոդիկ, *Գողգորթի հայ հոգեւորականութեան*, էջ 102:

Մանագլերտի գաւառակից Մեծ Եղեռնը վերապրած հայերի վկայութիւններուն առկայ տեղեկութիւնների հետ պատրիարքարանի տուեալների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրանք էականօրէն չեն տարբերում:

Աղիսակ 33. Մանագլերտի գաւառակի միքանի զիւղերի բնակչութիւնը առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		Վերապրածների վկայութիւններ
		Տուն	Շունչ	Տուն
1	Ակներ	57 ¹⁴⁴	421	35 ¹⁴⁵
2	Բոստան Ղայա	5	51	4 ¹⁴⁶
3	Խաամիկ	67	663	67 ¹⁴⁷
4	Կարակայա	78	725	70 ¹⁴⁸
5	Մարմուս	37	300	40 ¹⁴⁹
6	Նորատին	161	1,671	150 տուն, 2000 շունչ ¹⁵⁰
7	Պեքրան	15	155	15 ¹⁵¹
8	Ռուստամգեաղուկ	210	1800	250 ¹⁵²
9	Սուլբանլու	18	116	14 ¹⁵³
Ընդամենը		648	5902	645

¹⁴⁴ Վերին եւ Ստորին Ակները միասին:

¹⁴⁵ Մանուկ Օւէեանի վկայութիւնը (*Հայոց Տեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում*, էջ 124):

¹⁴⁶ Իւրայէլ Բաղդասարեանցի վկայութիւնը (նոյն, էջ 127):

¹⁴⁷ Յարութիւն Դաթեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 128):

¹⁴⁸ Վերապրածներ Պօղոս Ֆրզէեանի եւ Օհաննէս Բոնդէեանի վկայութեամբ (նոյն, էջ 130):

¹⁴⁹ Մարտիրոս Սարգսեանի եւ Սարգիս Խաչատրեանի վկայութեամբ (նոյն, էջ 132):

¹⁵⁰ Ղուկաս Սիմոնեանի վկայութեամբ (նոյն, էջ 134):

¹⁵¹ Ալօ Սարգսեանի վկայութեամբ (նոյն, էջ 125):

¹⁵² Միսաք Գասպարեանի եւ Մխիթար Մեարոպեանի վկայութեամբ (նոյն, էջ 137):

¹⁵³ Գիւղի մի խումբ վերապրած բնակիչների վկայութեամբ (նոյն, էջ 140):

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Մանազկերտի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը որոշելու համար օգտագործել ենք Մարտիրոսեանի 1909ի եւ 1914ի ցուցակների, 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի ցուցակի, 1914ի Թեոդիկի ցուցակի տուեալներից միջին թիւը հանելու մեթոդը: Հաշուարկից դուրս են թողնուել այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակուում են թուարկուածներից միայն մէկ ցուցակուում: Արդիւնքուում, հաշուարկի մէջ ընդգրկուել են Մանազկերտի գաւառակի 34 հայաբնակ բնակավայրեր, որոնք Մեծ Եղեռնի նախօրեակին ունեցել են 1418 տուում - 11,143 շուունչ հայ բնակչութիւն (տե՛ս Աղիւսակ 34). կլորացուած թիւ 1420 տուում - 11,140 շուունչ¹⁵⁴:

Բնակավայր	1909	1914	Միջին
1. Արտիստ	150	150	150
2. Բաղաբազար	200	200	200
3. Բաղաբազար	300	300	300
4. Բաղաբազար	400	400	400
5. Բաղաբազար	500	500	500
6. Բաղաբազար	600	600	600
7. Բաղաբազար	700	700	700
8. Բաղաբազար	800	800	800
9. Բաղաբազար	900	900	900
10. Բաղաբազար	1000	1000	1000
11. Բաղաբազար	1100	1100	1100
12. Բաղաբազար	1200	1200	1200
13. Բաղաբազար	1300	1300	1300
14. Բաղաբազար	1400	1400	1400
15. Բաղաբազար	1500	1500	1500
16. Բաղաբազար	1600	1600	1600
17. Բաղաբազար	1700	1700	1700
18. Բաղաբազար	1800	1800	1800
19. Բաղաբազար	1900	1900	1900
20. Բաղաբազար	2000	2000	2000
21. Բաղաբազար	2100	2100	2100
22. Բաղաբազար	2200	2200	2200
23. Բաղաբազար	2300	2300	2300
24. Բաղաբազար	2400	2400	2400
25. Բաղաբազար	2500	2500	2500
26. Բաղաբազար	2600	2600	2600
27. Բաղաբազար	2700	2700	2700
28. Բաղաբազար	2800	2800	2800
29. Բաղաբազար	2900	2900	2900
30. Բաղաբազար	3000	3000	3000
31. Բաղաբազար	3100	3100	3100
32. Բաղաբազար	3200	3200	3200
33. Բաղաբազար	3300	3300	3300
34. Բաղաբազար	3400	3400	3400

¹⁵⁴ Քինէի տուեալներով Մանազկերտի գաւառակն ունէր 9000 շուունչ հայ բնակչութիւն (Cuinet, էջ 590): Ըստ օսմանեան վիճակագրութեան, 1914ին գաւառակուում բնակուում էր 4438 հայ (Karpat, էջ 174): Գարայեանի հաշուարկով (աղբիւրներ՝ Ա-Գոյի, Պետոյեանի եւ Թեոդիկի տուեալները), Մանազկերտի գաւառակուում 1914ին կար 1483 տուում - 11,801 շուունչ հայ բնակչութիւն (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 194–95):

Աղյուսակ 34. Մանագլերտի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1909	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիար- քարանի մարդահամար)		1914	1914		Մեր	
		Մարտիրոսեան	Տուն	Շունչ	ԹԷՆՈՂԻԿ	Մարտիրոսեան	Տուն	Շունչ	Տուն
1	Ակներ Վերին	30							
2	Ակներ Ստորն	5	57	422	150	48	351	73	387
3	Այնախօճա	25	40	360	60	40	380	41	370
4	Ալքընա	-	-	-	-	12	79	-	-
5	Բագրան	15	-	-	20	15	126	17	126
6	Բանգոտ	25	26	237	20	26	237	24	237
7	Բոյիչարդուն	6	-	-	-	-	-	-	-
8	Գարաքայա	50	78	725	60	78	725	67	725
9	Գերանլղ	9	-	-	-	8	72	8	72
10	Եարամիշ	7	-	-	-	8	57	8	57
11	Զքրաշ	-	-	-	-	2	17	-	-
12	Էնտրիս գիւղ	10	12	105	-	8	61	10	83
13	Էքմալ	15	17	160	60	17	160	17	160
14	Թոնտրակ	35	24	171	40	35	215	34	193
15	Խանիկ	5	-	-	-	-	-	-	-
16	Խանօղլի Վերին								
17	Խանօղլի Ստորին	15	30	234	80	28	234	38	234
18	Խասմիկ	44	67	663	100	75	643	72	653
19	Խարալի	6	-	-	-	6	43	-	-
20	Խարապա-խասմիկ	47	31	234	60	31	234	42	234
21	Խարապակորըք	-	-	-	-	9	81	-	-
22	Խոշաջի	5				3	27	4	27
23	Խօթանլի	65	50	400	50	45	400	52	400
24	Կանիկոր	15	5	54	10	5	56	9	55

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիար- քարանի մարդահամար)			1914 Թեոդիկ		1914 Մարտիրոսեան		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	
25	Կուշտիան	15	6	52	-	6	54	9	53	
26	Հաջիբոթ	8	-	-	-	-	-	-	-	
27	Հասան փաշա	7	6	47	6	6	59	6	53	
28	Հասէ	8	9	72	-	12	72	10	72	
29	Հասուներ	30	-	-	-	-	-	-	-	
30	Մալա Ալի	-	-	-	-	3	25	-	-	
31	Մանազկերտի բերդ	80	126	945	200	126	945	133	945	
32	Մարմուս	25	37	300	25	37	300	31	300	
33	Մեխչին	15	-	-	-	-	-	-	-	
34	Մօլա Հասան	-	-	-	5	-	-	-	-	
35	Մօլա Մստաֆա	30	30	217	40	28	217	29	217	
36	Մօլլաբաղ	10	17	110	30	20	145	19	128	
37	Նորատին	90	161	1671	150	161	1742	141	1707	
38	Շեթանաւա	3	-	-	-	11	91	7	91	
39	Ողջին	-	11	90	10	11	90	11	90	
40	Ռատամկէտիկ	136	210	1800	280	210	1411	209	1606	
41	Ռօշկան	-	-	-	-	2	15	-	-	
42	Մարտաուտ	5	-	-	-	5	37	5	37	
43	Մուլքանլու	40	18	116	40	15	116	28	116	
44	Տէրքք	60	120	922	180	95	722	114	822	
45	Տիւկնուկ	80	44	438	130	45	438	75	438	
46	Տորախան	30	-	-	-	12	108	21	108	
47	Տօլադպաշ	40	40	300	80	40	330	50	315	
48	Փրեմասիան	3	-	-	5	-	-	4	32	
49	Ֆանրք	-	-	-	-	7	51	-	-	
Ընդամենը		1149	1272	10,845	1891	1351	11,166	1418	11,143	

2.4. Պուլանըխի գաւառակ

Պուլանըխի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1878–80ի Հայոց պատրիարքարանի կողմից հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1878. Տեկանց (1878–80ի մարդահամար)՝ 30 հայաբնակ բնակավայր - 14,863 շունչ, այդ թումն Վերին Պուլանըխ՝ 20 հայաբնակ բնակավայր - 10,449 շունչ, Ներքին Պուլանըխ՝ 10 հայաբնակ բնակավայր - 4414 շունչ¹⁵⁵.
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան՝ 26 հայաբնակ բնակավայր, 2361 տուն - 22,124 շունչ, այդ թումն Վերին Պուլանըխ՝ 16 հայաբնակ բնակավայր, 1696 տուն - 15,589 շունչ, Ներքին Պուլանըխ՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 665 տուն - 6535 շունչ¹⁵⁶:

Ըստ Մանսկու 1899ին վերաբերող տուեալների, գաւառակում կար 29 հայաբնակ բնակավայր՝ 2218 տուն - 17,744 շունչ հայ բնակչութեամբ¹⁵⁷:

1913ի Մշոյ առաջնորդարանի վիճակացոյցի տուեալներով (Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար)՝ Պուլանըխի գաւառակում կար 26 հայաբնակ բնակավայր 3120 տուն - 24,109 շունչ հայ բնակչութեամբ¹⁵⁸:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պուլանըխի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հայկական այլ աղբիւրներ հաղորդում են հետեւեալ տուեալները.-

1. 1909. Ա-Դօ՝ 29 հայաբնակ գիւղ, 2475 տուն¹⁵⁹.
2. 1914. Մարտիրոսեան՝ 25 հայաբնակ գիւղ, 3379 տուն - 24,796 շունչ¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Տեկանց, էջ 78–79 (գիւղացուցակը), էջ 91 (համագումար տուեալը):

¹⁵⁶ Գիւղացուցակը բացակայում է (Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2):

¹⁵⁷ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансакого и Битлисского вилайетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220: Գաւառակի գիւղացուցակը տե՛ս նոյն, *Отдѣлъ приложений*, էջ 119–120:

¹⁵⁸ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 53: Գեորգեան/Փապուճեանը, լրացնելով 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալները Ա-Դոյի գիւղացուցակի տուեալներով, գաւառակի համար հաշւում են 30 հայաբնակ բնակավայր, 3219 տուն - 25,053 շունչ հայ բնակչութիւն (Kévorkian, Paboudjian, էջ 500):

¹⁵⁹ Ուսումնասիրողը որպէս տեղեկութիւնների աղբիւր նշում է Մուշի առաջնորդարանի քարտուղար Մարտիրոսեանին (Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 146): Ա-Դօն մէկ տան վրայ հաշւում է 7 շունչ, գաւառակի համար ստանալով 17,325 շունչ հայ բնակչութիւն (էջ 157):

¹⁶⁰ Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 14, էջ 7 (Մարտիրոսեանի մօտ 3430 տուն - 25,267 շունչ. ցուցակից հանել ենք Մալախղրան գիւղը, որը այլ աղբիւրները տեղակայում են Մշոյ գաւառակում):

3. 1914. Չաքար Աղա Մարգարեան՝ 26 հայաբնակ գիւղ, 3,282 տուն¹⁶¹.
4. 1915. Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Յովհաննէս քահանայ Տէր-Աւետիսեան՝ 3225 տուն հայ, որից Վերին Պուլանըխ՝ 15 հայաբնակ գիւղ, 2225 տուն հայ, Ներքին Պուլանըխ՝ 11 հայաբնակ գիւղ, 1000 տուն հայ¹⁶².
5. 1915. Տէրոյեան՝ 3133 տուն հայ, որից Վերին Պուլանըխ՝ 17 հայաբնակ գիւղ, 2084 տուն հայ, Ներքին Պուլանըխ՝ 17 հայաբնակ գիւղ, 1229 տուն հայ¹⁶³:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Պուլանըխի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը հաշուարկելու համար հաճադրել ենք 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի, Մարտիրոսեանի, Մարգարեանի գիւղացուցակների, ինչպէս նաեւ Մեծ Եղեռնը վերապրած ծնունդով պուլանըխցի հայերի իրենց հարազատ բնակավայրերի բնակչութեան թուաքանակի մասին հաղորդուող տուեալները՝ օգտագործելով դրանցից միջին թիւը հանելու մեթոդը: Հաշուարկից դուրս են թողնուել այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակում են թուարկուածներից միայն մէկ ցուցակում: Արդիւնքում հաշուարկի մէջ ընդգրկուել է Պուլանըխի գաւառակի 27 հայաբնակ բնակավայր (տե՛ս Աղիւսակ 35), որոնք Մեծ Եղեռնի նախօրեակին ունեցել են 3384 տուն - 27,056 շունչ հայ բնակչութիւն (կլորացուած թիւ 3380 տուն - 27,060 շունչ)¹⁶⁴:

¹⁶¹ Մեծ Եղեռնը վերապրած բնիկ պուլանըխցի է (*Հայոց Տեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում*, էջ 214–15):

¹⁶² Մ. Ներսիսեան, «Նիւթեր հայկական կոտորածների մասին», էջ 89: Նոյն տուեալը Գարայեանի հաշուարկում (“An inquiry”, էջ 11, 30):

¹⁶³ Բաղալեան, «Վարազդատ Տէրոյեանի վիճակագրական նիւթերն Արեւմտեան Հայաստանի», էջ 217:

¹⁶⁴ Քինէի տուեալներով (1891) Պուլանըխի գաւառակում կար 10,361 հայ (Cuinet, էջ 588): 1914ին ըստ օսմանեան մարդահամարի տուեալների գաւառակն ուներ 14,662 հայ բնակչութիւն (Karpas, էջ 174):

Աղյուսակ 35. Պուլանըխի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		1914 Զաքար Աղա Մարգարեան	Պուլանըխի վերապրածներ		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
<i>Վերին Պուլանըխ</i>										
1	Ալիպօջան	4	37	-	-	-	5	51 ¹⁶⁵	4	44
2	Բլուր	26	182	27	175	40	-	-	38	179
3	Գարա-ղլլ	165	1312	186	1372	210	211	1838 ¹⁶⁶	193	1508
4	Եօնճէլի	263	1560	225	1,650	300	260	2500 ¹⁶⁷	262	1903
5	Թէղուտ	221	1168	180	1,186	160	-	-	187	1177
6	Լաքար	90	700	100	675	70	70	700 ¹⁶⁸	83	692
7	Խաչըլու	2	39	-	-	4	-	-	3	39
8	Խարապաշէր	67	572	77	606	55	70 ¹⁶⁹	-	67	589
9	Կովի	500	5000	543	4513	450	600	6000 ¹⁷⁰	523	5171
10	Համգա-շէլխ	80	1299	179	1264	197	270	3000 ¹⁷¹	182	1854
11	Մէջիթլու	120	850	135	950	145	110 ¹⁷²	-	128	900
12	Միրպար	50	472	50	472	40	-	-	47	472

¹⁶⁵ Մի խումբ վերապրածների կողմից հաղորդած տուեալներ (Հայոց Յեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում, էջ 142):

¹⁶⁶ Յարութիւն քահանայ Պօյաճեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 168): Գէորգ Ղազարեան՝ 200 տուն զուտ հայ բնակիչ (նոյն, էջ 165): Մայեաղ Աստուածատրեան՝ 250 տուն հայ (նոյն, էջ 167):

¹⁶⁷ Գարեգին Խաչատուրեան (նոյն, էջ 198):

¹⁶⁸ Տէր Խաչատուր քահանայ Մելքոնեան (նոյն, էջ 155):

¹⁶⁹ Ղազար Փարուեան (նոյն, էջ 160): Գէորգ Մանուկեանի վկայութեամբ 90 տուն - 1400 շունչ (նոյն, էջ 162):

¹⁷⁰ Մի խումբ վերապրածների վկայութիւններ (նոյն, էջ 176–77): Նիկողոս Մխիթարեան 217 տուն (նոյն, էջ 188): Մի խումբ վերապրածներ՝ 380 տուն (նոյն, էջ 145):

¹⁷¹ Մուրադ Մխիթարեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 191):

¹⁷² Մի խումբ վերապրածների կողմից հաղորդուած տուեալներ (նոյն, էջ 192):

13	Շէյխ Եագուր	200	1,200	185	1200	200	250	1800 ¹⁷³	209	1400
14	Շիրուան-շէյխ	150	1300	168	1141	140	180	2000 ¹⁷⁴	160	1480
15	Ոսնչոր	191	1295	170	1044	150	-	-	170	1170
16	Փիրան	64	446	45	341	50	-	-	53	394
17	Քէքեղու	189	1306	215	1506	196	-	-	200	1406
Ընդամենը Վերին Պուլանըխ		2382	18,738	2485	18,095	2407	-	-	2509	20,378
<i>Ներքին Պուլանըխ</i>										
18	Ագրակ	-	-	40	283	50	-	-	45	283
19	Ապրի	31	203	45	278	50	40 ¹⁷⁵	-	42	241
20	Բրգաշէն	64	517	80	593	68	74	570 ¹⁷⁶	72	560
21	Լիզ	210	1499	275	1768	345	-	-	277	1634
22	Խօշ-կեալտի	140	1018	170	1428	147	150	2000 ¹⁷⁷	152	1482
23	Կէապօլան	29	251	35	265	20	20 ¹⁷⁸	-	26	258
24	Կողակ	69	472	48	471	60	100 ¹⁷⁹	-	69	472
25	Մօլլաքէնս	20	200	37	253	30	-	-	29	227
26	Յատկոն	95	754	109	835	65	150 ¹⁸⁰	1500 ¹⁸¹	105	1029
27	Փեօնք	80	457	55	527	40	-	-	58	492
Ընդամենը Ներքին Պուլանըխ		738	5371	894	6701	875	-	-	875	6678
Ընդհանուր գումար		3120	24,109	3379	24,796	3282	-	-	3384	27,056

¹⁷³ Յարութիւն Ֆրանգուլեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 200): Պետօ Սիմոնեան եւ Արրահամ Յարութիւնեան 200 տուն (նոյն, էջ 199):

¹⁷⁴ Միքայէլ քահանայ Տէր-Սամուէլեան (նոյն, էջ 206):

¹⁷⁵ Մի խումբ վերապրածներ (նոյն, էջ 145):

¹⁷⁶ Ղազար Կիրակոսեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 150):

¹⁷⁷ Նահապետ Մելիքեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 163):

¹⁷⁸ Նազար Մխիթարեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 150):

¹⁷⁹ Նոյն Նորէեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 172):

¹⁸⁰ Յարութիւն Տէր-Մովսիսեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 147):

¹⁸¹ Աւետիս Բաղդասարեանի վկայութիւնը (նոյն, էջ 149):

2.5. Վարդոյի գաւառակ

Վարդոյի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1878–80՝ Հայոց պատրիարքարանի կողմից հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1878. Տեկանց (1878–80ի մարդահամար)՝ 11 հայաբնակ բնակավայր - 2417 շունչ¹⁸².
2. 1880. Մշոյ առաջնորդարան-Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաքճեան՝ 8 հայաբնակ բնակավայր, 249 տուն - 2003 շունչ¹⁸³:

Մաեսկին, որպէս աղբիւր նշելով Կոլիուբակիինի տուեալները, գաւառակում հաշւում է 8 հայաբնակ բնակավայր 400 տուն - 3200 շունչ հայ բնակչութեամբ¹⁸⁴:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակն ըստ հայկական աղբիւրների հետեւեալն էր.-

1. 1902. Մշոյ առաջնորդարան – Գեղամ Տէր-Կարապետեան՝ 6 հայաբնակ գիւղ, 291 տուն - 2001 շունչ հայ¹⁸⁵.
2. 1909. Ա-Դօ՝ 6 հայաբնակ գիւղ, 268 տուն - 1876 շունչ հայ բնակչութիւն¹⁸⁶.
3. 1913. Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 7 հայաբնակ բնակավայր, 443 տուն - 3715 շունչ հայ¹⁸⁷.

¹⁸² Տեկանց, էջ 74–75 (գիւղացուցակը), էջ 90 (ամփոփ տուեալը):

¹⁸³ Գիւղացուցակը բացակայում է (Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, էջ 2):

¹⁸⁴ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220: Գաւառակի գիւղացուցակը տե՛ս նոյն, *Отдѣлъ приложений*, էջ 127–30:

¹⁸⁵ ՀՅԳ Բոստոնի Արխիւ, Անձնական գրութիւններ, Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Տատրակ) ֆոնդ, պահ 16, դ. 1, էջ 120–26: Տէր-Կարապետեանի տուեալները տե՛ս նաեւ՝ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 426: Նոյն տուեալների հիման վրայ Գարայեանը Վարդոյի գաւառակի համար նշում է 391 տուն հայ՝ աւելացնելով Սասունու մօտ առկայ երկու բնակավայրի՝ Հասանօվայի (40 տուն հայ, այլ աղբիւրներով Մուշի գաւառակի կազմում) եւ Սալըգանի (60 տուն հայ) տուեալները (“An inquiry”, էջ 11, 30): Մէկ այլ տեղ ուսումնասիրողը, փոխարացնելով Ա-Դոյի եւ Սասունու տուեալները, Վարդոյի գաւառակի համար հաշւում է 447 տուն - 4023 շունչ հայ բնակչութիւն (*Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 198–99):

¹⁸⁶ Ա-Դօ, Վանի, *Պիթլիսի եւ Էրզրոսի վիլայէթները*, էջ 157:

¹⁸⁷ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 59: Գէորգեան/Փապուճեանը, լրացնելով 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալները այլ աղբիւրներից քաղուած տուեալներով, գաւառակի համար հաշւում են 9 հայաբնակ բնակավայր 543 տուն - 4649 շունչ հայ բնակչութեամբ (Kévorkian, Paboudjian, էջ 500):

Աղյուսակ 36. Վարդոյի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1902 Մշոյ առաջնորդարան - Գեղամ Տէր-Կարապետեան		1909 Ա-Գօ	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 ԹՒՆՊԻԿ	1914 Մարտիրոսեան		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ		Տուն	Տուն		Շունչ	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Ամարան	15	80	10	15	80	500	12	92	14	86
2	Գումգում	60	380	60	70	600	2000	72	482	71	541
3	Գունտեմիր	80	560	60	182	1600	2000	96	760	139	1180
4	Յաներ	35	241	18	18	150	400	42	310	30	230
5	Պազըքան	50	356	80	78	575	7000	120	1038	99	807
6	Տօտան	51	384	40	72	670	1000	84	620	78	645
7	Ստուկուրան Վերին	-	-	-	8	40	-	8	52	11	65
8	Ստուկուրան Ներքին	-	-	-			-	6	38		
Ընդամենը		291	2001	268	443	3715	12,900	440	3392	442	3554

Մուշի գաւառի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկի ամփոփում

Այսպիսով, ըստ տարբեր վիճակագրական տուեալների համադրութեան եւ վերլուծութեան հիման վրայ մեր հաշուարկի, Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրեակին Մուշի գաւառում կար մօտ 17,110 տուն - 143,060 շունչ հայ բնակչութիւն, որից Մուշի գաւառակում՝ 9550 տուն - 82,910 շունչ, Սասունի գաւառակում՝ 2320 տուն - 18,400 շունչ, Մանազկերտի գաւառակում՝ 1420 տուն - 11,140 շունչ, Պուլանըխի գաւառակում՝ 3380 տուն - 27,060 շունչ եւ Վարդոյի գաւառակում՝ 440 տուն - 3550 հայ:

Ըստ Մաեսկու 1899ի վիճակագրութեան՝ Մուշի գաւառում կար 880 տուն - 7040 շունչ թուրք եւ 11,381 տուն - 91,048 շունչ քուրդ ազգաբնակչութիւն: Ուսումնասիրողի տուեալներով՝ Մուշի գաւառում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ կազմում էր 48% (ըստ գաւառակների.- Մուշ՝ 64%, Սասուն՝ 42%, Մանազկերտ՝ 13%, Պուլանըխ՝ 63% եւ Վարդօ՝ 20%)¹⁹²:

¹⁹² Маевский, Военно-Статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ, էջ 220-21:

Ըստ ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի վիճակագրության՝ 1914ին Մուշի գաւառում կային 68,000 իսլամադաւան (թուրք եւ քուրդ), 1000 եզդի եւ 1000 շունչ այլ ազգութիւնների ներկայացուցիչներ: Հայերի տեսակարար կշիռն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ 50% էր, ոչ իսլամադաւան այլ ազգութիւնների հետ միասին՝ 51,4%¹⁹³:

1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ գաւառի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թիւը 99,548 էր, իսկ հայերը կազմում էին ընդհանուր ազգաբնակչութեան 39%ը¹⁹⁴:

Հիմք ընդունելով իսլամադաւան եւ քրիստոնէադաւան այլ ազգութիւնների թուաքանակի վերաբերեալ վերոնշեալ սկզբնաղբիւրների հաղորդած տուեալները, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան թուաքանակի մեր հաշուարկի արդիւնքները, գտնում ենք, որ Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Մուշի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւը մօտ 245,060 էր, որից 143,060՝ հայ, 100,000՝ իսլամադաւան եւ 2000՝ այլ էթնօկրօնական խմբերի պատկանող ազգաբնակչութիւն: Հայերը կազմում էին Մուշի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մօտ 58%ը. Մուշի գաւառակում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ մօտ 73% էր, Սասունի գաւառակում՝ մօտ 71%, Մանազկերտի գաւառակում՝ մօտ 26%, Պուլանըիսի գաւառակում՝ մօտ 62% եւ Վարդրդի գաւառակում՝ մօտ 24%:

¹⁹³ Zamir, էջ 104:

¹⁹⁴ Karpat, էջ 174–75:

3. ԿԷՆՃԻ ԳԱՒԱՌ

3.1. ԿԷՆՃԻ գաւառակ

ԺԹ: դարի կէսեր-Ի. դարասկզբին Կէնճի գաւառակի հայաբնակ բնակավայրերի համահաւաք ցուցակում նշում է 49 անուն¹⁹⁵, սակայն առանձին վիճակագրական ցուցակներում դրանց թիւը որպէս կանոն պակաս է: Դա կապուած է այն հանգամանքի հետ, որ գաւառակի հայ բնակչութիւնը մեծապէս տուժել է համիդեան կոտորածներից. բազմաթիւ գիւղեր Մեծ Եղեռնի նախօրեակին արդէն հայաթափուած էին¹⁹⁶: Դժուարացնում է գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի ուսումնասիրութեան գործը նաեւ այն հանգամանքը, որ առկայ գրեթէ բոլոր վիճակագրական ցուցակներում տրուում է միայն հայ տների թիւը (բացառութիւն է կազմում 1913ի Մշոյ առաջնորդարանի կողմից պատրաստուած վիճակացոյցը (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար), որտեղ նշուած են նաեւ շնչերը):

Մեր կողմից առանձնացուած վիճակագրական սկզբնաղիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները Կէնճի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ.-

1. 1902. Մշոյ առաջնորդարան – Գեղամ Տէր-Կարապետեան՝ 24 հայաբնակ բնակավայր, 290 տուն հայ (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 37)¹⁹⁷.
2. 1909. Ա-Դօ՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 96 տուն - 672 շունչ հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 37)¹⁹⁸.
3. 1913. Մշոյ առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 13 հայաբնակ բնակավայր, 241 տուն - 2149 շունչ հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակ 37)¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Տե՛ս՝ *Հայկական համառօտ հանրագիտարանի* «Պիթլիսի նահանգ» բառօրոյումը, էջ 534:

¹⁹⁶ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս աշխատանքի համապատասխան բաժինը: Տե՛ս նաեւ՝ Գեղամ Մ. Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին. մաս վեցերորդ: Պիթլիսի նահանգի հիւսիսային, արեւելեան եւ արեւմտեան գաւառները», *Վէմ համահայկական հանդէս*, Ը (ԺԴ) տարի, Յուլիս-Սեպտեմբեր, 2016:3(55):

¹⁹⁷ Շնչերի թիւը բացակայում է (ՀՅԴ Բոստոնի Արխիւ, Անձնական գրութիւններ, Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Տատրակ) ֆոնդ, պահ 16, դ. 1, էջ 178–181, 183–84):

¹⁹⁸ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 156–57:

¹⁹⁹ ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 54: Գէորգեան/Փապուճեանը, լրացնելով 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալները այլ աղբիւրներից քաղուած տուեալներով, Կէնճի եւ Ճապաղջուրի գաւառակների վիճակագրութիւնը ներկայացնում են միասին՝ 23 հայաբնակ բնակավայր - 4344 շունչ հայ բնակչութիւն (Kévorkian, Paboudjian, էջ 502):

4. 1914. Թէոդիկ՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 440 տուն հայ (տե՛ս Աղիսակ 37)²⁰⁰.
5. 1914. Սասունի (տարբեր աղբիւրներից քաղուած տուեալների հիման վրայ)՝ 16 հայաբնակ գիւղ, 237 տուն հայ (տե՛ս Աղիսակ 37)²⁰¹:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Կէնճի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը հաշուարկելու նպատակով համադրել ենք 1902ի Մշոյ առաջնորդարանի, 1909ի Ա-Դոյի, 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի, 1914ի Թէոդիկի եւ Սասունու գիւղացուցակների տուեալները: Վերոնշեալ տուեալների համադրման արդիւնքում որոշուել է իւրաքանչիւր բնակավայրի համար տների միջին թիւը: Այն բնակավայրերի համար, որոնք հաշուառուել են 1913–14ի մարդահամարի ցուցակով եւ որոնց համար առկայ է շնչերի թիւը, այն թողել ենք անփոփոխ: Մնացած բնակավայրերի համար որպէս մէկ տան շնչերի միջին թիւ ընդունել ենք 8.91, քանի որ այդքան է վկայուած գաւառակի համար ըստ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տուեալների: Ըստ կատարուած հաշուարկների (տե՛ս Աղիսակ 37)՝ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի 23 հայաբնակ բնակավայրում կար 319 տուն - 2816 շունչ հայ բնակչութիւն (կտրացուած թիւ 320 տուն - 2820 շունչ հայ)²⁰²:

²⁰⁰ Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան*, էջ 102–3, 541: Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից՝ ըստ Թէոդիկի գիւղացուցակի:

²⁰¹ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 360: Սասունու տուեալը իր հաշուարկում օգտագործել է նաեւ Գարայեանը (Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30):

²⁰² Զինէն (1891) Կէնճի գաւառակի համար հաղորդում է 7930 շունչ հայ բնակչութիւն, ինչը կա՛մ շփոթմունքի արդիւնք է, կա՛մ էլ արտացոլում է 1860–70ականների առկայ վիճակը (Cuinet, էջ 622):

Ըստ օսմանեան տուեալների՝ Կէնճի գաւառակը 1914 ին ունեցել է 1603 հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

Ըստ Գարայեանի հաշուարկի, որն օգտագործել է Թէոդիկի եւ Սասունու տուեալները, Կէնճի գաւառակում 1914ին կար 435 տուն - 3045 շունչ հայ բնակչութիւն (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 217–18) :

Աղյուսակ 37. Կենճի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1902	1909	1913 Մշոյ		1914	Սասունի	Մեր	
		Մշոյ առաջ- նորդարան	Ա-Գ-օ	առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		Թ-էոդիկ		հաշուարկը	Տուն
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ
1	Ալիփիրան	8	-	13	150	40	8	17	150
2	Անգակ	5	6	-	-	10	6	7	62
3	Արծէն	4	-	-	-	-	-	4	36
4	Արսուշէն	34	20	35	240	50	30	34	240
5	Բոզլան	21	8	-	-	40	8	19	169
6	Բողի	8	6	7	42	7	6	7	42
7	Գամարան (Խըմըրան)	11	7	8	56	8	7	8	56
8	Թոխլան	15	-	20	150	20	15	18	150
9	Խարաքա	15	15	-	-	15	15	15	134
10	Կեալա (Բերդ)	35	-	20	200	30	35	30	200
11	Կըրընկան	4	-	3	34	3	4	4	34
12	Կծու	22	10	20	100	60	22	27	100
13	Կռնոս	8	-	-	-	-	-	8	72
14	Ղարսէ վանք (Խորձավանք)	9 ²⁰³	-	-	-	-	-	-	-
15	Ճապկնուտ	25	8	24	250	24	25	21	250
16	Նորեկ	9	6	-	-	10	6	8	71
17	Չըռըկ (Նոր Գիւղ)	4	-	4	30	5	-	4	36
18	Վալիբ	3	-	-	-	-	-	3	27
19	Վէսմըրգ	4	-	-	-	5	-	5	45

²⁰³ Բաղալեանը նշում է, որ Ղարսէ վանքը հայաթափուել է 1870–80ականներին («Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս վեցերորդ», էջ XXXI), սակայն 1902ի ցուցակում բնակավայրի առկայութիւնը վկայում է, որ որոշ թուով հայեր վերադարձել էին բնակավայր:

№	Բնակավայր	1902	1909	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914	Սասունի	Մեր հաշուարկը	
		Մշոյ առաջնորդարան	Ա-Գօ	Տուն	Շունչ	Թեոդիկ		Տուն	Տուն
20	Տարիպոկ	3	-	-	-	-	-	3	27
21	Փարխու	12	10	11	80	11	12	11	80
22	Քիսմուտ	6	-	2	17	2	6	4	17
23	Քուփառ	2	-	-	-	-	-	2	18
24	Օղնուտ	32	-	74	800	100	32	60	800
Ընդամենը		299	96	241	2149	440	237	319	2816

3.2. Ճապաղջուրի գաւառակ

Նախքան 1878ը գաւառակում յիշատակում է տասներեք հայաբնակ բնակավայրի անուն, որոնցից Ի. դարի սկզբի դրութեամբ առկայ էին միայն եօթը (մնացած վեցը հայաթափուել էին 1870-80ականներին եւ համիդեան կոտորածների ընթացքում)²⁰⁴:

Գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ մեր կողմից առանձնացուած սկզբնաղբիւրների տուեալներն են.-

1. 1891. Քինէ՝ 4335 շունչ հայ (տուեալը հաւանաբար արտացոլում է աւելի վաղ ժամանակի (1860ականներ) պատկեր կամ շփոթմունքի արդիւնք է)²⁰⁵.
2. 1902. Մշոյ առաջնորդարան – Գեղամ Տէր-Կարապետեան՝ 7 հայաբնակ բնակավայր, 157 տուն - 1171 շունչ հայ (տուեալների բաշխումն ըստ բնակավայրերի տե՛ս Աղիւսակ 38)²⁰⁶.

²⁰⁴ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս վեցերորդ», էջ XXXIV. տե՛ս նաեւ՝ Ճապաղջուրի գաւառակի հայաբնակ բնակավայրերի ցանկը Հայկական համառօտ հանրագիտարանի «Պիքիսի նահանգ» բառայտումում (էջ 535):

²⁰⁵ Cuinet, էջ 624:

²⁰⁶ ՀՅԴ Բոստոնի Արխիւ, Անձնական գրութիւններ, Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Տատրակ) ֆոնդ, պահ 16, դ. 1, էջ 182:

3. 1914. Թեոդիկ՝ 7 հայաբնակ բնակավայր, 161 տուն հայ (տե՛ս Աղիսակ 38)²⁰⁷:

4. 1914. Սասունի (Գեղամ Տէր-Կարապետեանի 1902ի տուեալների հիման վրայ)՝ 207 տուն հայ (տե՛ս Աղիսակ 38)²⁰⁸:

Ա-Դոյի գրքում եւ 1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի ցուցակներում Ճապաղջուրի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ որեւէ տուեալ չի հաղորդում:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու նպատակով համադրել ենք 1902ի Մշոյ առաջնորդարանի, 1914ի Թեոդիկի, 1914ի Սասունու ցուցակների տուեալները, որոշել ենք հայ տների միջին թիւը, մէկ տան շնչերի միջին թիւն ընդունել 8: Վերոնշեալ հաշուարկով (տե՛ս Աղիսակ 38) Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի 7 հայաբնակ բնակավայրերում կար շուրջ 160 տուն - 1280 շունչ հայ բնակչութիւն²⁰⁹:

²⁰⁷ Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից ըստ Թեոդիկի գիղացուցակի (*Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան*, էջ 102–3, 541):

²⁰⁸ Սասունի, *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 360: Սասունու տուեալն իր հաշուարկում օգտագործել է Գարայեանը՝ գաւառակի հայ բնակչութեան համար նշելով նոյն 207 տուն թիւը (Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30):

²⁰⁹ Ըստ օսմանեան կառավարութեան տուեալների՝ 1914ին Ճապաղջուրի գաւառակում բնակւում էր 734 հայ (Karpat, էջ 174):

Գարայեանը, հիմք ընդունելով Թեոդիկի տուեալները եւ լրացնելով դրանք այլ աղբիւրներից քաղուած տեղեկութիւններով, 1914ի դրութեամբ գաւառակի համար հաշւում է 206 տուն - 1442 շունչ հայ բնակչութիւն: Յղում կատարելով երկրորդական մի աղբիւրի՝ իր հաշուարկում ուսումնասիրողն ընդգրկել է Անդկի (Andki) անունով գիղը (45 տուն հայ), որն այլ աղբիւրների կողմից չի յիշատակւում (Karayan, *Ottoman population 1830–1914*, էջ 221–22):

Աղյուսակ 38. Դապաղջուրի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ²¹⁰	1902 Մշոյ առաջնորդարան		1914 Թ՛էողիկ	Սասունի	Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ
1	Դարպասան	3	8	5	8	5	40
2	Մատրակ	50	350	50	50	50	400
3	Մուսիան	5	57	5	-	5	40
4	Չավլիկ	65	403	65	65	65	520
5	Սիմսոր	6	45	8	6	7	56
6	Տըք	18	210	18	18	18	144
7	Փարխանդ	10	98	10	60 ²¹¹	10	80
Ընդամենը		157	1171	161	207	160	1280

3.3. Խուլփի գաւառակ²¹²

Մեր կողմից առանձնացուած սկզբնաղբիւրները հաղորդում են Խուլփի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ հետեւեալ տուեալները.-

1. 1904. *Դրօշակ*՝ 28 հայաբնակ բնակավայր, 849 տուն հայ, որից Տալորիկ՝ 11 հայաբնակ բնակավայր, 174 տուն հայ, Խիանք՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 320 տուն հայ, 7 հայաբնակ բնակավայր, 355 տուն հայ²¹³.
2. 1909. Ա-Դ-օ՝ Խիանքի գիւղախումբ՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 516 տուն - 3612 շունչ հայ, Խուլփի գիւղախումբ՝ 16 հայաբնակ բնակավայր, 563 տուն - 3947 շունչ հայ, Տալորիկի գիւղախումբ՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 206 տուն - 1349 շունչ հայ. ընդամենը՝ 48 հայաբնակ բնակավայր, 1285 տուն - 8908 շունչ հայ (գիւղացուցակներ)

²¹⁰ Տեղանունների գրելաձեւն՝ ըստ 1902ի Մշոյ առաջնորդարանի ցուցակի:

²¹¹ Սասունու Փարխանդ գիւղի համար նշած 60 տուն հայ թիւը այլ աղբիւրներով, այդ թում ի՛ր իսկ Սասունու սկզբնաղբիւր՝ 1902ի ցուցակով, չի հաստատուում, ուստի մեր հաշուարկում անտեսուել է:

²¹² Խուլփի, Խիանքի եւ Տալորիկի գիւղախումբեր:

²¹³ «Սասուն. վիճակագրական», էջ 61:

րը տե՛ս Աղիւսակներ 39–41)²¹⁴.

3. 1910. Սմբատ Բիւրատ՝ Խիանք՝ 7000, Խուլփ՝ 5000 հայ, ընդամենը 12,000 հայ²¹⁵.

4. 1913, Մշոյ առաջնորդարան (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար)՝ Խուլփ՝ 10 հայաբնակ բնակավայր, 382 տուն - 3674 շունչ հայ, Խիանք՝ 13 հայաբնակ բնակավայր, 502 տուն - 4642 շունչ հայ, ընդամենը 884 տուն - 8316 շունչ հայ (գիղացուցակները տե՛ս Աղիւսակներ 39, 40)²¹⁶:

Ի. դարի սկզբների դրութեամբ գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ տուեալներ են հաղորդում Մարտիրոսեանը, Պետոյեանը եւ Սասունին.-

1. 1914. Մարտիրոսեան՝ Խիանքի գիղախումբ՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 636 տուն - 5535 շունչ հայ, Խուլփի գիղախումբ՝ 13 հայաբնակ բնակավայր, 556 տուն - 4081 շունչ հայ, Տալտրիկի գիղախումբ՝ 8 հայաբնակ բնակավայր, 315 տուն - 2490 շունչ հայ, ընդամենը՝ 1507 տուն - 12,106 շունչ հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակներ 39–41)²¹⁷:

2. Պետոյեան՝ Խիանքի գիղախումբ՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 693 տուն հայ, Խուլփի գիղախումբ՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 632 տուն - 2931 շունչ հայ եւ Տալտրիկի գիղախումբ՝ 12 հայաբնակ բնակավայր, 221 տուն հայ, ընդամենը 1546 տուն հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակներ 39–41)²¹⁸:

3. Սասունի (որպէս իր կազմած գիղացուցակի աղբիւր նշում է Ա-Դ-ոյի եւ Պետոյեանի տուեալները)՝ Խիանքի գիղախումբ՝ 15 հայաբնակ բնակավայր, 462 տուն հայ, Խուլփի գիղախումբ՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 540 տուն - 3684 շունչ հայ եւ Տալտրիկի գիղախումբ՝ 13 հայաբնակ բնակավայր, 214 տուն հայ, ընդամենը՝ 1216 տուն հայ (տե՛ս նաեւ Աղիւսակներ 39–41)²¹⁹:

²¹⁴ Ա-Դ-օ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 157: Ա-Դ-օն որպէս աղբիւր նշում է Մուշի առաջնորդարանի Նպաստամատոյց Յանձնաժողովի տեղեկագիրը (էջ 134, 136, 139):

²¹⁵ Այլ մանրամասնութիւններ չկան (Սմբատ Բիւրատ, էջ 613):

²¹⁶ Հաշուարկը՝ մեր կողմից, ըստ մարդահամարի գիղացուցակի տուեալների (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 61): Տալտրիկի տուեալները բացակայում են. ըստ երեւոյթին, այնտեղ կա՛մ հաշուառում չի իրականացուել, կա՛մ էլ տուեալները ինչ-ինչ պատճառներով չեն ներառուել վիճակացոյցի թերթիկի մէջ:

²¹⁷ Հաշուարկը՝ մեր կողմից, ըստ Մարտիրոսեանի գիղացուցակների տուեալների (Մարտիրոսեան, «Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, 1916, № 15, էջ 8 (Խիանքի եւ Խուլփի շրջաններ), *Վան-Տոսպ*, 1916, № 13, էջ 6 (Տալտրիկի շրջան):

²¹⁸ Հաշուարկը՝ մեր կողմից, ըստ Պետոյեանի գիղացուցակների տուեալների (*Սասունի բարբառը*, էջ 173 (Տալտրիկի շրջան) էջ 182–184 (Խիանքի շրջան), էջ 184–186 (Խուլփի շրջան)):

²¹⁹ Հաշուարկը՝ մեր կողմից, ըստ Սասունու գիղացուցակների (*Պարսկութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 372 (Տալտրիկի գիղախումբ), էջ 373 (Խիանքի գիղախումբ), էջ 375 (Խուլփի գիղախումբ)):

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Խիանքի գիղախմբի հայ բնակչության թիւը հաշուարկելու նպատակով օգտագործել ենք 1909ի Ա-Դոյի, 1913ի Հայոց պատրիարքարանի, 1914ի Մարտիրոսեանի եւ Պետոյեանի տուեալներից միջին թիւը հանելու մեթոդը (տե՛ս Աղիւսակ 39): Համեմատական աղիւսակում գետեղուել, սակայն հաշուարկից դուրս են թողնուել Սասունու տուեալները՝ որպէս առանձին աղբիւրագիտական նշանակութիւն չունեցող: Հաշուարկից դուրս են թողնուել այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակում են վերոնշեալ աղբիւրներից միայն որեւէ մէկի կողմից: Վերոնշեալ սկզբունքների հիման վրայ իրականացուած հաշուարկի արդիւնքում գտել ենք, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հաշուարկի մէջ ներառուած 19 հայաբնակ բնակավայրում կար 603 տուն - 5147 շունչ հայ:

Խուլփի շրջանի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու նպատակով օգտագործուել է 1909ի Ա-Դոյի, 1913ի Հայոց պատրիարքարանի, 1914ի Մարտիրոսեանի եւ Պետոյեանի տուեալներից միջին թիւը հանելու մեթոդը (տե՛ս Աղիւսակ 40): Համեմատական աղիւսակում գետեղուել, սակայն հաշուարկից դուրս են թողնուել Սասունու տուեալները որպէս՝ գուրկ առանձին աղբիւրագիտական նշանակութիւնից: Հաշուարկից դուրս են թողնուել այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակում են վերոնշեալ աղբիւրներից միայն որեւէ մէկի կողմից: Վերոնշեալ սկզբունքների հիման վրայ իրականացուած հաշուարկների արդիւնքում պարզուել է, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հաշուարկի մէջ ներառուած 13 հայաբնակ բնակավայրում կար 533 տուն - 3658 շունչ հայ բնակչութիւն:

Տալոտրիկի շրջանի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու նպատակով օգտագործուել է 1909ի Ա-Դոյի, 1914ի Մարտիրոսեանի, 1914ի Պետոյեանի եւ Մեծ Եղեռնը վերապրած գաղթական, ծնունդով Սասունից Գրիգոր քահանայ Տէր-Գրիգորեանի²²⁰ տուեալներից միջին թիւը հանելու մեթոդը (տե՛ս Աղիւսակ 41): Համեմատական աղիւսակում գետեղուել, սակայն հաշուարկից դուրս են թողնուել Սասունու տուեալները որպէս՝ գուրկ առանձին աղբիւրագիտական նշանակութիւնից: Հաշուարկից դուրս են թողնուել այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակում են վերոնշեալ աղբիւրներից միայն որեւէ մէկի կողմից: Վերոնշեալ սկզբունքների հիման վրայ իրականացուած հաշուարկների արդիւնքում պարզուել է, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հաշուարկի մէջ ներառուած 14 հայաբնակ բնակավայրում կար 363 տուն - 3250 շունչ հայ բնակչութիւն:

Այսպիսով, մեր կատարած հաշուարկների համաձայն Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հաշուարկի մէջ ներառուած 46 հայաբնակ բնակավայրերում կար 1499 տուն - 12,055 շունչ հայ բնակչութիւն (կլորացուած թիւ 1500 տուն - 12,050 շունչ հայ)²²¹:

²²⁰ Հայոց Յեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայութիւններ, էջ 25:

²²¹ 1914ի օսմանեան վիճակագրութեանը՝ գաւառակն ունէր 3573 շունչ հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

Աղյուսակ 39. Խիանքի գիղախմբի հայ բնակչության բուսական կուլտուրաների մեծ եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1909 Ա-Գօ	1913 Մշոյ առաջնորդարան (1913-14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)		1914 Մարտիրոսեան		Պետոյեան	Սասունի	Մեր հաշուարկը	
			Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն			Շունչ	Տուն
1	Արխունտ	50	36	438	42	360	50 (352 շունչ)	50	44	383
2	Արսրք	16	13	118	18	238	20	16	17	178
3	Արտկունք	30	40	368	35	260	70	70	44	314
4	Բացի (Բարքս)	5	23	195	25	215	30	30	21	205
5	Գրեխոյս	3			7	46	3	3	4	46
6	Ընկուզնակ	50	35	324	45	400	35	-	41	362
7	Իշխնձոր	100	55	495	120	1,020	90	-	91	758
8	Հեղին	20	45	416	30	275	70	45	41	346
9	Հերդա	7	-	-	5	31	8	8	7	31
10	Շմանակ	5	-	-	8	58	4	4	6	58
11	Պահամտա	25	28	200	34	254	28	25	29	227
12	Պերմ	100	110	1025	120	1,120	110 (798 շունչ)	110	110	981
13	Ռապատ	-	13	112	-	-	5	-	13	112
14	Սաղթուն	50	43	369	64	580	50	50	52	474
15	Սեւիտ	6	11	100	10	75	11	-	10	88
16	Սըլօխ	5	-	-	6	42	5	5	5	42
17	Տանձիկ	2	-	-	3	19	4	4	3	19
18	Փարկա	40	50	482	60	520	100	40	62	501
19	Քարիկ	2	-	-	4	22	-	2	3	22
Ընդամենը		516	502	4642	636	5535	693	462	603	5147

Աղյուսակ 40. Խուլփի գիղախմբի հայ բնակչության բուսական կր Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1909 Ա-Գօ		1913 Հայոց պատրիարքարան		1914 Մարտիրոսեան		Պետոյեան		Սասունի		Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ	Տուն	Շունչ
1	Ահարօնք	64	397	55	500	72	520	80	397	80	470	68	454
2	Գասքե	60	360	52	476	100	764	50	476	60	360	65	519
3	Գեղերվան	54	383	50	472	50	394	54	383	54	383	52	408
4	Գրեմորի	8	43	-	-	12	63	8	43	8	43	9	50
5	Դալաւաքաժէ	-	-	-	-	-	-	7	-	7	60	-	-
6	Էհուք	35	204	30	316	45	340	30	204	35	294	35	266
7	Ընձքար	120	1015	100	1012	140	1180	350	1015	150	1200	178	1055
8	Թլքըվ	18	85	10	94	18	95	10	94	18	85	14	92
9	Թիախս	15	77	-	-	18	96	10	77	15	77	14	83
10	Խըրուճ	7	32	-	-	4	30	4	32	7	32	5	31
11	Կապրընի	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
12	Հավրըք (Հանըրք)	25	120	15	136	25	120	15	138	25	120	20	129
13	Մաշտակ	10	47	8	72	15	74	8	72	10	47	10	66
14	Շողէք	35	217	22	214	22	160	-	-	35	217	26	197
15	Փասուր	36	296	40	382	35	245	-	-	36	296	37	308
16	Քնէ	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Ընդամենը		487	3276	382	3674	556	4081	632	2931	540	3684	533	3658

Աղյուսակ 41. Տալտրիկի գիղախմբի հայ բնակչության թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ²²²	1909	1914		Պետոյեան	Գրիգոր քինյ. Տէր-Գրիգորեան	Սասունի	Մեր հաշուարկը	
		Տուն	Տուն	Շունջ	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Շունջ
1	Արտխունք	10	-	-	9	20	10	13	104
2	Դալենք	13	35	250	15	40	15	26	250
3	Եղգարթ	10	35	280	15	30	-	26	280
4	Էգեստուն	35	60	450	35	80	35	53	450
5	Խըլիովիտ	10	20	170	9	30	10	17	170
6	Հագմանք	15	40	365	15	60	15	33	365
7	Հարդք	11	-	-	20	50	11	27	216
8	Հըլօղինք	40	45	350	40	70	40	49	350
9	Հօսնուտ	6	-	-	9	20	8	12	96
10	Չորեր	3	30	250	-	-	3	17	250
11	Մգրէ	15	15	95	20	-	15	17	95
12	Սպղանք	11	-	-	25	40	25	25	200
13	Փուրխ	16	35	280	17	50	16	30	280
14	Քրդամանք	11	-	-	-	25	11	18	144
Ընդամենը		206 (1349 շունջ)	315	2490	229	515	214	363	3250

Կենճի գաւառի հայ բնակչության թուաքանակի հաշուարկի ամփոփում

Այսպիսով, ըստ տարբեր վիճակագրական տուեալների համադրութեան եւ վերլուծութեան հիման վրայ մեր կողմից կատարուած հաշուարկի, Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Կենճի գաւառում կար մօտ 1980 տուն - 16,150 շունջ հայ բնակչութիւն, որից Կենճի գաւառակում՝ 320 տուն - 2820 շունջ, Ճապաղջուրի գաւառակում՝ 160 տուն - 1280 շունջ, Խուլիի գաւառակում՝ 1500 տուն - 12,050 շունջ հայ:

²²² Բնակավայրերի անունների գրութեան ձեւն ըստ Ա-Դ-ոյի ցուցակի (Վանի, Պիքլիսի եւ Էրզրոսի վիլայէթները, էջ 134):

Մաեսկու 1899ի վիճակագրության տուեալներով՝ Կէնճի գաւառում կար 57,638 շունչ - 7205 տուն քուրդ եւ 919 շունչ - 115 տուն եզդի ազգաբնակչութիւն: Ըստ ուսումնասիրողի՝ հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ կազմում էր 20%, այդ թում Կէնճ՝ 30%, Ճապաղջուր՝ 21%, Խուլփի՝ 4%²²³:

Ըստ ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի վիճակագրութեան՝ 1914ին Կէնճի գաւառում կար 54,000 իսլամադաւան (քուրդ) եւ 1000 եզդի բնակչութիւն: Հայերը կազմում էին ընդհանուր ազգաբնակչութեան մօտ 25%ը²²⁴:

1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ գաւառի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թիւը 51,011 էր. հայերը կազմում էին ընդհանուր ազգաբնակչութեան 10%ը²²⁵:

Հիմք ընդունելով իսլամադաւան եւ քրիստոնէադաւան այլ ազգութիւնների թուաքանակի վերաբերեալ վերոնշեալ սկզբնաղբիւրների հաղորդած տուեալները, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան թուաքանակի՝ մեր հաշուարկի արդիւնքները, գտնում ենք, որ Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրեակին Կէնճի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւը մօտ 68,150 էր, որից 51,000՝ իսլամադաւան, 16,150՝ հայ, եւ 1000՝ եզդի: Հայերը կազմում էին Կէնճի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մօտ 24%ը. Կէնճի գաւառակում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ մօտ 10% էր, Ճապաղջուրի գաւառակում նոյնպէս մօտ 10% եւ Խուլփի գաւառակում՝ մօտ 44%:

²²³ Маевский, *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистическій очеркъ*, էջ 220–222:

²²⁴ Zamir, էջ 104:

²²⁵ Karpat, էջ 174–175:

4. ՍՂԵՐՂԻ ԳԱՒԱՌ

Սղերղի գաւառը պատկանում էր Արեւմտեան Հայաստանի վիճակագրական առումով առաւել քիչ ուսումնասիրուած շրջանների թուին: Հարցով զբաղուող հեղինակները արձանագրում են հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական կանոնաւոր ցանկերի պակասի փաստը: Այսպէս, ռուս ուսումնասիրողներից Մաեսկին նշում է, որ եթէ Պիթլիսի եւ Մուշի գաւառների պարագայում իր տրամադրութեան տակ ունեցել է միքանի աղբիւրներ, ինչպէս նաեւ յենուել է սեփական դիտարկումների վրայ, ապա Սղերղի եւ Կէնճի գաւառների բնակչութեան թուաքանակը եւ ազգային կազմը որոշելու համար ստիպուած է եղել ապաւինել միայն Քինէի եւ սալնաւէների իրար հակասող տուեալներին²²⁶: Սղերղի գաւառին վերաբերող վիճակագրական տուեալների բացակայութեան մասին է խօսում նաեւ Սասունին²²⁷:

Ուսումնասիրութեան առարկայ ժամանակաշրջանում Սղերղի թեմական կառոյցների համար հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալների հաւաքման գործը դժուարանում էր նաեւ նրանով, որ հայերը գաւառում բնակուում էին ոչ-համախումբ, հայաբնակ բնակավայրերը գտնուում էին իրարից անջատ, ցրուած էին ամբողջ գաւառի տարածքով²²⁸: Չուտ հայաբնակ գիւղերը շատ չէին, հայերը հիմնականում բնակուում էին խառը՝ քրդերի հետ: Որոշ քրդաբնակ բնակավայրերի պարագայում հայերը չունէին կայուն ներկայութիւն, բնակուում էին մէկ-երկու ընտանիքով, որպէս «մարաբաներ» կամ արհեստաւորներ՝ թողնելով տուեալ բնակավայրը հալածանքի վտանգի կամ գործի պակասի պատճառով:

Սրանից ելնելով, Սղերղի գաւառի պարագայում քիչ թիւ չեն կազմում այն բնակավայրերը, որոնք չեն երկրորդում միքանի տարիների տարբերութեամբ կազմուած հայ բնակչութեան տարբեր վիճակագրական ցուցակներում, եւ ուսումնասիրողը շատ դէպքերում հնարաւորութիւն չունի տուեալ որոշակի ժամանակին վերաբերող զուգահեռ աղբիւրների միջոցով ստուգելու՝ արդեօ՞ք ցուցակից տուեալ բնակավայրի բացթողումը հայ բնակչութեան շարժի առարկայական իրողութեան արտացոլման, թէ՞ ցուցակի պակասատր լինելու արդիւնք է: Այսինքն, շատ դէպքերում պարզ չէ, արդեօք որեւէ բնակավայր, որը նախկին տարիների 1878–80ականների մարդահամարի եւ 1902ի հաշուառման վիճակագրա-

²²⁶ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ, Статистическій очеркъ*, էջ 222, նոյն, *Отдѣлъ приложений*, էջ 140–141):

²²⁷ Սասունի, *Պարմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 361:

²²⁸ Տե՛ս՝ Սղերղի առաջնորդական տեղապահ Գէորգ վարդապետ Նալբանդեանի՝ 1913 Դեկտեմբերի 14 թուակիր նամակը, որը նա ուղարկել է որպէս ուղեկցող նամակ Սղերղի թեմի մարդահամարի ցուցակներին կից Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 031): Յատկանշական է, որ 1913ին Սղերղի թեմից պատրիարքարան ուղարկուած մարդահամարի գիւղացուցակում նշուած է միայն հայ տների թիւը, շնչերի թիւը բացակայում է (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 63–78):

կան ցուցակներում վկայուած է որպէս հայաբնակ, սակայն 1913–14ի մարդահամարի ցուցակում բաց է թողնուած, ցեղասպանութեան նախօրեակին հայաբնակ է՞ր, թէ՞ ոչ: Այս իրողութիւնը դարձնում է Մեծ Եղեռնի նախօրեակի Սղերդի գաւառի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկը շատ առումներով մօտաւոր եւ յետագայում հնարաւոր նոր աղբիւրների ներգրաւման միջոցով ճշտման ենթակայ:

4.1. Սղերդի գաւառակ

Սղերդի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ մեր կողմից առանձնացուած վիճակագրական սկզբնաղբիւրների տուեալներն են.-

1. 1878. Տեւկանց (1878–80ի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 2489, որից 2400ն ապրում էր քաղաքում, մնացած 89ը՝ գաւառակի չորս հայաբնակ գիւղերում (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 42)²²⁹.
2. 1891. Քինէ՛ 1204 տուն - 6020 շունչ հայ, այդ թում Սղերդ քաղաքում՝ 664 տուն - 3320 շունչ (գիւղացուցակ չի տրւում)²³⁰.
3. 1899. Մաեսկի՛ 6622, որից 3652ը՝ Սղերդ քաղաքում, 2970ը՝ գաւառակի հայաբնակ բնակավայրերում (հեղինակն իր հաշուարկի հիմքում դրել է Քինէի տուեալները՝ աւելացնելով դրանք 10%ով)²³¹.
4. 1902. Սղերդի առաջնորդարանի տեղեկագիր (Օրմանեան պատրիարքի վիճակացոյց)՝ Սղերդ քաղաք՝ 527 տուն, շուրջ 5000 շունչ հայ, գաւառակի 11 հայաբնակ բնակավայրեր՝ 63 տուն հայ (տե՛ս Աղիւսակ 42)²³².
5. 1913. Սղերդի առաջնորդարանի վիճակացոյց (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար)՝ 10 հայաբնակ բնակավայր՝ 533 տուն հայ բնակչութեամբ (շնչերի թիւը բացակայում է), որից 489 տուն՝ Սղերդ քաղաքում, 44 տուն՝ գաւառակի 9 հայաբնակ գյուղերում (ըստ բնակավայրերի բաշխումը տե՛ս Աղիւսակ 42)²³³:

Հայկական այլ աղբիւրները հիմնականում հաստատում են 1913ի վիճակացոյցի տուեալները: Այսպէս, 1913ի Սղերդի առաջնորդարանի հաղորդած թիւը կլորացնելով օգտագործել է Թէոդիկը՝ Սղերդ քաղաքի համար հաշուելով

²²⁹ Տեւկանց, էջ 114:

²³⁰ Cuinet, էջ 600:

²³¹ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансага и Битлискага вилаетовъ*, էջ 140:

²³² «Վիճակագրութիւն Սղերդի եւ իր թեմերուն» (ՀԱԱ, ֆ 412, ց. 1, գ. 1856, ք. 2–4): Տեղեկագրում նշում է, որ ըստ օսմանեան վիճակագրութեան քաղաքի հայ տների թիւը 300 էր (նոյն, ք. 2):

²³³ ՀՔԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 63–65: Ըստ նոյն տուեալների հիման վրայ Գէորգեան/Փապուճեանի հաշուարկի՝ գաւառակն ունեցել է 4437 շունչ հայ բնակչութիւն, որից 4032ը Սղերդ քաղաքում (Kévorkian, Paboudjian, էջ 502–03):

500 տուն հայ, որից 50ը՝ բողոքական²³⁴:

Ըստ Ա. Մոցիկեանի, որն օգտագործել է վերապրածների հաղորդած տեղեկությունները, 1915ին Սղերդ քաղաքում ապրում էր շուրջ 6000 հայ²³⁵:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ տուեալները՝ գտնում ենք, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Սղերդի գաւառակում կար շուրջ 550 տուն - 4950 շունչ հայ բնակչութիւն (մէկ տան վրայ ընկնող շնչերի միջին թիւ 9)²³⁶:

Աղիւսակ 42. Սղերդի գաւառակի հայ բակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1878	1902	1913	
		Տեւկանց	Սղերդի առաջնորդարան	Սղերդի առաջնորդարան	
		Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ ²³⁷
1	Սղերդ	2,400	527	489 ²³⁸	4032
2	Այնմիլք	24	5	-	-
3	Այնտար	-	10	3	-
4	Ավթէ	-	6	-	-
5	Բէլէք	-	4	-	-
6	Բրիւոր	17	-	-	-
7	Գազար	16	-	-	-
8	Գօթիպ	-	5	5	49
9	Թիլէ	-	5	3	28

№	Բնակավայր	1878	1902	1913	
		Տեւկանց	Սղերդի առաջնորդարան	Սղերդի առաջնորդարան	
		Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ
10	Խուշէնան	32	12	13	121
11	Հիւսէմիք	-	5	2	20
12	Ճէֆթէն	-	3	-	-
13	Պէքէնո	-	3	10	96
14	Տէկէլա	-	-	4	45
15	Տէրշիմշ	-	-	2	17
16	Տրօք(Դիհոգ)	-	5	2	29
17	Քոշք	-	-	-	-
Ընդամենը		2489	590	533	4437

²³⁴ Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան*, էջ 90: Թէոդիկի այս տուեալն իր հաշուարկների հիմքում է դնում Գարայեանը մէկ տան վրայ հաշուելով 7 շունչ եւ, ըստ դրա, գաւառակի համար ստանալով 3500 շունչ հայ բնակչութիւն (Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, էջ 208): Հետեւելով Թէոդիկին՝ Սղերդ քաղաքում 500 տուն հայ բնակչութիւն է հաշուում նաեւ Բաղալեանը («Արեւմտեան Հայաստանի պատմաօղովորագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին: Մաս եօթերորդ: Պիթիսի նահանգի հարաւ-արեւելեան գաւառները», *Վէմ համահայկական հանդէս*, Ը (ԺԴ) տարի, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր, 2016:4(56), XIX):

²³⁵ Ա.Մ. Մոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ*, տպ. Ա.Յ. Լէյլեկեան, Նիւ Եորք, 1947, էջ 672:

²³⁶ 1914ի օսմանեան տուեալներով՝ գաւառակն ուներ 2630 հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

²³⁷ Շնչերի թիւն ըստ Գեորգեան/Փապուճեանի հաշուարկի:

²³⁸ Այդ թիւում՝ 39 տուն հայ բողոքական:

4.2. Շիրվանի գաւառակ

Շիրվանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալներն են.-

1. 1878. Տեւկանց՝ 14 հայաբնակ բնակավայր - 1569 շունչ (գիղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 43)²³⁹.
2. 1891. Քինե՝ 4113 շունչ հայ (առանց գիղացուցակի)²⁴⁰.
3. 1899. Մանսկի (որպէս հիմք օգտագործելով 1891ի Քինեի տուեալները)՝ 4524 շունչ²⁴¹.
4. 1902. Սղերդի առաջնորդարան՝ 17 հայաբնակ բնակավայր, 184 տուն (գիղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 43)²⁴².
5. 1909. Ա-Դօ (1909)՝ 14 բնակավայր, 340 տուն - 2380 շունչ (գիղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 43)²⁴³.
6. 1913. Սղերդի առաջնորդարան՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 173 տուն - 1683 շունչ (մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւը 9.7)²⁴⁴.
7. 1914. Թէոդիկ՝ 15 հայաբնակ բնակավայր, 202 տուն հայ²⁴⁵.

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Շիրվանի գաւառակի հայ բնակչութեան թիւը հաշուարկելու նպատակով համադրել ենք 1913ի Սղերդի առաջնորդարանի վիճակագոյցի (1913–14ի Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար) եւ 1914ի Թէոդիկի վիճակագրութեան գիղացուցակների տուեալները: Ըստ վերոնշեալ երկու ցուցակների որոշել

²³⁹ Տեւկանց, էջ 115 (գիղացուցակ), 126 (ամփոփիչ տուեալ). նաեւ՝ Ե. Մ., «Նամակ Սղերտից», *Արշագանք*, Թիֆլիս, 1882, № 9, էջ 136:

²⁴⁰ Cuinet, էջ 609:

²⁴¹ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Отдѣлъ приложений*, էջ 222:

²⁴² ՀԱԱ, ֆ 412, ց. 1, գ. 1856, ք. 12:

²⁴³ Հեղինակը հաղորդում է, որ տուեալները վերցրել է Աղթամարի կաթողիկոսարանի տեղեկագրից: Հաշուի առնելով Ի. դարի սկզբներին վերաբերող այլ ցուցակների համեմատ Ա-Դոյի ցուցակում առկայ հայ բնակչութեան աւելի մեծ թիւը՝ չենք բացառում, որ ցուցակը գուցէ կազմուել է 1870ականների վերջ-1880ականների սկզբներին եւ արտացոլում է նախքան համիդեան կոտորածներ գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի պատկերը (Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները*, էջ 154): Շիրվանի գաւառակի համար Ա-Դոյի տուեալը երկրորդում է Սասունու (*Պապունոթին Տարօնի աշխարհի*, էջ 362) եւ Գարայեանի (Karayan, "An inquiry", էջ 11, 30) կողմից:

²⁴⁴ Ըստ Գէորգեան/Փապունեանի կողմից ներկայացուող գիղացուցակի (Kévorkian, Paboudjian, էջ 506): Դրա հետ մէկտեղ, ֆրանսահայ ուսումնասիրողները որպէս գաւառակի համար հայ բնակչութեան թուաքանակի համագումար տուեալ նշում են 19 հայաբնակ բնակավայր, 317 տուն - 2853 շունչ հայ (նոյն, էջ 60):

²⁴⁵ Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ Թէոդիկի գիղացուցակի տուեալների (*Գողգորսա հայ հոգեւորականութեան*, էջ 93, 539):

ենք տների միջին թիւը բնակավայր առ բնակավայր: Մէկ տան վրայ հաշուել ենք 9 շունչ: Համապատասխան հաշարկները ցոյց են տալիս, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Շիրվանի գաւառակի հաշուարկի մէջ ընդգրկուած 17 հայաբնակ բնակավայրերում կար 201 տուն - 1809 շունչ հայ բնակչութիւն (կլորացուած թիւ 200 տուն - 1800 շունչ)²⁴⁶:

Աղիւսակ 43. Շիրվանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ²⁴⁷	1878	1902	1909	1913		1914	Մեր	
		Տեւական	Սղերդի առաջնորդարան	Ա-Գօ	Սղերդի առաջնորդարան		Թեոդիկ	հաշուարկը	
		Շունչ	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ
1	Ավալ	-	10	-	-	-	-	-	-
2	Ալին (Գէրավէլ)	162	15	30	22	198	22	22	198
3	Գոնդէ-ղիզան	-	-	10	-	-	-	-	-
4	Խենտէք	80	3	20	10	91	13	12	108
5	Կելին	24	12	10	8	72	9	9	81
6	Կուրինան (Կիւրէնա)	320	25	50	30	270	38	34	306
7	Ճում	49	12	-	10	89	10	10	90
8	Մադան	140	-	30	-	-	-	-	-
9	Մազօրան	162	-	-	-	-	-	-	-
10	Մզրէ	56	-	-	-	-	-	-	-
11	Մնար	-	3	-	-	-	-	-	-
12	Նըպին	160	12	50	-	135	15	15	135
13	Շըմէլան	-	²⁴⁸	-	-	-	-	-	-
14	Պէյթ-Հարուն	-	²⁴⁹	-	4	35	3	4	36
15	Պըրք	-	8	13	5	46	5	5	45

²⁴⁶ Ըստ 1914ի օսմանեան վիճակագրութեան՝ գաւառակում կար 1169 հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

²⁴⁷ Տեղանունների գրութեան ձեւն՝ ըստ 1902ի Սղերդի առաջնորդարանի տեղեկագրի ցուցակի եւ Ա-Գոյի գիւղացուցակի:

²⁴⁸ Նշում է որպէս հայաթափում:

²⁴⁹ Նշում է որպէս հայաթափում:

№	Բնակավայր	1878	1902	1909	1913		1914	Մեր	
		Տեղանց	Սղերդի առաջնորդարան	Ա-Գ-օ	Սղերդի առաջնորդարան		Թեոդիկ	հաշուարկը	
		Շունչ	Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն	Տուն	Շունչ
16	Պուխ	-	-	-	5	45	5	5	45
17	Սահրուս	120	-	-	-	-	-	-	-
18	Սեզերս	11	20	20	20	181	25	22	198
19	Սերիան	-	8	-	6	55	5	6	54
20	Սերմետ	-	8	-	-	-	-	-	-
21	Սըմխոր	-	5	7	5	44	-	5	45
22	Տարզըն	160	250	-	-	-	3	3	27
23	Տերք	-	8	15	6	53	7	7	63
24	Քեսասիս	-	-	5	-	-	-	-	-
25	Քիբան	80	30	60	41	369	41	41	369 ²⁵¹
26	Քֆրա (Քիւֆրե)	18	5	20	1	-	1	1	9
Ընդամենը		1542	184	340	173	1683	202	201	1809

4.3. Խարզանի գաւառակ

1878–1914՝ Խարզանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ մեր կողմից առանձնացուած հիմնական աղբիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները.-

1. 1878. Տեղանց՝ 44 հայաբնակ բնակավայր - 8280 շունչ²⁵².

²⁵⁰ Նշում է որպէս հայաբնակութիւն:

²⁵¹ Ըստ՝ Մեծ Եղեռնի վերապրած, ծնունդով Կիլան գիւղից Յակոբ Գրիգորեանի վկայութեան, առաջին աշխարհամարտի սկզբին բնակավայրում կար 60 տուն զուտ հայ, 520 բնակչով (Հայոց Յեղասպանութիւնը օսման համար Թուրքիայում, էջ 118):

²⁵² Գիւղացուցակում ներառուած են բնակավայրեր նաեւ Հազգոյի շրջանից (Տեղանց, էջ 116–17 (գիւղացուցակ), 126 (ամփոփիչ տուեալը)). նաեւ՝ Ե.Մ., «Նամակ Սղերտից», էջ 136:

2. 1891. Քինե՝ 3600 շունչ²⁵³.
3. 1899. Մաեսկի՝ 6717 շունչ²⁵⁴.
4. 1902. Սղերդի առաջնորդարան՝ 58 հայաբնակ բնակավայր, 608 տուն հայ (գիղացուցակը տե՛ս Աղիսակ 44)²⁵⁵.
5. 1913. Սղերդի առաջնորդարանի վիճակացոյցի (1913–14, Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար) տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փապուճեանի կողմից կատարուած հաշուարկ՝ 76 հայաբնակ բնակավայր, 927 տուն - 8343 շունչ (գիղացուցակը տե՛ս Աղիսակ 44)²⁵⁶.
6. 1914. Թէոդիկի գիղացուցակ՝ 64 հայաբնակ բնակավայր, 922 տուն հայ (տե՛ս նաեւ Աղիսակ 44)²⁵⁷:

Վերոնշեալ տուեալներից խիստ տարբերում է Պետոյեանի կողմից կազմուած վիճակագրական ցուցակը. նա Խարզանի գաւառակում ներկայացնում է 19 հայաբնակ բնակավայրի անուն 1883 տուն հայ բնակչութեամբ: Տարբեր է նաեւ Տէրոյեանի գիղացուցակը, որը ներկայացնում է 33 բնակավայր 1191 տուն հայ (տե՛ս Աղիսակ 44)²⁵⁸:

Գաւառակի համար Աղիսակ 44ում ներկայացուած տարբեր գիղացուցակների հաղորդող տուեալները առանձին դէպքերում հակասական են, բազմաթիւ հայաբնակ բնակավայրերի անուններ հաղորդում են միայն մէկ աղբիւրի կողմից: Տուեալների համաձայնեցման դէպքում հնարատր շփոթից խուսափելու նպատակով Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի մեր հաշուարկի հիմքում դնում ենք 1913ի Սղերդի առաջնորդարանի վիճակացոյցի (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913–14ի մարդահամար) տուեալը որպէս նախատեղեռնեան վիճակն առաւել ամբողջական եւ ընդգրկուն արտացոլող սկզբնաղբիւր՝ 76 հայաբնակ բնակավայր, 942 տուն (կլորացուած թիւ՝ 940 տուն): Մէկ տան վրայ հաշուելով միջինը 9 շունչ՝ ստանում ենք 8460 շունչ հայ բնակչութիւն²⁵⁹:

²⁵³ Cuinet, էջ 613:

²⁵⁴ Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлиссаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 222:

²⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ 412, ց. 1, գ. 1856, ք. 12:

²⁵⁶ Kévorkian, Paboudjian, էջ 504–5:

²⁵⁷ Թէոդիկ, *Գողգոթի հայ հոգեւորականութեան*, էջ 91–93, 539: Հաշուարկը մեր կողմից՝ ըստ Թէոդիկի գիղացուցակի:

²⁵⁸ Բաղալեան, «Վարազդատ Տէրոյեանի վիճակագրական նիւթերն Արեւմտեան Հայաստանի», էջ 219–20:

²⁵⁹ Նշուած տուեալների հիման վրայ Գեորգեան/Փապուճեանի կողմից կատարուած հաշուարկով՝ 76 հայաբնակ բնակավայր, 927 տուն - 8343 շունչ հայ բնակչութիւն (Kévorkian, Paboudjian, էջ 504–5): 1914ի դրութեամբ գաւառակի համար օսմանեան վիճակագրութիւնը հաղորդում է 4332 հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

Աղյուսակ 44. Խարզանի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1902 Սղերդի	1913 Սղերդի	1914	Պետոյեան	1914
		առաջնորդարան	առաջնորդարան	Թեոդիկ		Տերոյեան
		Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն
1	Ամինօ	-	10	-	-	-
2	Այնգասար	10	8	3	-	-
3	Աշգատարան	-	6	6	-	-
4	Արանձ	3	4	4	-	-
5	Ափրքան	-	3	-	-	-
6	Բզեզիկ	-	-	-	60	-
7	Գալիօզ	8	12	10	-	55
8	Գերդաշէն	5	-	-	-	-
9	Գօխան	2	4	8	-	20
10	Գոյսաքուն	-	3	-	-	-
11	Գուլիք	25	33	36	-	70
12	Գուպին	25	39	32	-	50
13	Գուրտրք	-	3	3	-	-
14	Դըրպէտան	-	4	-	-	-
15	Դէշէ	-	1	-	-	-
16	Դուսատար (Տէտետք)	25	28	22	60	52
17	Չէվիկ	3	-	-	-	-
18	Չըման	-	8	5	-	-
19	Չըվընկ	8	11	7	-	-
20	Չօզ	25	30	200	200	150
21	Թախարի	8	8	1	-	22
22	Թափի	-	11	-	-	15
23	Լիճք	-	2	-	-	-
24	Խաքմա	7	-	-	-	-
25	Խանրզ	3	-	-	-	-
26	Խըրպան	6	-	-	40	²⁶⁰
27	Խիլրքան	-	2	-	-	-
28	Խնտուք	15	6	11	-	-
29	Խողղար	5	-	-	-	-

²⁶⁰ Նշում է որպէս ասորաբնակ:

№	Քնակավայր	1902 Սղերդի	1913 Սղերդի	1914	Պետոյեան	1914
		առաջնորդարան	առաջնորդարան	Թէոդիկ	Տուն	Տէրոյեան
		Տուն	Տուն	Տուն	Տուն	Տուն
30	Կեօգէլտըր	8	22	22	40	23
31	Կրէ Հասան	6	9	-	-	-
32	Կրէ Չալօ	8	-	-	-	-
33	Կօմիքա	-	2	-	-	-
34	Հագնամիր	12	28	25	60	35
35	Հատհատը	30	46	44	-	45
36	Հարֆաս	-	13	9	-	-
37	Հաֆիք	-	5	-	-	-
38	Հրէվի	-	2	-	-	-
39	Հրճրէ	3	-	-	-	-
40	Հրսիրս	5	9	9	-	261
41	Հրրօրք	-	15	15	60	-
42	Հիսէյնի	-	5	3	-	-
43	Գրրտուտ	-	8	3	-	-
44	Ճէզնէ	3	-	16	100	25
45	Ճէլտէքան	3	11	8	-	50
46	Ճէֆֆան	5	-	-	-	-
47	Ճիման	-	3	3	-	-
48	Ճմսարիկ	3	8	8	-	-
49	Ճոմանիկ	20	25	21	-	50
50	Ճուայգ	12	10	19	-	12
51	Մալաֆան	25	28	28	400	-
52	Մամլա	15	10	10	25	12
53	Մաշիկը	-	1	-	-	-
54	Մարիպ	3	-	-	-	-
55	Մարմարունա	5	6	6	-	262
56	Մէլքիշան	30	40	36	-	60
57	Մըզէ	-	2	2	-	-
58	Միլիքան	15	15	16	-	-
59	Միրիման	-	12	27	-	40
60	Յոփ	20	20	20	50	55

²⁶¹ Նշում է որպէս ասորաբնակ:

²⁶² Նշում է որպէս ասորաբնակ:

61	Նագտար	7	3	1	-	32
62	Նորշեն	5	5	5	3	-
63	Շեխինս	-	5	5	-	-
64	Շքեվթա	5	-	-	-	-
65	Պալրբան	-	2	-	-	-
66	Պաճրֆթ	-	16	7	-	-
67	Պարինճ	12	40	27	60	40
68	Պարզան Ներքին	-	8	8	15	-
69	Պարզան Վերին	4	10	10	40	15
70	Պէյաօ	3	-	-	-	263
71	Պէնարին	-	4	-	-	-
72	Պէվաս	5	4	4	-	-
73	Պէրահ	5	35	35	-	20
74	Պիմէր	25	39	22	50	35
75	Պիրրզ	3	-	8	-	-
76	Պօլինա	-	5	3	-	-
77	Ռնտուան	50	64	64	400	150
78	Սալաս	-	1	-	-	-
79	Սալիպա	-	4	4	-	20
80	Սրլրնտ	-	25	23	200	40
81	Սրճան	2	2	2	-	-
82	Սրպիիթ	15	15	12	-	32
83	Սօյտիզ	-	2	-	-	-
84	Վաստ	2	6	-	-	-
85	Տարօնլ	-	3	-	-	-
86	Տերա	5	-	-	-	-
87	Տէմսէրթ	5	8	-	-	-
88	Տէրշուան	5	2	2	-	-
89	Փայունի	8	8	8	-	26
90	Քանիզուլ (Գանիզուլ)	-	20	9	-	-
91	Քանիշիթթ	3	8	6	-	-
92	Քանիթ	5	7	3	-	-
93	Քէլամէրան	5	-	-	-	-
94	Քուչալան	-	-	-	20	-
	Ընդամենը	593	942	966	1883	1251

²⁶³ Նշում է որպէս ասորաբնակ:

4.4. Էրուհի գաւառակ

Էրուհի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ մեր կողմից առանձնացուած սկզբնաղբիւրները հաղորդում են հետեւեալ տուեալները.-

1. 1891. Քինէ՝ 5113 շունչ²⁶⁴.
2. 1899. Մաեսկի (որպէս հիմք ընդունելով Քինէի տուեալները)՝ 5624 շունչ²⁶⁵.
3. 1902. Սղերդի առաջնորդարան՝ 11 հայաբնակ բնակավայր, 439 տուն հայ (տե՛ս Աղիւսակ 42)²⁶⁶.
4. 1913. Սղերդի առաջնորդարան (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի. մարդահամար)՝ 26 հայաբնակ բնակավայր, 508 տուն հայ²⁶⁷.
5. 1914. Թէոդիկ՝ 9 հայաբնակ բնակավայր, 670 տուն հայ, որից 600ը՝ կայմականամիստ Տէի բնակավայրում (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 45)²⁶⁸:

Հիմք ընդունելով վերոնշեալ տուեալները, գտնում ենք, որ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին Էրուհի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկի հիմքում կարելի է դնել Սղերդի առաջնորդարանի 1913ի վիճակագրոյցի (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–14ի մարդահամար) տուեալը՝ 26 հայաբնակ բնակավայր, 508 տուն հայ (կլորացուած թիւ՝ 510 տուն), որից մօտաւորապէս կէսը՝ գաւառակի կենտրոն՝ Տէի բնակավայրում: Ինչպէս եւ Սղերդի գաւառի այլ վարչական միատրների պարագայում, մէկ տան վրայ հաշուելով 9 շունչ՝ գտնում ենք, որ գաւառակում

²⁶⁴ Cuinet, էջ 611:

²⁶⁵ Маевский, *Военно-статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 222:

²⁶⁶ «Վիճակագրութիւն Սղերդի եւ իր թեմերուն» ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856, թ. 5: Ծանօթագրութեան կարգով նշում է, որ գաւառակի հիմնականում տաճկաբնակ կամ քաղղեաբնակ (ասորի) այլ 50ի մօտ գիւղերի մէջ էլ կան 1–2ական տուն հայեր, որոնք չեն հաշուառուել եւ չեն ընդգրկուել ցուցակում (նոյն):

²⁶⁷ Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից՝ ըստ մարդահամարի գիւղացուցակի (ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 71–74): Գէորգեան/Փապուճեանը նոյնպէս ներկայացնում են մարդահամարի գիւղացուցակը, սակայն մեզ անյայտ պատճառներով որպէս գաւառակի համար հայ բնակչութեան ամփոփ տուեալ նշում են 20 հայաբնակ բնակավայր, 377 տուն - 3393 շունչ, ինչը չի բխում ուսումնասիրողի կողմից բերուած գիւղացուցակի տուեալներից (Kévorkian, Paboudjian, էջ 60, 506):

²⁶⁸ Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան*, էջ 93–94, 539: Տէիի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար Թէոդիկի կողմից հաղորդուող տուեալը այլ աղբիւրներով չի հաստատուում (օրինակ, ըստ ցեղասպանութիւնը վերապրած-փախստական Մարտիրոս Յովսէփի Կերոյեանցի վկայութեան՝ Տէիը 1915ին ուներ 300 տուն, 2500 հայ բնակչութիւն (*Հայոց Յեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում*, էջ 107)): Կարելի է ենթադրել, որ 600 թիւը գուցէ հաւաքական է՝ իր մէջ ներառում է նաեւ գաւառակի բազմաթիւ՝ հիմնականում քրդաբնակ, գիւղերի հայկական փոքրաթիւ *մարաթա* բնակչութեան թուաքանակը:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին կար շուրջ 4590 շունչ հայ բնակչություն²⁶⁹:

Աղյուսակ 45. Էրուի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր ²⁷⁰	1902	1913	1914
		Սղերդի առաջնորդարան	Սղերդի առաջնորդարան	Թեոդիկ
		Տուն	Տուն	Տուն
1	Այն	-	2	
2	Գեօղ	-	2	-
3	Դեհ րեպէն	8	25	-
4	Զախօ	8	-	-
5	Զվնկատեշաւ (Զրընկ)	4	-	1
6	Թանչէ	-	3	-
7	Լողէ	12	5	-
8	Կօվէշեր	-	5	-
9	Կետար	-	3	-
10	Կիրտարէ	-	2	-
11	Մահրէ	-	8	-
12	Մայտանէ օլիան	3	5	3
13	Շավիա	-	5	-
14	Շերըքան	5	5	-
15	Շերնախ	30	40	32

№	Բնակավայր	1902	1913	1914
		Սղերդի առաջնորդարան	Սղերդի առաջնորդարան	Թեոդիկ
		Տուն	Տուն	Տուն
16	Շէխ Շահալի	-	3	-
17	Շքաքա	-	3	-
18	Պէնատ	-	5	2
19	Պէրէվանա	-	5	
20	Սավատի	-	10	3
21	Սիբան	-	4	1
22	Տէշթա-լէա	5	10	2
23	Տէհ	260	268	600
24	Տէհմէջին	-	14	-
25	Տէրա-թէյթէնի	-	5	-
26	Տէրա-ֆոյգանի	-	6	-
27	Բամորան	4	40	-
28	Ֆինտիք	100	25	26
Ընդամենը		439	508	670

²⁶⁹ Օսմանեան վիճակագրութեան տուեալներով 1914ին Էրուի գաւառակն ունէր 1890 շունչ հայ բնակչութիւն (Karpat, էջ 174):

²⁷⁰ Էրուի բնակավայրերի ցանկը տե՛ս նաեւ՝ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս եօթերորդ: Պիթլիսի նահանգի հարաւ-արեւելեան գաւառները», էջ XXVIII–XXIX:

4.5. Պերվարի գաւառակ

Պերվարի գաւառակի հայ բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ մեր կողմից առանձնացուած սկզբնաղբիւրների տուեալներն են.-

1. 1891. Քինէ՝ 3800 շունչ²⁷¹.
2. 1899. Մաեսկի (Քինէի տուեալի հիման վրայ)՝ 4180 շունչ²⁷².
3. 1902. Սղերդի առաջնորդարան՝ 11 հայաբնակ բնակավայր, 263 տուն (գիւղացուցակը տե՛ս Աղիւսակ 46)²⁷³.
4. 1909. Ա-Դօ՝ 18 հայաբնակ բնակավայր, 539 տուն - 3773 շունչ (տե՛ս Աղիւսակ 46)²⁷⁴.
5. 1913. Սղերդի առաջնորդարան (1913–14ի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ 14 հայաբնակ բնակավայր, 282 տուն հայ (տե՛ս Աղիւսակ 46)²⁷⁵:

Սղերդի առաջնորդարանի՝ 1913ի վիճակագրոյցի տուեալների համեմատութիւնը վերապրածների վկայութիւններում առկայ տուեալների հետ ցոյց է տալիս, որ դրանք իրարից էականօրէն չեն տարբերուում²⁷⁶: Հաշուի առնելով վերոնշեալը՝ որպէս Մեծ Եղեռնի նախօրեակին գաւառակի հայ բնակչութեան թիւ, ընդունում ենք 282 տուն - 2538 շունչ (կլորացուած թիւ՝ 280 տուն - 2540 շունչ)²⁷⁷:

²⁷¹ Cuinet, էջ 615:

²⁷² Маевский, *Военно-статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 222:

²⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856, ք. 5–6 (գիւղացուցակ), ք. 12 (համագումար աղիւսակ):

²⁷⁴ Ա-Դօ, *Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի վիլայէթները*, էջ 155: Հեղինակը նշում է, որ տեղեկութիւնները քաղել է Աղթամարի կաթողիկոսարանի տեղեկագրից: Ա-Դոյի գիւղացուցակից հանել ենք Էրուիի գաւառակի Տէի գիւղի տուեալը (200 տուն): Հաշուի առնելով Ի. դարի սկզբներին վերաբերող այլ ցուցակների համեմատ Ա-Դոյի ցուցակում առկայ հայ բնակչութեան աւելի մեծ թիւը՝ չենք բացառում, որ նրա տուեալները վերաբերում են 1880ականների սկզբներին, արտացոլելով նախքան համիդեան կոտորածներ իրողութիւնները:

Պերվարի գաւառակի համար Ա-Դոյի տուեալը երկրորդում է Սասունու (*Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի*, էջ 362) եւ Գարայեանի (Karayan, “An inquiry”, էջ 11, 30) կողմից:

²⁷⁵ ՀՔԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 69–71: Գէորգեան/Փապուճեանը, հաշուելով մէկ տան վրայ 9 շունչ, գաւառակի համար ստանում են 2538 շունչ հայ բնակչութիւն (Kévorkian, Paboudjian, էջ 505):

²⁷⁶ *Հայոց ցեղասպանութիւնը օսմանեան Թուրքիայում*, էջ 108–116:

²⁷⁷ Ըստ 1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալների՝ գաւառակում բնակւում էր 1326 հայ (Karpat, էջ 174):

Աղիասկ 46. Պերվարի գաւառակի հայ բնակչութեան բուսքանակը Մեծ Եղեռնի նախօրեակին

№	Բնակավայր	1902 Սղերդի առաջնորդարան	1909 Ա-Ղ-օ	1913 Սղերդի առաջնորդարան		1914 Թէոդիկ
		Տուն	Տուն	Տուն	Շունչ	Տուն
1	Ագուկ	20	20	20	182	10
2	Աստուան Վերին	-	15	-	-	-
3	Աստուան Ներքին	-	10	-	-	-
4	Ատէլ	-	50	-	-	-
5	Բօրմ	-	80	-	-	-
6	Դէմքաղ	-	20	-	-	-
7	Էլքէֆ	5	15	8	72	1
8	Խասախէր	25	30	20	180	25
9	Կեփ	-	12	-	-	-
10	Հալատ	-	-	-	-	5
11	Հէշշէղ	8	15	8	72	-
12	Մալիք	30	25	25	225	19
13	Շէքամէր	-	-	8	75	-
14	Պալիճան	20	15	18	162	15
15	Պէրօզ	-	20	-	-	-
16	Ռապանօրան	15	20	5	45	8
17	Սանօ	5	5	3	27	4
18	Սիմ	-	-	6	51	-
19	Սէրիէլ	-	-	3	27	-
20	Վէլաս	25	30	30	270	12
21	Տէշտիք	10	7	8	70	11
22	Օզիմ	200	150	120	1080	101
Ընդամենը		363	539	282	2538	211

Սղերդի գաւառի հայ բնակչութեան թուաքանակի հաշուարկի ամփոփում

Այսպիսով, ըստ տարբեր վիճակագրական տուեալների համադրութեան եւ վերլուծութեան հիման վրայ մեր կողմից կատարուած հաշուարկի, Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Սղերդի գաւառում կար մօտ 2480 տուն - 22,340 շունչ հայ բնակչութիւն, որից Սղերդի գաւառակում՝ 550 տուն - 4950 շունչ, Շիրվանի գաւառակում՝ 200 տուն - 1800 շունչ, Խարզանի գաւառակում՝ 940 տուն - 8460 շունչ, Էրուիի գաւառակում՝ 510 տուն - 4590 շունչ եւ Պէրվարի գաւառակում՝ 280 տուն - 2540 շունչ հայ:

Մաեսկու 1899ի վիճակագրութեան տուեալներով՝ գաւառն ուներ 5500 շունչ (687 տուն) թուրք եւ 59,893 շունչ (7487 տուն) քուրդ, 2860 շունչ (357 տուն) քաղղէացի (կաթոլիկ ասորի), 2695 (337 տուն) յակոբիկեան ասորի եւ 1201 շունչ (150 տուն) եզդի ազգաբնակչութիւն: Ըստ ուսումնասիրողի՝ հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ կազմում էր 28% (ասորի եւ եզդի ազգաբնակչութեան հետ միասին 35%), այդ թում Սղերդ քաղաքում՝ 22%, Սղերդի շրջակայ գիւղերում՝ 26%, Շիրվանի գաւառակում՝ 29%, Խարզանի գաւառակում՝ 26%, Էրուիի գաւառակում՝ 34% եւ Պէրվարի գաւառակում՝ 32%²⁷⁸:

Ըստ ԱՄՆ Տեղեկատու Փորձագիտական Խմբի վիճակագրութեան՝ 1914ին Սղերդի գաւառում կար 66,000 իսլամադաւան (քուրդ), 8000 ասորի եւ 1000 եզդի ազգաբնակչութիւն: Հայերի տեսակարար կշիռն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ մօտ 26% էր (ասորի եւ եզդի ազգաբնակչութեան հետ միասին՝ 35%)²⁷⁹:

1914ի օսմանեան վիճակագրական տուեալներով՝ գաւառի իսլամադաւան ազգաբնակչութեան թիւը 86,463 էր, յակոբիկեան ասորիների՝ 3642, քաղղէացիների (կաթոլիկ ասորիներ)՝ 4284: Հայերը կազմում էին ընդհանուր ազգաբնակչութեան շուրջ 11,5%ը (ասորիների հետ միասին շուրջ 20%)²⁸⁰:

Հիմք ընդունելով իսլամադաւան եւ քրիստոնէադաւան այլ ազգութիւնների թուաքանակի վերաբերեալ վերոնշեալ սկզբնաղբիւրների կողմից հաղորդուող տուեալները, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան թուաքանակի մեր հաշուարկի արդիւնքները, գտնում ենք որ Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Սղերդի գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւը շուրջ 117,840 էր, որից 86,500՝ իսլամադաւան, 22,340՝ հայ, 8000՝ ասորի (յակոբիկեան եւ քաղղէացի) եւ 1000՝ եզդի: Հայերը կազմում էին գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մօտ 19%ը, իսկ ասորի եւ եզդի ազգաբնակչութեան հետ միասին՝ մօտ 26%ը: Սղերդի գաւառակում հայերի մասնաբաժինն ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ մօտ 13% էր, Շիրվանի գաւառակում՝ մօտ 10%, Խարզանի գաւառակում՝ մօտ 35%, Էրուիի գաւառակում՝ մօտ 16% եւ Պէրվարի գաւառակում՝ մօտ 24%:

²⁷⁸ Маевский, *Военно-Статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилаетовъ. Статистический очеркъ*, էջ 220–222:

²⁷⁹ Zamir, էջ 104:

²⁸⁰ Karpat, էջ 174–175:

ԺԲ. Հաշուարկի ամփոփում եւ եզրակացութիւններ

Այսպիսով, ըստ 1913–14ի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի եւ նոյն ժամանակաշրջանին վերաբերող այլ վիճակագրական աղբիւրների տուեալների համադրութեան եւ վերլուծութեան միջոցով մեր կողմից ըստ բնակավայրերի կատարուած հաշուարկի՝ Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Պիթլիսի նահանգում կար 29,340 տուն - 244,160 շունչ հայ բնակչութիւն, այդ թում Պիթլիսի գաւառ՝ 7770 տուն - 62,610 շունչ հայ, Մուշի գաւառ՝ 17,110 տուն - 143,060 շունչ հայ, Կէնճի գաւառ՝ 1980 տուն - 16,150 շունչ հայ, Սղերդի գաւառ՝ 2480 տուն - 22,340 շունչ հայ: Մէկ տանն ընկնող շնչերի միջին թիւը կազմում է 8.3: Հաշուարկի մէջ ընդգրկուել է 695 հայաբնակ բնակավայր:

Ինչպէս արդէն նշել էինք, Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան ըստ բնակավայրերի հաշուարկ են կատարել Սասունին (644 հայաբնակ բնակավայր, 26,286 տուն - 180,000 շունչ, մէկ տան անդամների միջին թիւը՝ 6.8 շունչ), Գէորգեան/Փապուճեանը (681 հայաբնակ բնակավայր, 26,708 տուն - 218,404 շունչ, մէկ տան անդամների միջին թիւը՝ 8.1 շունչ) եւ Ս. Գարայեանը (813 հայաբնակ բնակավայր, 32,862 տուն - 247,639 շունչ, մէկ տան անդամների միջին թիւը՝ 7.5 շունչ):

Պիթլիսի նահանգի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար մեր կողմից հաշուարկուած թիւը մօտ երկու անգամ բարձր է 1914ի օսմանեան վիճակագրութեան տուեալից՝ 119,132 շունչ, եւ շուրջ 23%ով՝ Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան Յանձնաժողովի 1912ի վիճակագրութեան տուեալից՝ 198,000 շունչ:

Սկզբնաղբիւրների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Հայոց Յեղասպանութեան նախօրեակին Պիթլիսի նահանգն ունեցել է նաեւ մօտ 250,000 քուրդ, 30,000 թուրք, 10,000 չերքէզ, 15,000 ասորի եւ 4000 եզդի ազգաբնակչութիւն, իսկ Պիթլիսի նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչութեան թիւը հայերի հետ միասին կազմել է մօտ 553,000 շունչ: Հայերի մասնաբաժինը նահանգի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ շուրջ 44% էր, իսկ ոչ-իսլամադաւան այլ ազգութիւնների հետ միասին՝ շուրջ 47%:

Ըստ ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ տեսակարար կշռի՝ հայերը առաելապէս ներկայացուած են եղել Մուշի գաւառի Մուշի, Սասունի եւ Պուլանըլիսի գաւառակներում, ինչպէս նաեւ Պիթլիսի գաւառի Խլաքի գաւառակում, որտեղ նրանք բացարձակ մեծամասնութիւն են կազմել (համապատասխանաբար՝ 73%, 71%, 62% եւ 61%): Գաւառի (սանջակ) մակարդակով հայ ազգաբնակչութիւնը բացարձակ մեծամասնութիւն էր կազմում Մուշի գաւառում՝ 58%:

Հաշուարկի մէջ ներառուած վարչական միաւորների հայաբնակ բնակավայրերի թիւը, հայ բնակչութեան թուաքանակը եւ ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ հայերի տեսակարար կշռի մեր հաշուարկած տուեալները ներկայացում են ստորեւ, ամփոփիչ աղիւսակում (տե՛ս Աղիւսակ 47):

Աղյուսակ 47. Պիքիսի նահանգի հայ բնակչության բուսական Մեծ Եղեռնի նախօրեակին ըստ գաւառակների (հաշուարկի ամփոփում)

№	Վարչական միաւոր	Հայարնակ բնակավայրեր	Տուն	Շուն	Ընդհանուր ազգաբնակչության մէջ հայերի տեսակարար կշիռը
1	Պիքիսի գաւառ				
1.1	Պիքիսի գաւառակ	47	3550	25,710	40%
1.2	Խլաթի գաւառակ	23	1770	16,200	61%
1.3	Մօտկանի գաւառակ	64	1130	10,220	45%
1.4	Խիզանի գաւառակ	77	1320	10,480	47%
	Ընդամենը Պիքիսի գաւառ	211	7770	62,610	44%
2	Մուշի գաւառ				
2.1	Մուշի գաւառակ	101	9550	82,910	73%
2.2	Սասունի գաւառակ	96	2320	18,400	71%
2.3	Մանազկերտի գաւառակ	34	1420	11,140	26%
2.4	Պուլանըլի գաւառակ	27	3380	27,060	62%
2.5	Վարդոյի գաւառակ	7	440	3550	24%
	Ընդամենը Մուշի գաւառ	265	17,110	143,060	58%
3	Կենճի գաւառ				
3.1	Կենճի գաւառակ	23	320	2,820	10%
3.2	Ճապաղջուրի գաւառակ	7	160	1280	10%
3.3	Խուլփի գաւառակ	46	1500	12,050	44%
	Ընդամենը Կենճի գաւառ	76	1980	16,150	24%
4	Սղերդի գաւառ				
4.1	Սղերդի գաւառակ	10	550	4950	13%
4.2	Շիրվանի գաւառակ	17	200	1800	10%
4.3	Խարզանի գաւառակ	76	940	8460	35%
4.4	Էրուի գաւառակ	26	510	4590	16%
4.5	Պէրվարի գաւառակ	14	280	2540	24%
	Ընդամենը Սղերդի գաւառ	143	2480	22,340	19%
	Ընդամենը Պիքիսի նահանգ	695	29,340	244,160	44%

Յաւելուած 1. 1880ին Տարօնի բեմական իշխանութիւնների կողմից պատաստուած Տարօնի Հայոց վիճակագիրը (Մասիս, Կ. Պոլիս, 24 Նոյեմբերի (Դեկտեմբերի 6) 1880):

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

•••••

••• խմբագրապետ Տէր •••

Ընդ գրոյս կըյդեմ՝ Չեզ Տարօնայ Հայոց վիճակագիրը (որոյ մէկ օրինակը քանի մ'օր առաջ Պատրիարքարանի տուած եմ) խնդրելով որ եթէ հարկ և արժան գտախք և հրատարակէք և զայս Չեք լրագրոյն մի-Վրտմբ պղծունիս:

20 Նոյ. 1880 Կ. Պոլիս

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԻԳԻՄԻՈՊՈՍ

Տ-Ր-Ն-Ն

ՎԻՃԱԿԱԳՐԻ ՀԱՅՈՑ

Տ Ա Ր Ո Ն Ո Յ

	Գրու էին	Թէն էն	Տ-Ր-Ն-Ն	Մ-Ր-Ն-Ն	Տ-Ր-Ն-Ն
Մու. Աւան	Միւթ արթիթիւն		939 (1)	8003	1670 (2)
Մշոյ Գաւտ	Միւթ արթիթիւն	35 (5)	4380	59.726	420 (4)
Մանագիւրս	Գայմազամ (5)	25	487	8089	511
Պուլանլըք Վերին	Միւթ արթիթիւն	16	1696	15.589	184
Պուլանլըք Ներքին	Միւթ արթիթիւն	10	665	6555	579
Վարդապ	Գայմազամ թիւն	3	249	2005	106
Խոյնթ	Գայմազամ թիւն	23	1001	8656	56
Խոյնթ	Միւթ արթիթիւն	15	185	1548	91
Բանաչէն	Միւթ արթիթիւն	14	186	1499	21
Խառն—Շատախ	Միւթ արթիթիւն	56	518	3957	462
Մարկան	Գայմազամ թիւն	51	515	5756	509
Խոյնու (6)	Գայմազամ թիւն	24	1276	14.320	256
		295	12.035	111.135	4608

(1) Այս թուոյն մէջ են Մշոյ 40 տուն Հաւթ. Հայք 244 արու և էգ բընակչոք և 4 տուն Բաղար. Հայք 40 արու և էգ բնակչոք:

(2) Միւթի Մշոյ քաղաքի 1670 տունը Թուրք—Խոյնլըք են, իսկ միւս զիւղօրէնց մէջ նշանակուածները Քիւրտ են:

(5) Այս 95 զիւղօրէնց մէջ են Օղունք, Ասինչ, Նորէն զիւղերը, որոց բընակչոքը Հաւթ. Հայք են, և քահիցս աղագամարը ուղուեցաւ, սակայն բնակչոք մեր մեծաւորներէն այդպիսի պատուէր մը չունինք ըսելով չտարին: Այս երեք զիւղերը 430 տան չափ են և անենայն վատահաթեամբ կրնամք աւելցնել մեր հաշուոյն վրայ 5200 անձն արու և էգ:

(4) Միւթի Քրդոց զիւղերու տանց թիւը նշանակուած է այն վիճակագրին մէջ, որ խառն կը բնակին ընդ Հայս, ամբողջ Քիւրտ բնակիչ ունեցող զիւղերէնց անունները և տանց թիւը նշանակուած չեն:

(3) Վիճակագրիս մէջ նշանակուող Գայմազամութիւնը և Միւթարութիւնը, բոլորն ալ Մշոյ Միւթէսարըֆութեան կը վերաբերին թէ և է բայց երբ Բաղէչ Վիւյնլըք եղաւ, Մուշը վանայ կուսակալութեան զսակելով նետեալ բաժանմանը Բաղէչու կուսակալութեան յանձնուեցաւ:

Ա. Բաղէչ Վիւյնլըք •
Բ. Չաքուրի (Մշոյ գաւտին մէկ մասը) Միւթարութիւնը որ առաջ Խոյնթայ Գայմազամութեան տակ էր և Մշոյ Միւթէսարըֆութեան կը վերաբերէր, Մուշէն՝ այսինքն Խոյնթէն անուակելով Բաղէչու արուեցաւ:

Գ. Սառն, որ Միւթարութիւն էր և Մշոյ Միւթէսարըֆութեան տակ, բաժանուելով Կինձի Միւթէսարըֆութեան տակ զրուեցաւ (թէ և ցարք Կինձի Միւթէսարըֆութիւն ալ չէ հաստատուած):

Դ. Խոյնթ և Բանաչէն՝ որ Գայմազամութիւն էր և Մշոյ Միւթէսարըֆութեան կը վերաբերէր, Միւթարութիւն ըլլալով Մասիկի Գայմազամութեան տըրուեցաւ:

Ե. Մասիկի Գայմազամութիւնը՝ որ Մշոյ Միւթէսարըֆութեան տակ էր, Բաղէչի արուեցաւ:

Զ. Կինձի Նահիէն, որ Տիրապէթիւրի կուսակալութեան տակ Միւթարութիւն էր, Տիրապէթիւրի Նազիտան, Խիյան, Հազու և Կարնոյ Կէօյնիւկ ու Ճապազուր Նահիէներուն հետ միացնելով Միւթէսարըֆութեան վերածեցաւ, և Բաղէչի կուսակալութեան տակ զրուեցաւ:

(6) Խոյնու, որ քաղաքակառուարէս Կարնոյ իշխանութեան տակ ըլլալով հանգրեմ Մշոյ Առաջնորդութեան կը վերաբերէր, մասերս Կարնոյ Առաջնորդութեան արուեցաւ:

73

Napier, N.Y.

Wm. of 60 - Number - 458 - 78 - 586

6/17/1887

1. U. longica. f. ...
2. U. longica - ...
3. U. longica ...
4. ...

Friday

1. U. longica -

Hydrogen 1
 Number 1
 Number

74

Napier, N.Y.

Wm. of 60 - Number 51 - 15 - 86

6/17/1887

Hydrogen

1. U. longica ...
 2. " " " " "

75

Napier, N.Y.

Wm. of 60 - Number 282 - 45 - 351

6/17/1887

1. U. longica ...
2. U. longica ...
3. U. longica ...
4. U. longica ...
5. U. longica ...
6. U. longica ...
7. U. longica ...
8. U. longica ...

Friday

1. U. longica ...

Hydrogen 1

Number 1

Number 20

12 Հունիս 1902

Պրոֆ. Ա. Յարութեան
Կրթական
Ինստիտուտին

Երևան

Պրոֆ. Ա. Յարութեան Թիւրքիայի Կրթական Ինստիտուտին
Երևան քաղաքի Կրթական Ինստիտուտին
Երևան քաղաքի Կրթական Ինստիտուտին
Երևան քաղաքի Կրթական Ինստիտուտին
Երևան քաղաքի Կրթական Ինստիտուտին

1° Պրոֆ. Ա. Յարութեան, 2° Կրթական Ինստիտուտին, 3° Կրթական Ինստիտուտին

4° Կրթական Ինստիտուտին և 5° Կրթական Ինստիտուտին:

Պրոֆ. Ա. Յարութեան Կրթական Ինստիտուտին (Կրթական Ինստիտուտին)
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին

Պրոֆ. Ա. Յարութեան Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին
Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին Կրթական Ինստիտուտին

ՑԱՆԿ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐԻ

1. Արխիվային նիւթեր

1. Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Թ. Ազատեանի ֆոնդ, բաժին 3, գգ. 40, 49, 55, 57:
2. Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 818, ց.1, գ. 565:
3. ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 578:
4. ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856:
5. ՀՅԴ Բոստոնի Արխիւ, Անձնական գրութիւններ, Տէր-Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ) ֆոնդ, պահ 16, դ. 1:
6. ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանի Արխիւ (ՀԲԸՄ ՆՄԱ), APC/BNu, DOR 3/3, f. 44 (Վիճակացոյց Տարօնոյ Մանազկերտի թեմին):
7. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 45–48 (Վիճակացոյց Սասնոյ թեմին):
8. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 49–52 (Վիճակացոյց Բաղէշի թեմին):
9. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 53 (Վիճակացոյց Պուլանուխի թեմին):
10. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 54 (Վիճակացոյց Կենճի թեմին):
11. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 55–59 (Վիճակացոյց Տարօնոյ թեմին. Մշոյ դաշտ):
12. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 60 (Վիճակացոյց Տարօնոյ թեմին. Մօտկանի գաւառակ):
13. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 61 (Վիճակացոյց Խիանք-Խուլքի թեմին Սասուն վիճակին Տարօնոյ):
14. ՀԲԸՄ ՆՄԱ, APC/BNu, DOR 3/3, ff. 63–78 (Սղերդի թեմ):
15. Մեծն Բրիտանիայի Ազգային Արխիւ, CAB 37/38/26 Report on the population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895:

2. Տպագիր փաստաթղթեր

16. «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Բաղէշի կուսակալութեան», Հայկազեան հայագիտական հանդէս (Պէյրոս), 1995:ԺԵ, էջ 530–45:
17. Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, խմբ.՝ Մ.Գ. Ներսիսեանի, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1991, 758 էջ:

18. Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայութիւններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հրք. II, Պիթրլիի նահանգ, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբեան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2012, 432 էջ:
19. Լեօ, Հայոց Հարցի վաւերագրերը, տպարան Ն. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1915, 404 էջ:
20. «Битлисский вилайеть. Записка секретаря Консульства въ Битлисѣ тит. сов. Лойко», *Известія министерства иностранныхъ дѣлъ*, кн.II (СПб., 1913), էջ 115–30:
21. *Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи (26 ноября 1912 г.- 10 мая 1914 г.) (Петроград, Гос. тун., 1915)*, 294 էջ:
22. *Armenia. political and ethnic boundaries, 1878–1948*, edited by Anita Burdett, Archive ed., Chippenham, 1998, 1059 pp.
23. *British documents on Ottoman Armenians, vol. II*, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1983, 767 pp.
24. *British documents on Ottoman Armenians, vol. III*, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1989, 784 pp.
25. *France. Ministère des affaires étrangères, Affaires Arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893–1897*, Imprimerie nationale, Paris, 1897, 371 pp.
26. Marcel Leart, *La question Arménienne à la lumière des documents*, Challamel, Paris, 1913, 75 pp.
27. *Population Arménienne da la Turquie avant la Guerre. Statistiques établies par le Patriarcat Arménien de Constantinople (1920)*, 14 pp.
28. *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)*, Constantinople, 1919, 19 pp.
29. *Turkey № 1 (1895), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. Part I. Events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush - presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty; September 1895*, Harrison and Sons, London, 1895, 208 pp.
30. *Turkey № 3 (1896), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1892–93*, Harrison and Sons, London, 1896, 230 pp.
31. *Turkey № 6 (1896). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894–1895*, Harrison and Sons, London, 1896, 393 pp.
32. *Turkey № 8 (1896). Further correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey, in continuation of Turkey № 2, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. August 1896*, Harrison and Sons, London, 1896, 300 pp.
33. *Turkey, № 1 (1898), Further correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey*, Harrison and Sons, London, 1898, 294 pp.

3. Մենագրություններ, գրքեր

34. 1904 Ընդարշակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիանդանոցի հայոց, տպ. Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1903:
35. Ա-Ղ-օ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թուականներին, տպ. «Լոյս», Երեւան, 1917, 488 էջ:
36. Ա-Ղ-օ, Վանի, Պիրիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, տպ. «Կուլտուրա», Երեւան, 1912, 407 էջ:
37. Հրաչեայ Աճառեան, Հայ գաղթականութեան պատմութիւն, «Զանգակ-97», Երեւան, 2002, 766 էջ:
38. Վեր. Կ. Պ. Ատանալեան, Յուշարշան հայ աւերարանականաց եւ Աւերարանական Եկեղեցոյ (քննական ծանօթութիւններով), Ֆրեզնօ, Քալիֆորնիա, 1952, 525 էջ:
39. Վահան Բայրուրդեան, Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւն, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2011, 718 էջ:
40. Սարգիս եւ Միսակ Բղէեան, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, խմբ. Աղան Տարօնեցի, տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», Գահիրէ, 1962, 676 էջ:
41. Բենետ, Պուլանրիս կամ Հարք գաւառ, տպ. Կ. Մարտիրոսեանց, Թիֆլիս, 1901, 109 էջ:
42. Սմբատ Բիւրատ (Տէր-Ղազարեանց), Երկրորդ Սասուն, հյր. Գ, ա. հ., Կ. Պոլիս, 1910, 711 էջ:
43. Բիւզանդ Եղիայեան, Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914–1972, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Սեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975, 948 էջ:
44. Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագար դնաշխարհիկ քառարան, հյր. առաջին, Ա–Ը, տպ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1902, 806 էջ:
45. Ռոբերտ Թաթոյեան, Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը 1878–1914 թուականներին, ՀՅԹԻ, Երեւան, 2015, 216 էջ:
46. Կ. Թառոյեան, Ժողովրդական շարժումները Սասունում, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1966, 170 էջ:
47. Թէոդիկ, Ամէնուն փարեցոյցը, ԺՉ. փարի, 1922, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1921, 452 էջ:
48. Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղետալի փարին, Նիւ Եորք, 1985, 571 էջ:
49. Ա. Թոյսմախեան, Հայրենիքի պահանջներ եւ հայ գիղացիներ: Հրապարակախօսութիւն կատարուած Մայիսի 29-ին եւ կրկնած Յունիսի 12-ին Արծրունու քաղաքում, տպ. Կովկաս. փոլիս. գլխ. կառավ., Թիֆլիս, 1881, 89 էջ:
50. Ս.Ս. Ծոցիկեան, Արեւմտահայ աշխարհ, տպ. Ա.Յ. Լէյլեկեան, Նիւ Եորք, 1947, 814 էջ:
51. Ա.Ս. Համբարեան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականութիւնը եւ ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1979, 312 էջ:
52. Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարից մինչեւ 1920 թ.), հյր. 2, Ասիայի եւ Աֆրիկայի հայկական գաղութներ, խմբ.՝ Վ. Միքայելեան, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2003, 518 էջ:

53. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), խմբ.՝ Ջ.Ս. Կիրակոսեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1972, 809 էջ:
54. Հայկական համառօտ հանրագիտարան, հոր. 1, Ա-Դաջում, ՀԽՀ գլխ. խմբ., Երեւան, 1990, 768 էջ:
55. Հայկական Հարց, հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական հանրագիտարանի գլխատր խմբագրութիւն, 1996, 528 էջ:
56. Արման Ջ. Կիրակոսեան, Բրիտանական դիվանագիտութիւնը եւ արեւմտահայութեան խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ.–1914թ.), ՀՀ ԳԱԱ, պատմ. Ինստ., «Գիտութիւն», Երեւան, 1999, 509 էջ:
57. Մ.Ա., Թուրքիայի հայերն եւ իրենց դրացիներ, տպ. Մ. Փորթոզալեան, Մարսէլ, 1890, 45 էջ:
58. Մանուէլ Սիրախորեան, Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, մասն Ա., տպ. Մ.Կ. Սարղեան, Կ. Պոլիս, 1884, 202 էջ:
59. Վահան վարդապետ Պարտիզալցի, Խօսք գիայրենեաց, Բ. տպագրութիւն, տպ. Յ.Գ. Փալազաշեան, Կ. Պոլիս, 1911, 48 էջ:
60. Վարդան Պետոյեան, Սասնայ ազգագրութիւնը, ՀՍՍՌ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1965, 550 էջ:
61. Վ. Պետոյեան, Սասուն, «Նախաբեմ», Երեւան, 2016, 744 էջ:
62. Վ. Ա. Պետոյեան, Սասունի բարբառը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ. հրատ., Երեւան, 1954, 198 էջ:
63. Վ. Պետոյեան, Սասունի եւ Տարօնի պատմաաշխարհագրական տեղագրութիւնը, Լուսակն, Երեւան, 2005, 100 էջ:
64. Հ.Մ. Պօղոսեան, Սասունի պատմութիւն, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1985, 360 էջ:
65. Ստեփան Պօղոսեան, Պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, I, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2008, 724 էջ:
66. Կարօ Սասունի, Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914–1918), տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1966, 224 էջ:
67. Կարօ Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, հրատ.՝ Տարօն-Տուրութեան հայրենակց. միութ. կեդր. վարչ., տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1956, 1250 էջ:
68. Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911, 80 էջ:
69. Ա. Տեւկանց, Այցելութիւն ի Հայաստան 1878 թ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, 137 էջ:
70. Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, հրատ.՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, 1911, 280 էջ:

71. Н. Л. Антонова, *Демография*, Издательство Уральского университета, Екатеринбург, 2014, 154 էջ:
72. А.И. Гиппиусъ, *Статистическія таблицы вилайетовъ Турецкой имперіи, ближайшихъ къ Закавказью* (Тифлисъ, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, 1889), таблицы, 18 էջ:
73. Ф. Грязнов, *Военный обзоръ передового театра въ Азіатской Турціи*, часть II (СПб, Военная типографія, 1897), 304 էջ:
74. А. Ерицов, *Опытъ статистическаго очерка народонаселенія Турецкой Арменіи* (Тифлисъ, Типъ. Главъ. Упр. Намѣстника Кавказскаго, 1881), էջ 26–47:
75. *Карта распределенія армянскаго населенія въ Турецкой Арменіи и Курдистанъ съ пояснительною запискою Генеральнаго Штаба генераль-лейтенанта Зеленаго и подполковника Сысоева* (Санктъ-Петербургъ, Воен. тип., 1895), 42 էջ:
76. А. М. Коллюбакинъ, *Матеріалы для военно-статистическаго обозрѣнія Азіатской Турціи*, т.8, ч.2, *Статистическій обзоръ Мушко-буланыхской плоскости, Битлискаго санджака и казы Адильджевасаъ* (Тифлисъ, Типъ. А. А. Михельсона, 1890), 158 էջ:
77. В.Т. Маевскій, *Военно-Статистическое описаніе Ванскаго и Битлискаго вилайетовъ*, Типографія Штаба Кавк. воен. окр., Тифлисъ, 1904, 714 էջ:
78. В.Т. Маевскій, *Ванскій вилайетъ. Военно-статистическое описаніе*, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, Тифлисъ, 1901, 443 էջ:
79. *Турецкая имперія (Изъ военно-статистическаго сборника на 1868 г.)*, подъ ред. Н.н. Обручѣва, Военная тип. Гл. Штаба, Санктъ-Петербургъ, 1868, էջ 180–222:
80. Л. П. Харченко., *Демография. Учебное пособие*, Омега-Л, Москва, 2006, 350 էջ:
81. Andreas Birken, *Die provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden, Dr. Lidwig Reichert verlag, 1976), XIV, 322 էջ:
82. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, v. 2, Ernest Leroux editeur, Paris, 1891, 884 p.
83. Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide. Key elements of Turko-Armenian conflict*, Transaction Publishers, New Brunswick (USA) and London (U.K.), 1999, 214 pp.
84. Frederick Davis Greene, *The Armenian crisis in Turkey*, New York, 1895, 216 pp.
85. Sarkis Y. Karayan, M.D., *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic And Demographic Gazetteer*, Gomidas Institute, London, 2018, 668 pp.
86. К. Karpat, *Ottoman population 1830–1914: Demographic and social characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985, 352 pp.

87. Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide*, Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, Paris, 1992, 1008 pp.
88. Johannes Lepsius, *Armenia and Europe*, Hodder and Stoughton, London, 1897, xxii, 331 pp.
89. H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and studies, Volume II: The Turkish provinces*, Longmans, Green, and Co., London, 1901, 512 pp.
90. Levon Marashlian, *Politics and demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, Massachusetts, Zoryan Institute, 1991, 152 pp.
91. Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans, 1878–1914. A handbook of historical statistics*, G.K. Hall, Boston, 1982, 309 pp.
92. Justin McCarthy, *Muslims and minorities. The population of Ottoman Anatolia and the end of the empire*, N.Y. University Press, 1983, 248 pp.
93. Robert Mirak, *Torn between two lands, Armenians in America, 1890 to World War I*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983, 378 pp.
94. Tahir Sezen, *Osmanli yer adlari*, Ankara, 2017, 1140 pp.
95. *Talaat Pasha's report on the Armenian Genocide*, Gomidas Institute, London, 2011, 70 pp.
96. Van Den Steen de Jehay F., *De La situation legale des sujets Ottomans Non-Musulmans*, Oscar Schepens & Co, Bruxelles, 1906, 556 pp.

4. Յօդուածներ եւ հրապարակումներ մամուլում, ամսագրերում եւ հանդէսներում

97. Արշակ Ալպօյաճեան, «Առաջնորդական վիճակներ», *Ընդարշակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի հայոց*, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 265–354:
98. «Արթամարայ հանգուցեալ Խաչատուր Կաթողիկոսի վերջին թողթն եւ տեղեկագիրը», *Արարար*, Ս. Էջմիածին, Մայիս 1896:Ե, էջ 245–49:
99. Հ. Առաքելեան, «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», *Արօր. միամսեայ հանդէս. ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական եւ խաղաղասիրական (Թիֆլիս)*, IV տարի, 1913 Դեկտեմբեր, էջ 41–79:
100. Գեղամ Մ. Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս հինգերորդ: Պիթլիսի նահանգի Մշոյ գաւառը», *Վէմ համահայկական հանդէս*, Ը (ԺԴ) տարի, Ապրիլ-Յունիս, 2016:2(54), էջ I–XXXII:
101. Գեղամ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօ-

- րէին: Մաս վեցերորդ: Պիթլիսի նահանգի հիւսիսային, արեւելեան եւ արեւմտեան գաւառները», *Վէմ համահայկական հանդէս*, Ը (ԺԳ) տարի, Յուլիս-Սեպտեմբեր, 2016:3(55), էջ I-XXXVI:
102. Գեղամ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս եօթերորդ: Պիթլիսի նահանգի հարաւ-արեւելեան գաւառները», *Վէմ համահայկական հանդէս*, Ը (ԺԳ) տարի, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր, 2016:4(56), էջ I-XXXI:
103. Գեղամ Բաղալեան, «Սուլթանական կառավարութեան վարչաժողովրդագրական քաղաքականութիւնը», ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, *Հայոց պատմութիւն, հրր. III. Նոր ժամանակաշրջան, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կէս – XIX դարի վերջ)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2015, էջ 448–56:
104. Գեղամ Բաղալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը», ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, *Հայոց պատմութիւն, հրր. III. Նոր ժամանակաշրջան, գիրք երկրորդ (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը եւ մշակոյթը XIX դ. եւ XX դ. սկզբին)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2015, էջ 52–65:
105. Գեղամ Բաղալեան, «Վարազդատ Տերոյեանի վիճակագրական նիւթերն Արեւմտեան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերեալ», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 2005:1(105), էջ 212–20:
106. «Բաղէշ եւ իւր շրջակայք», *Լումայ, գրական հանդէս* (Տփղիս), 1900, Յունուար, էջ 207–31:
107. Հ. Հ. Գալստեան, «Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան ազգային կազմը՝ ըստ Վիթալ Քինէի վիճակագրութեան», *Մերջատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ*, XII, *Թուրքիա*, Երեւան, 1985, էջ 59–79:
108. Գեղամ, «Մշեցի պանդուխտներու լքեալ կիները» *Ծաղիկ, օրաթերթ*, Կ. Պոլիս, 1900, № 112, էջ 1, № 113, էջ 1:
109. Սվետլանա Գեորգեան, «Հայ դեմոկրատական միտքն ու գաղթի եւ պանդխտութեան հիմնահարցերը XIX դարի 70–80-ական բուսականներին», *Կանթեղ, գիտական յօդուածների ժողովածու*, Երեւան, 2003:3, էջ 172–181:
110. Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Տարօնոյ, «Վիճակագիր Հայոց Տարօնոյ», *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 24 Նոյեմբերի (6 Դեկտեմբերի) 1880, էջ 2:
111. Ե. Մ., «Նամակ Սղերտից», *Արշագանք*, Թիֆլիս, 1882, № 9, էջ 135–137:
112. Ե. Մ., «Տաճկական Հայաստան. Մարդաբիւ եւ հարկահամար Բաղէշոյ վիճակի», *Արշագանք*, Թիֆլիս, 1882, № 18, էջ 278–80:
113. «Ընկեցիկ անայր կիներ», *Արեւելեան մամուլ*, Չմիտնիա, 15 Նոյեմբեր 1899, № 22, էջ 937–945:
114. Ռոբերտ Թաթոյեան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Օսմանեան Կայսրութիւնում հայ բնակչութեան բուսականի խնդիրը բուրքական պատմագրութեան մեջ», *Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան եւ պատմագրութեան հարցեր* (Երեւան), 2002:5, էջ 116–25:

115. Ռոբերտ Թաթոյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը XIX դարի 90-ական թթ. կէսերին Հայկական Հարցի սրման ժամանակաշրջանում», *Յեղասպանագիտական հանդէս* (Երեւան), 2016:4(2), էջ 7–42:
116. Ռոբերտ Թաթոյեան, «Արեւմտահայութեան թուաքանակի եւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.)», *Յեղասպանագիտական հանդէս* (Երեւան), 2016:4(1), էջ 44–82:
117. Ռոբերտ Թաթոյեան, «Մի քանի թուեր». Ա.-Դոյի «Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները» ուսումնասիրութիւնը (1912 թ.) եւ Հայկական Հարցի վերարժարժման ժամանակաշրջանում արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցի շուրջ հայկական մամուլում ծաւալուած բանավեճը», *Յեղասպանագիտական հանդէս*, 2017:5(1), էջ 32–64:
118. Արման Կիրակոսեան, «Թուրքական բռնատիրութեան դէմ արեւմտահայութեան ընդվզումները 1890-ական թուականների սկզբին», *Հայոց պատմութիւն, հրր. III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կէս – 1918 թ.)*, զիրք առաջին (*XVII դարի երկրորդ կէս – XIX դարի վերջ*), ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2010, էջ 513–521:
119. Էմմա Կոստանդեան, «Վան-Վասպուրականի հասարակական-մշակութային գործիչները 19-րդ դարի II կէսին», *Քրիստոնէայ Հայաստան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կրօնական, լրատուական երկշաբաթաթերթ, Դեկտեմբեր Ա*, 2010:23(331), էջ 5, 7:
120. Ա. Ս. Համբարեան, «Ալեքսանդր Երիցեան», *Պատմաքանասիրական հանդէս*, 1960:1, էջ 179–190:
121. Ա. Ս. Համբարեան, «Սասունի 1904 թուականի գոյամարտը», *Պատմաքանասիրական հանդէս*, 1989:4, էջ 22–34:
122. Ա. Ս. Համբարեան, «Սոցիալական տերմիններն Արեւմտեան Հայաստանում (XIX դար – XX դարի սկիզբ)», *Պատմաքանասիրական հանդէս*, 1992:2–3, էջ 127–38:
123. «Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում», *Արարատ*, Ս. Էջմիածին, ԻԹ: տարի, Փետրուար 1896:2, էջ 89–90:
124. Հին Մշեցի, «Տաճկական Հայաստան», *Արշագանք, գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ*, Թիֆլիս, 1882, № 1, էջ 6–7, № 2, էջ 22–23, № 3, էջ 37–38:
125. «Հողային խնդիրը Տարօնում (քաղուածք մի գեկուցագրից)», *Արարատ*, 1913:Ա, էջ 90–94:
126. Նազարէթ Մարտիրոսեան, «Համաերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ, հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ*, 1916, Փետրուարի 14, № 12, էջ 8–9, 1916, Փետրուարի 21, № 13, էջ 6–7, 1916, Փետրուարի 28, № 14, էջ 7–8, 1916, մարտի 6, № 15, էջ 8–9:
127. Տիգրան Մարտիրոսեան, «Պուլանըլի քազա. Ժողովրդագրութիւն» <http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/locale/kazaofbulanikdemography.html>:

128. Մէլիքզադէ, «Արտաքին տեսութիւն. Թուրքիա», *Մշակ*, Թիֆլիս, 1875, № 2, Յունուարի 16, էջ 3:
129. «Մշոյ աշխարհ», *Լոսնայ, գրական հանդէս* (Տփղիս), 1897, *գիրք Ա*, էջ 137–88, *գիրք Բ*, էջ 123–144, 1898, *գիրք Ա*, էջ 147–160, *գիրք Բ*, էջ 131–175, 1899, *գիրք Ա*, էջ 107–149:
130. Մարկոս Նաթանեան, «Հայոց վիճակագիրը», *Վերջին լուր*, ամենօրեայ քաղաքական հայաթերթ, Կ. Պոլիս, 7 Յունուար 1919, թիւ 1476, էջ 1:
131. Մ. Ներսիսեան, «Նիւթեր հայկական կոտորածների մասին», *Պարմարանասիրական հանդէս*, 1965:1, էջ 85–100:
132. Ա. Շարաֆեան, «Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան ծագման», *Համբարաբեր* (Թիֆլիս), 1916, Յունուարի 3, № 2, էջ 45–47:
133. Վահան վարդապետ Պարտիզակցի, «Վիճակագրութիւն», *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 15/27 Նոյեմբեր 1880:
134. Յակոբ Պետրոսեան, «Վերջին առաջնորդը Տարօն աշխարհի (Վարդան ծայրագոյն վարդապետ Յակոբեան)», *Էջմիածին, Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, 2012:ԿԸ(ԺԲ), էջ 49–65:
135. «Սասուն, նրա նկարագրութիւնը, բնակիչները եւ նոցա բարք ու վարքը», *Արաքս, գրական եւ գեղարուեստական պարկերազարդ հանդէս* (Ս. Պետերբուրգ), 1894–1895, *Գիրք Ա*, Եօթերորդ տարի, էջ 65–95:
136. «Սասուն. վիճակագրական», *Դրօշակ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան*, 1904:145–6 (4–5), Ապրիլ-Մայիս, էջ 60–2:
137. «Սասուն. վիճակագրութիւն», *Տարօնի արծիւ օրգան րարօնական ոգու*, 1941, թիւ 15, էջ 44–8:
138. «Սասունի դէպքերը», *Դրօշակ*, Յուլիս, 1904:7 (148), էջ 92–3:
139. Կ. Սասունի, «Մուշէն եւ Սասունէն ազատուածները», *Ճակատամարտ*, Կ. Պոլիս, 22 Մայիս 1919, թիւ 161 (1982), էջ 2:
140. Ա. Սաֆրաստեան, «Խոյբ-Բռնաշէն գաւառները. ուղեւորական տեղեկագրութիւններ», *Հանդէս ամսօրեայ* (Վիեննա), 1933, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 608–20, 1934, Մայիս-Յուլիս, էջ 307–16:
141. Կաեղանոյ Սոլանելլի, «Տեսութիւն ի վերայ գաւառաց Հայաստանի», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1882:40, էջ 289–298:
142. «Վաթանը ձեզ կանչում է», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 4 Սեպտեմբերի 1909, № 28, էջ 1:
143. Լ. Վարդան, «Ռէյմոն Հ. Գէորգեան եւ Փոլ Պ. Փապուճեան, «Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ Եղեռնէն Առաջ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 1993:ԺԳ., էջ 378–400:
144. Վարդի Բէշիշեան, «Սասուն-Հալէպ պատմական առնչութիւններ. սասունցիներ Հալէպի մէջ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 2004:ԻԴ., էջ 93–138:

145. А. Амбарян, «Численность и национальный состав «временно-проживающих» в Закавказье и Восточной Армении в 1914 г.», *Լրիւրեր հիւսիսարեւելիկի գիւրտըրիւնների*, 1979:8, էջ 38–45:
146. Е.К. Саркисян, «Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении», *Страны и народы Ближнего и Среднего Востока*, т.V, *Турция*, изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1970, էջ 357–380:
147. Selim Deringil, “The Armenian Question is finally closed”: Mass conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897,” *Comparative studies in society and history*, Apr., 2009:51(2), pp. 344–71:
148. Sarkis J. Karayan, “An inquiry into the statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918,” *The Armenian review*, Winter 1972:25, pp. 3–41:
149. Sarkis Y. Karayan, “Vital Cuinet’s La Turquie d’Asie: A critical evaluation of Cuinet’s information about Armenians,” *Journal of the Society for Armenian Studies*, 2000:11, pp. 53–63:
150. Levon Marashlian, “Population statistics on Ottoman Armenians in the context of Turkish historiography,” *The Armenian review*, winter 1987:40(4), pp. 1–59:
151. Stanford J. Shaw, “The Ottoman census system and population, 1831–1914,” *International journal of Middle East studies*, Oct., 1978:9(3), pp. 325–38:
152. Vahram L. Shemassian, “The Sasun pandukhts in nineteenth-century Aleppo”, in *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, R. Hovannisian (ed.), Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa (Calif.), 2001, pp. 175–89:
153. Meir Zamir, “Population statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919”, *Middle Eastern studies*, Jan., 1981:17(1), pp. 85–106:

ՑԱՆԿ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ¹

Ագուկ – 165
Ագուր – 105
Ագրակ (Խլաթ) – 93
Ագրակ (Խոյթ) – 100
Ագրակ (Ներքին Պուլանըխ) – 135
Ազնուածոր – 83, 89
Ալամէր – 88
Ալատին – 44, 113
Ալբերդ – 89
Ալեանք – 120
Ալեմզա – 32
Ալիգլրոն – 44, 113
Ալիզոնան – 44, 113
Ալիսօջան – 134
Ալիջան – 44, 113
Ալիփիբան – 142
Ալուատինջ – 44, 113
Ակներ Ստորն – 130
Ակներ Վերին – 130
Ակներ (Խոյթ) – 32
Ահարօնք – 149
Աղաղ – 93
Աղաքիս – 49, 50
Աղբենիս – 44, 113
Աղբի – 122
Աղեան – 105
Աղջան – 44, 113
Աղբըծոր – 88
Ամարան – 138

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ – 32–34, 38, 39, 69,
70, 75, 76, 78, 110, 139, 151, 166
Ամինօ – 159
Ամպ – 88
Այն – 163
Այնախօճա – 46, 130
Այնզասար – 159
Այնմիլք – 154
Այնտար – 154
Անապատ – 105
Անզակ – 142
Անտեանց – 104
Աշգատարան – 159
Ապարանք – 108
Ապրլպուհար – 44, 113
Ապրի – 47, 135
Առաղ – 44, 113
Առաքելոց վանք – 113
Առինջ – 44, 113
Առինջվանք – 44, 113
Առդու – 109
Առնիստ – 44, 113
Առնջիկ – 106
Առոյտնոց – 124
Առքիկ – 122
Ասի – 126
Ասպրնջեր Ներքին – 96
Ասպրնջեր Վերին – 96
Աստուան Ներքին – 165

¹ Ցանկում ներառուած չէ «Պիթրիս» տեղանունը, որը հանդիպում է աշխատանքի վերնագրում և գրեթէ բոլոր էջերում:

Աստուան Վերին – 165

Ավալ – 156

Ավթ – 154

Աստլ – 165

Արագ – 44, 113

Արանձ – 159

Արգավանք – 44, 113

Արդրեր – 126

Արեգդէն – 124

Արեգին – 106

Արխունա – 148

Արծէն – 142

Արծուիկ – 124

Արուգ – 101

Արսրք – 148

Արտխունք – 150

Արտխօնք – 44, 113

Արտկունք – 148

Արտուշէն – 142

Արտօնք – 44, 113

Աազադիք (Խանդրիսի) – 44, 113

Աազադիք (Չուխտրի) – 44, 113

Աանս – 32

Աաքք – 100

Աղրգաղի-քոշք – 44

Աերբերդ – 32

Ազուտ – 44, 113

Աթընա – 130

Աիին – 156

Անդանց – 108

Արան – 44, 113

Ափըքան – 159

Բաբնթաղ – 100

Բագրան – 46, 130

Բագու – 44, 113

Բալքան – 89

Բաղէշ – 83, 88

Բանգուէ – 46, 130

Բաստ – 106

Բացի – 148

Բգլից – 44, 113

Բեսոյենց – 105

Բերդակ (Մուշ) – 44, 113

Բերդակ (Սպարկերտ եւ Նըզար) – 106

Բերդակ (Ստորին Կարկան) – 109

Բգեգիկ – 32, 159

Բէլէք – 154

Բըրդանք – 123

Բըրուտք – 96

Բիրհապիպ – 32

Բլէլ – 44, 113

Բլուր – 47, 134

Բլրիկ – 101

Բլօենք – 123

Բնտխներ – 44, 113

Բոզլան – 142

Բոզրկան – 122

Բողի – 26, 142

Բողնուտ – 96

Բողքար – 32

Բոյիչարդուն – 130

Բոստաքէնա – 44, 113

Բոնաշէն – 42, 101

Բվի – 123

Բրգաշէն – 47, 135

Բրիուր – 154

Բօրմ – 165

Գագար – 154

Գալիսո - 159
 Գամարան - 142
 Գայնտար - 32
 Գապլճոզ - 124
 Գառնի - 44, 114
 Գասրէ - 149
 Գավլէ Շուխա - 32
 Գարա-ղլլ - 47, 134
 Գարաքայա - 46, 130
 Գաւառ - 116, 117, 119, 120, 122
 Գեղաշէն - 121
 Գեղերվան - 149
 Գեղոնք - 41, 100
 Գետեր - 124
 Գետկից - 124
 Գերանղ - 46, 130
 Գերդաշէն - 159
 Գզղ - 96
 Գզլաղաճ - 44, 114
 Գէօղ - 163
 Գթանց - 108
 Գոմեր (Մանոտանք) - 108
 Գոմեր (Մուշ) - 44, 114
 Գոմէք - 126
 Գոմըրտէք - 124
 Գոմըք - 32
 Գոմս (Մուշ) - 44, 114
 Գոմս (Պիթլիս) - 88
 Գոմք (Փսանք) - 123
 Գոյսաթուն - 159
 Գոնդէ-դիզան - 156
 Գոռ - 100
 Գործըվար - 32, 100
 Գուարս - 44, 114

Գուզենց - 108
 Գուլիք - 159
 Գումգում - 138
 Գունտէմիր - 138
 Գուպին - 159
 Գուրաքք - 159
 Գրեխոխ - 148
 Գրեմորի - 149
 Գօթիպ - 154
 Գօխան - 159

 Դաժպատրել - 123
 Դալասեւ - 114
 Դալարս - 106
 Դալաւաքաժէ - 149
 Դալէրձոր - 124
 Դալիոր - 123
 Դաշտ - 106
 Դաշտաղէն - 101
 Դաշտամիրան - 101
 Դառնճի - 32
 Դատուան - 83, 88
 Դարոնց - 104
 Դարպասան - 145
 Դեհ րեպէն - 163
 Դէմբաղ - 165
 Դըրպէսան - 159
 Դիարիքոք - 29
 Դիշէ - 159
 Դուսատաք - 159
 Դրմենրտ - 44, 114
 Դալէնք - 150
 Դւնիկ - 44, 114

Եսարամիշ – 46, 130
Եզդիանք – 101
Եղգարք – 150
Եղեգիս – 109
Եղմուկ – 29
Երիշտեր – 44, 114
Երիցանք – 121
Եօնճեղի – 47, 134

Չախօ – 163
Չայնրքներ – 121
Չենկովիլ – 32
Չեվիկ – 159
Չըման – 159
Չըվընկ – 159
Չիարեթ – 44, 114
Չմիտնիա – 34, 37, 39
Չներ – 89
Չվնկատեշաւ – 163
Չքթեհ – 29
Չքրաշ – 130
Չօզ – 159
Չօրավա – 101

Էգետուն – 150
Էլմալը – 88, 90
Էլքեֆ – 165
Էհուր – 149
Էնտրիս գիւղ – 46, 130
Էրզրուն – 11, 26, 31, 33, 39, 43, 49, 59, 60, 64, 66, 71, 72, 83, 84, 86, 90–92, 95, 98, 102, 104, 106, 108, 111, 117, 127, 132, 136–137, 140, 146, 150, 155, 164, 183, 188
Էրուհ – 22, 26, 27, 32, 49–51, 65, 75, 162–164, 166, 168

Էրսունք – 93
Էքմալ – 46, 130

Ընկուզնակ (Խիանք) – 148
Ընկուզնակ (Խոյթ-Բոնաշէն) – 101
Ընձքար – 149

Թաթանք – 123
Թախարի – 159
Թաղավանք – 41, 100
Թաղվաձոր – 100
Թաղվու – 32, 100
Թանչէ – 163
Թարուկ – 123
Թացու – 109
Թափի – 32, 159
Թափունի – 123
Թերիհան – 32
Թեղուտ (Խլաթ) – 93
Թեղուտ (Պուլանըխ) – 47, 134
Թիախս – 149
Թիլ – 44, 114
Թիլէ – 154
Թլթըվ – 149
Թոխլան – 142
Թոնտրակ – 46, 130
Թուխ – 86, 88, 90, 92

Իշխանձոր – 148
Իարայիլ – 35
Իրիզակ – 44, 114
Իրիցանք – 124

Լաթար – 47, 134

Լի – 105

Լիզ – 47, 135

Լիճք – 159

Լոդէ – 163

Լորտնձոր – 41, 100

Լուար – 106

Խաբըլջոզ – *տե՛ս* Վերին Խարզան

Խաթնա – 159

Խախտէ – 88

Խածու – 105

Խան – 122

Խանրզ – 159

Խանիկ – 130

Խանօղլի Ստորին – 46, 130

Խանօղլի Վերին – 46, 130

Խաշխալտաղ – 44, 114

Խաչըլու – 134

Խաչթաղ – 32

Խասգիղ – 35, 38, 44, 114

Խասխէր – 165

Խասմիկ – 46, 128, 130

Խասօփի – 124

Խարաբա – 142

Խարալի – 46

Խարապա-խասմիկ – 46, 130

Խարապակորըք – 130

Խարապաշար – 93

Խարապաշէիր – 47, 134

Խարբերդ – 11, 37

Խարդոս – 44, 114

Խարզան – 27, 32, 49–51, 65, 101, 126, 157–159, 166, 168

Խարզիք – 89

Խարթ – 89

Խարթկող – 88

Խարխոնց – 105

Խարկէ – 105

Խարձ – 44, 114

Խարվեր – 124

Խէյպեան – 44, 114

Խէնտք – 156

Խըլիովիտ – 150

Խըռուճ – 149

Խըսըլնոց – 114

Խըրպան – 159

Խիանք – 30, 39, 145–148, 181

Խիարդանք – 93

Խիզան – 13, 22, 23, 27, 49–52, 60, 66, 67, 102–104, 109, 110, 168

Խիլըբան – 159

Խիւերք – 32

Խլաք – 16, 22, 38, 49–52, 60, 67, 88, 90–93, 109, 110, 167, 168

Խմպլչուր – 88

Խնձորգին – 88

Խնձորիկ – 123

Խնձորուտ – 109

Խնուս – 32, 39, 41, 60, 71, 72, 137

Խնտուր – 159

Խոբեր – 44, 114

Խոծոծվանք – 122

Խողղար – 159

Խոյթ-Բռնաշէն – 41, 94, 96–102, 120, 189

Խոշաջի – 46, 130

Խորոնք – 44, 114

Խութ – 106

Խութիկ – 85, 89

Խուլիկ – 93
Խուլփ – 39, 49, 51, 145–147, 149–151, 168
Խուճարենք – 124
Խումս – 89
Խուշէնան – 154
Խուր – 96
Խուփ – 104
Խւներ – 44, 114
Խօթանլի – 46, 130
Խօշ-կեալտի – 47, 135

Ծաղկէ – 93
Ծառկանք – 122
Ծղակ (Խլաթ) – 93
Ծղակ (Մուշ) – 44, 114
Ծղկամ – 85, 88
Ծովասար – *տե՛ս* Գաւառ
Ծոզեա – 44, 114
Ծվար – 88

Կ. Պոլիս – 21, 34–39
Կալաց – 35
Կամախ – 88
Կամուրջ – 93
Կանըշըրք – 32
Կանիկոր – 46, 130
Կապըրնին – 149
Կառնոց – 108
Կասապ – 96
Կասր – 105
Կատինօր – 105
Կարասու Ներքին – 104
Կարասու Վերին – 104

Կարբ (Պիթլիս) – 86, 89
Կարբ (Մօտկան) – 96
Կարկառ Ստորին – 23, 49, 50, 102, 103, 109
Կարկառ Վերին – 102
Կարճկան – 49, 50
Կարմիր վանք – 32
Կեալա – 142
Կեարմաւ – 121
Կեղիս – 106
Կեսար – 163
Կեցան – 49, 50
Կեփ – 165
Կէապօլան – 47
Կէլիէկէնըման – 120
Կէլիէկուզան – 120
Կէլիէմսուր – 120
Կէլին – 156
Կէլիօկ – 85, 89
Կէխր – 85, 89
Կէմիկ – 114
Կէնճ – 16, 22, 23, 26, 28–30, 32, 39, 49, 50–52, 55–57, 63, 66, 68, 70, 72, 75, 140–142, 150–152, 167, 168, 181
Կէօզէլտեր – 160
Կընծու – 96
Կըրընկան – 142
Կըրրիճոր – 123
Կըրրխու – 96
Կըրկուրզ – 32
Կիլիկիա – 21, 35, 71, 72, 187
Կիրտարէ – 163
Կձանք – 101
Կձու – 142
Կձուակ – 93
Կոլամասի – 32

Կող – 126
Կողակ – 47, 135
Կոշակ – 124
Կոպար – 29
Կոռ – 96
Կոռք – 100
Կոստ – 101
Կովիթա – 32
Կոստենց Ներքին – 106
Կոստենց Վերին – 106
Կոտրչկանք – 32
Կոտոն – 89
Կորդեր – 124
Կորնկեզ – 123
Կորով – 124
Կորու Վարի – 88
Կորու Վերին – 88
Կուք – 89
Կունո – 32
Կուշտիան – 46, 131
Կուրատի – 45, 114
Կուրիման – 156
Կուրծիտա – 32
Կուրգետ – 126
Կոփ – 47, 134
Կոան – 106
Կոնոս – 142
Կրե Հասան – 160
Կրե Չալո – 160
Կոմիթա – 160
Կոնիս – 108
Կոշտեան – 93
Կովեշեր – 163

Հագմանք – 150
Հագո – 50, 119, 126
Հագնամիր – 160
Հաթնի – 124
Հալատ – 165
Հալեպ – 35, 36, 38, 39, 189
Հալս – 109
Հակուկ – 108
Հաղտ – 124
Համգա-շէյխ – 47, 134
Հանդ – 89
Հաջիբոք – 131
Հասան փաշա – 46, 131
Հասանուա – 45
Հասե – 46, 131
Հասուներ – 131
Հավրըք – 149
Հատհատք – 160
Հարամուս – 108
Հարդք – 150
Հարկընծա – 93
Հարկորք – 122
Հարֆաս – 160
Հացիկ – 45, 114
Հաաստիկ – 32
Հաատորիկ – 45, 114
Հաւել – 32
Հաւկունք – 123
Հաւու քաղի – 96
Հատանց – 108
Հաֆիք – 32, 160
Հեղին – 148
Հերեզին – 29
Հերկերտ – 45, 114

Հերքին – 27, 29
 Հեղին – 104
 Հեշտեղ – 165
 Հերդա – 148
 Հրելա – 32
 Հրելվի – 160
 Հրլար – 32
 Հրլողինք – 150
 Հրճրե – 160
 Հրսիրս – 160
 Հրրիթ – 104
 Հրրօրք – 160
 Հիթենք – 122
 Հիսեյնի – 160
 Հիսեհիք – 154
 Հիսալ – 106
 Հիրուզ Ներքին – 106
 Հիրուզ Վերին – 106
 Հիրջուկ – 105
 Հնդկըճոր – 100
 Հոսներ – 123
 Հով – 126
 Հովիտ – 32
 Հուկուրճու – 109
 Հրեկօնք – 124
 Հրուտ – 124
 Հօսնուտ – 150
 Հօրճազ – 89
 Հօրճզ – 88

 Չափնա – 45, 114
 Չխաւի – 45, 114
 Չկոր – 109
 Չմէն – 106

Չորադրի – 124
 Չորեր – 150
 Չորկոնք – 93

 Ղարուէ – 32
 Ղարսէ վանք – 142
 Ղարֆաս – 32
 Ղրրտուտ – 160

 Ծածվան – 106
 Ծախրակ – 122
 Ծապաղջուր – 22, 26, 28, 29, 49–51, 140, 143–145, 150, 151, 168
 Ծապկիս – 88
 Ծապկնուտ – 142
 Ծէգնէ – 160
 Ծելտէքան – 160
 Ծեմալտին – 93
 Ծէֆֆան (Խարզան) – 160
 Ծէֆֆէն (Սդերդ) – 199
 Ծիման – 160
 Ծլկամ – 89
 Ծնսարիկ – 32, 160
 Ծոմանիկ – 160
 Ծորճովա – 35
 Ծուայզ – 160
 Ծում – 156

 Մադան – 156
 Մազօրան – 156
 Մալա Ալի – 131
 Մալախտրան – 115
 Մալաֆան – 160

Մալիք – 165
 Մահնըտենք – 105
 Մահպուպանք – 101
 Մահրէ – 163
 Մաղենք – 122
 Մամլա – 160
 Մամոտանք – 27, 102, 108
 Մայտանէ օլիան – 163
 Մանազկերտ – 16, 18, 30, 33, 42, 43, 46, 49–51, 55, 56, 67, 91, 127–130, 133, 138, 139, 168, 181
 Մանազկերտի բերդ – 46, 131
 Մանկիկ – 126
 Մանտենց – 105
 Մաշիկը – 160
 Մաշտակ – 149
 Մառնիկ – 45, 114
 Մատ – 107
 Մատնավանք (Խլաք) – 93
 Մատնավանք (Մուշ) – 114
 Մատրակ – 26, 145
 Մարգորգ Ստորին – 89
 Մարգորգ Վերին – 89
 Մարիպ – 160
 Մարմանտ – 96
 Մարմարունա – 160
 Մարմուս – 46, 128, 131
 Մարսո – 123
 Մելիա – 32
 Մելքա – 32
 Մելիսչին – 131
 Մեծձոր – 96
 Մեծք – 93
 Մերճէ – 32
 Մգրէ (Պիթլիս) – 89

Մգրէ (Տալտրիկ) – 150
 Մգրէ (Շիրվան) – 32, 156
 Մգրէ (Խոյթ-Բոնաշէն) – 100
 Մելքիշան (Խարզան) – 160
 Մեղտի – 45, 114
 Մեջիթլու – 47, 134
 Մերէ քաղի – 96
 Մըզէ – 160
 Մըզուկ – 97
 Մըլզակ – 27
 Մըլքիշան (Հազգօ) – 126
 Մըծի – 97
 Մըջգեղ – 123
 Մըրթըպան – 122
 Մըրցանք – 97
 Միլիանս – 32
 Միլիքան – 160
 Միշա – 108
 Միրինան – 160
 Միրպար – 47, 134
 Մկրազոմ – 45, 114
 Մնար – 156
 Մշկադար – 126
 Մոզունք – 45, 115
 Մոճկոնք – 85, 89
 Մութ – 108
 Մուշ – 11, 13, 16, 22, 23, 25, 30, 32–40, 42–44, 49–52, 55–57, 59, 60–64, 66–68, 70, 72, 75, 90, 91, 93–95, 98, 100, 111–114, 116, 117, 119, 120, 123–128, 130–132, 134, 136–146, 148, 152, 167, 168, 181, 186, 189
 Մուշեղշէն – 88
 Մուսիան – 145
 Մութատ – 32
 Մութդարիկ – 26, 29

Մսուրի – 88,
Մքբենք – 123
Մօզակ – 88
Մօլա Հասան – 131
Մօլլա Մստաֆա – 46
Մօլլաբաղ – 46, 131
Մօլլաբենտ – 47
Մօտկան – 17, 22, 42, 49–52, 67, 74, 94–97, 101, 102, 109, 110, 168

Յաներ – 138
Յատկոն – 47, 135
Յարբենց – 109
Յարգին – 107
Յարդերթ – 45, 115
Յարինոզ – 101
Յարոնք – 32
Յարուք – 108
Յարփի – 97
Յողունք – 45, 115
Յունան – 45, 115
Յուշտամ – 45, 115
Յոփ – 160
Յօրկնց – 115

Նազուկ – 93
Նազտար – 161
Նախանձ – 108
Նամ – 105
Նատօփան – 126
Ներբան (Մպարկերտ եւ Նրզար) – 107
Ներպան (Շիրվան) – 32
Նէլ – 89
Նըպին – 156

Նիզ – 97
Նիզ (այլ) – 97
Նիստ – 32
Նորակն – 45, 115
Նորատին – 46, 128, 131
Նորգեղ – 126
Նորեկ – 142
Նորշեն (Խարզան) – 161
Նորշեն (Խիզան) – 105
Նորշեն (Ճապաղջուր) – 26
Նորշեն (Մուշ) – 45, 115
Նորշեն (Մասուն) – 126

Շահվերտի – 101
Շամհանաճղե – 101
Շամհանք – 101
Շամիրամ – 90, 93
Շավիա – 163
Շատախ – 119
Շարկիր – 32
Շեխինս – 161
Շեյբանաա – 131
Շերրբան – 32, 163
Շեխ Շահալի – 163
Շեխլան – 45, 115
Շեխուսուֆ – 45, 115
Շեյբանաա – 46
Շեյխ Եազուր – 47, 135
Շեյխապրին – 45, 115
Շէն (Խիզան) – 104
Շէն (Խոյթ-Բոնաշէն) – 100
Շէն (Պիթլիս) – 89
Շէնաձոր – 102, 105
Շէն-աղբիր – 108

Ըննիկ (Մտտկան) – 97
 Ըննիկ (Մասուն) – 112, 119, 120
 Ըննիստ Ներքին – 100
 Ըննիստ Վերին – 101
 Ըերնախ – 163
 Ըերամեր – 165
 Ըրմէլան – 32, 156
 Ըիկալենք – 125
 Ըիրուան-շէյխ – 47, 135
 Ըիրվան – 22, 26, 27, 32, 49–51, 155, 156, 166, 168
 Ըմանակ – 148
 Ըմլակ – 45, 115
 Ըողեր – 149
 Ըուշնամերկ – 121
 Ըրաքա – 163
 Ըրէվթա – 161

Ողջին – 131
 Ոստին – 85, 89
 Ոսնչոր – 47, 135
 Որիզ – 109
 Որձէնք – 97

Չալախ – 100
 Չավլիկ – 145
 Չարխիա – 32
 Չիրլիկ – 26, 142
 Չուխտոր – 44, 83, 84, 88, 113

Պագրքան – 138
 Պալրքան – 161
 Պալիճան – 165
 Պախոր – 105
 Պահամտա – 148

Պաղենց – 107
 Պաղլու – 45, 115
 Պանըֆթ – 32, 161
 Պայազէտ – 32
 Պաշտըրմ – 32
 Պապշէն – 89
 Պաս – 85, 89
 Պատրանս – 107
 Պատրմուտ – 125
 Պարզան Ներքին – 161
 Պարզան Վերին – 161
 Պարզղենք – 32
 Պարինճ – 161
 Պարկանց – 108
 Պեմլա – 32
 Պեշի – 32
 Պետշիր – 26
 Պէյթ Համմ – 32
 Պէյթ-Հարուն – 32, 156
 Պէյսօ – 160
 Պէնատ – 163
 Պէնարին – 161
 Պէվաս – 161
 Պէրահ – 161
 Պէրէվանա – 163
 Պէրմ – 148
 Պէրվարի – 49–51, 75, 164–166, 168
 Պէրօզ – 165
 Պէքէնտ – 154
 Պըրք – 156
 Պիմէր – 161
 Պիրրզ – 161
 Պլոկանք – 101
 Պլոկանք Ներքին – 101

Պուլանըխ – 17, 18, 33, 39, 42, 43, 47, 49–51, 55, 56, 67,
132–135, 138–139, 167, 168, 183, 188

Պուխ – 157

Պոռոնգ – 105

Պրինս – 104

Պոլինս – 161

Պոռ – 89

Ջակուտ – 125

Ջզիբոբ – 93

Ջմալենք – 123

Ջոջենք – 123

Ջրքնիկ – 123

Ջրիկ – 45, 115

Ջրկիզ – 97

Ջրհոր – 90, 93

Ջրտու – 97

Ռարաթ – 32, 100

Ռապանոթան – 165

Ռապատ – 148

Ռենդուան – 49, 50, 161

Ռըճլախ – 32

Ռըճլե – 32

Ռըմկանք – 125

Ռըշնիկ – 125

Ռոնուա – 89

Ռոմինիա – 39

Ռոսաստան – 32–34, 38, 39, 41, 55, 67

Ռստամկետիկ – 46, 131

Ռօշկան – 131

Սար – 32

Սազ – 89

Սալապու – 100

Սալաս – 32, 161

Սալիպա – 161

Սահակ – 115

Սահրուս – 157

Սաղթուն – 148

Սաղնուս – 89

Սանո – 165

Սասիկ – 85, 89

Սասուն – 11, 16, 17, 21–25, 30, 31, 35, 36, 38, 42, 49–51, 56,
71, 72, 74, 80, 86, 87, 94, 95, 97, 99, 111, 112, 116–126,
138, 139, 145, 147, 167, 168, 181, 183, 184, 188, 189

Սավատի – 163

Սարակեօլե – 88

Սարտաուտ – 46, 131

Սափ – 89

Սեբաստիա – 11, 37

Սենատար – 32

Սեւ քար – 107

Սեւիտ – 148

Սեֆոր – 32

Սեզ – 108

Սեզերս – 157

Սեմալ – 120

Սէյտ-Մեչտամ – 32

Սէր խոշի – 32

Սէրիան – 157

Սէրիէլ – 165

Սէրմէտ – 157

Սըլեվանք – 32

Սըլընտ – 161

Սըլօխ – 148

Սըճան – 161

Արմխոր – 157
Արպիիք – 161
Աիմ – 165
Աիմսոր – 26, 145
Աիսոնք – 123
Աիսար – 123
Ալընոր – 97
Ախորս – 32
Աղերդ – 13, 16, 17, 22, 23, 26, 27, 32, 39, 49–52, 55–57, 59–66,
68, 70, 72, 75, 117, 126, 152–160, 162–168, 174, 181
Անդեան – 89
Անճնուտ – 45, 115
Աոգ – 32
Աոխզոն – 45, 115
Աորտար – 45, 115
Աուլան – 32
Աուլթանլու – 46, 128, 131
Աուլուխ – 45, 115
Աուրբ Խաչ – 108
Աուրբ Խաչ-գիւղ – 105
Աուրբ Կարապետ – 115
Աուրբ Յովհաննէս – 115
Ապարկերտ – 23, 49, 50, 102, 103, 106
Ապղանք – 150
Ատամբող – 107
Ատուկուրան Ներքին – 138
Ատուկուրան Վերին – 138
Ափրան – 163
Ափռածոր – 93
Աօզանց – 107
Աօխորդ – 93
Աօյտիզ – 161
Աօրի – 107

Վալիբ – 29, 142
Վան – 59, 63, 65, 188
Վանիկ – 85, 89
Վանք – 108
Վաստ – 161
Վարդենիս – 35, 45, 115
Վարդիսաղ – 45, 115
Վարդնոց – 125
Վարդո – 49, 51, 67, 101, 136–139, 168
Վերին Գատառ – 23, 24, 111, 112, 116, 117, 119, 120
Վերին Խարզան – 116, 117, 119, 120, 124
Վէլաս – 165
Վէսմըրզ – 32, 142

Տալտրիկ – 23, 24, 31, 120, 145–147, 150
Տանձէս – 107
Տանձիկ – 148
Տաշտօփ – 89
Տատիկ – 83–85, 89
Տատրագոն – 115
Տարզըն – 32, 157
Տարիպոկ – 143
Տարօնլ – 161
Տափ – 32
Տափափանք – 93
Տափեկ – 115
Տելան – 32
Տերա – 161
Տերքեանք – 45, 115
Տէկէլա – 154
Տեհ – 27, 162–164
Տեհմէջին – 163
Տեւսէրք – 161

Տէշթա-լէլա – 163
Տէշտիք – 165
Տէր Բապան – 32
Տէրա-թէյթէնի – 163
Տէրա-ֆոյզանի – 163
Տէրտ-Սերտ – 32
Տէրտ-Հոսթա – 32
Տէրրք (Մանազկերտ) – 46, 131
Տէրրք (Մուշ) – 45, 115
Տէրրք (Շիրվան) – 157
Տէրշինձ – 154
Տէրշուան – 161
Տըհօք – 154
Տըք – 145
Տի – 105
Տիարպէթիք – 9
Տիւկնուկ – 46, 131
Տնգետ – 125
Տոմ – 45, 115
Տորախան – 46, 131
Տուվիք – 32
Տաղուս – 107
Տօլաղպաշ – 46, 131
Տօու – 107
Տօուան – 138
Տօփ – 86, 89

Բամորան – 163
Բիգ – 26

Յրօնք – 45, 115

Ուրուղ – 45, 115

Ուրուս – 97
Ուրուս (այլ) – 97
Ուրտափ – 89, 90

Փաքան – 32
Փաթկա – 148
Փալաստ – 104
Փալոնի – 161
Փասուր – 149
Փարիզանք – 32
Փարխանդ (Պիթլիս) – 83, 88, 89
Փարխանդ (Նապաղշուր) – 145
Փարխու – 143
Փեթար – 45, 115
Փեչար – 26, 29
Փեօնք – 135
Փիճօնք – 100
Փիրան – 47, 135
Փիրիվանք – 32, 100
Փիրշենք – 125
Փլվէլա – 32
Փղոնք – 100
Փշուտ – 123
Փողեկով – 45, 115
Փուլ – 32
Փուրխ – 150
Փսանք – 31, 116, 117, 119, 120, 123
Փրեմասիան – 131
Փրխուս – 93

Քաղքիկ – 122
Քանիզուլ – 32, 161
Քանիշիք – 161
Քանիք – 161

Քաշախ – 97
Քաշքշենք – 123
Քաջոենք – 123
Քարիկ – 148
Քարկից – 125
Քարձոր – 45, 115
Քարուտ – 32
Քելիոք – 32
Քերի – 32
Քեօսախ – 157
Քելամէրան – 161
Քէյվու – 100
Քէքեղու – 47, 135
Քէօք – 115
Քիաշէ – 32
Քիսթաղ – 123
Քիւրսմէյտան – 45, 115
Քիքան – 157
Քիսմուտ – 143
Քնէ – 149
Քոշք – 154
Քուչալան – 161
Քուփառ – 143
Քոփ – 121
Քսիսան – 88
Քսրօնք – 123
Քրդագոն – 115
Քրդամանք (Փսանք) – 123
Քրդամանք (Տալտրիկ) – 150
Քօլտսիկ – 45, 115
Քֆրա – 157

Օղանդ – 107
Օղնուտ – 143
Օղուտ – 101
Օվ – 108

Ֆանըք – 131
Ֆելունա – 32
Ֆինտիք – 163

Օզին – 165
Օխին – 100

**Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

- Թիւ 1. **ՅԱԿՈՔ ՕՇԱԿԱՆ «ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ»,** 1984
խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան
- Թիւ 2. **ԷՋԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՄՏԱՃՈՒՄԷՆ,** 1986
հեղինակ՝ Դոկտ. Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան
- Թիւ 3. **ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐ,** 1987
հեղինակ՝ Ենովա Պետեան
- Թիւ 4. **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՕԹԷԼ ՊԱՐՈՆԻ**
եւ
ԱՐՄԷՆ ՄԱՉԼՈՒՄԵԱՆԻ (ՊԱՐՈՆ) ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ, 1987
հեղինակ՝ Տոքթ. Թորոս Թորանեան
- Թիւ 5. **ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒՔԱՐՏՈՒ ԵՒ ՍՈՒՄԵՐ**
Հնդեւրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետք, 1988
հեղինակ՝ Մարտիրոս Գաւուրճեան
- Թիւ 6. **ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1915-1923,** 1994
հեղինակ՝ Դոկտ. Ազապի Նասիպեան
- Թիւ 7. **ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԵՐԳԱՅԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ**
(հեղինակի հաւաքածոյէն), 2015
հեղինակ՝ Պետրոս Յ. Ալահայտոյեան
- Թիւ 8. **ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՎԱՆՉԱՐԱՆԸ**
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ, 2016
հեղինակ՝ Հենրիկ Բախչիանեան
- Թիւ 9. **ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1915-1916,** 2017
խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան
- Թիւ 10. **ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ**
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ ՄԵԾ ԵՂԵՆՆԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ
(Վիճակագրական աղբիւրների համեմատական վերլուծութիւն), 2022
հեղինակ՝ Ռոբերտ Թաթոյեան

Robert Tatoyan
r.tatoyan@gmail.com
<https://independent.academia.edu/RobertTatoyan>

Սկիզբ տպագրութեան՝ Յունուար 2022
Աւարտ տպագրութեան՝ Մայիս 2022
Տպաքանակ՝ 500

DESIGN AND PRINTING:
CHIRAK PRINTING & PUBLISHING

Printed in Lebanon, 2022

In this book, Robert Tatoyan presents a comparative and detailed analysis of the number of Armenians in the Western Armenian province (vilayet) of Bitlis, (vilayet of Paghesh) between the years 1878 and 1914.

The 1913–1914 statistics are based specifically on the census of the Armenian Patriarchate of Constantinople, on the eve of the Armenian Genocide. Also, used are the statistics of the Ottoman Government, and sources from different contemporary Armenian and foreign public/political figures, travellers and researchers, Russian and Western country diplomats and consuls.

Throughout the different parts, the research tackles the following topics:

- The assessment of available statistical sources of the number of Armenians in Bitlis.
- The factors (administrative, social, security and economic) that have led to significant changes in the demography of the vilayet.
- The analysis of Ottoman, Armenian, Russian and Western sources concerning the Armenian population of Bitlis.
- The analysis of fundamental basic statistics on non Armenian population (Assyrians, Kurds and Turks) living in Bitlis.
- The synthesis of Armenian localities per small administrative districts and the tally of the Armenian population on the eve of the Genocide.

The publisher believes that because it is up-to-date, this meticulous statistical study qualifies a unique and trustworthy document for those who would study the question of reclaiming the Armenian lands and other questions related to the Armenian Genocide.